

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Δεκέμβριος 1999 • τεύχος 71 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Δεκέμβριος 1999
τεύχος 71 • δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Έτήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Ελεφάντης
Έθνική Τράπεζα τής Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48

ή
μέ ταχυδρομική επίταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Ελεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. & fax: 6470079
Έκτύπωση: Αφοί Χρυσοχοῦ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Άγγελος Ελεφάντης, Για τόν νέο αιώνα: έτοιμοι, μέ ένα κινητό στό χέρι.....	5
Ευστράτιος Κρί Κρής, Ίστορία και άσματα τής παρελθούσης χιλιετηρίδος.....	9
Γιώργος Φαράκλας, Απόγνωση και άπελπισία.....	12

Γιάννης Καρανίκας, Σεισμόπληκτη και ή Πολεοδομία.....	14
Κώστας Βούλγαρης, Άριστερός σέ έπαρχιακή πόλη.....	19
Άκης Γαβρηλίδης, Τά παιδιά και ή δημοκρατία: άπό τόν Σπινόζα στόν Ρουσό.....	22
Σπύρος Μακρής, Η θεωρία του κράτους και ό αυταρχικός κρατισμός.....	33
Άριστείδης Μπαλτάς, Ψυχανάλυση: μιá πρόκληση στή φιλοσοφία.....	36
Βάσω Κιντή, Οι κώδικες δεοντολογίας στά Μέσα Μαζικής Ένημέρωσης.....	41

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Θανάσης Κωσταθάρας, Ποίηση και έμφύλιος. Σύντομος άπολογισμός πεπραγμένων.....	45
Γιάννης Κουβαράς, Χαίρε και έν αΐδου δώμασιν.....	48
Σπύρος Σφενδουράκης, Η φύση στήν οικολογία και ή φύση τής οικολογίας.....	50
Άγγελος Ελεφάντης, «Άγαπητέ άδερφέ Βασίλειε».....	56
Βασίλης Παπάς, Ό «Μακρύς λαϊμός» τής ιστορίας.....	58
Κώστας Βούλγαρης, Άπό τίς τελευταίες έκδόσεις.....	60
Ριχάρδος Σωμερίτης, Για τόν «Δημοκρατικό Άντικομμουνισμό».....	63

Έξώφυλλο: Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, Ό διαμερισμός τών
ιματίων (λεπτομέρεια).

Η νέα διεύθυνση του περιοδικού είναι: Ζωναρά 10, τ.τ. 114 72
(προέκταση τής όδου Ζωοδόχου Πηγής, κοντά στή λεωφόρο
Άλεξάνδρας). Τηλέφωνο 6470.079. Ό Τραπεζικός λογαριασμός:
Άγγελος Έλεφάντης, Έθνική Τράπεζα, ύποκ. 132, αριθ. λογ.
401740-48. Σ' αυτό τόν λογαριασμό ή μέ ταχυδρομική επίτα-
γή μπορείτε νά άνανεύετε τή συνδρομή σας. Έπί τή εύκαιρία:
πάνω άπό 200 συνδρομητές, πού ή συνδρομή τους έχει λήξει,
καλό, έπειγον και άναγκαϊο θά είναι τώρα νά μās θυμηθοῦν.

Γιά τόν νέο αἰώνα: ἔτοιμοι, μέ ἓνα κινητό στό χέρι

Ὁ χρόνος ὁ παρών κι ὁ παρελθών χρόνος. Ἴσως κι οἱ δύο νά 'ναι παρόντες στόν μέλλοντα χρόνο. Κι ὁ παρελθών χρόνος νά κλείνει μέσα του τόν μέλλοντα. Ἄν εἶναι ὅλος ὁ χρόνος ἀτελεύτητα παρών ὅλος ὁ χρόνος εἶναι ἀνεξαγόραστος.

Τ.Σ. Ἔλιοτ «Τέσσερα κουαρτέτα»

Μπαίνουμε, ἐπιτέλους, στόν 21ο αἰώνα παρ' ὅλο πού στήν πραγματικότητα αὐτό θά συμβεῖ τοῦ χρόνου, ἀφοῦ τό ἔτος 2000, κανονικά, ἀνήκει στή δεύτερη χιλιετία τῆς χρονολογίας μας. Ἀλλά, τέλος πάντων δέν θά τσακωθοῦμε τώρα γι' αὐτό τό ζήτημα. Μιά κι ὅλοι βιάζονται (παρά τίς τεκμηριωμένες ἱστορικά ὑποδείξεις τοῦ Δημήτρη Κυρτάτα) νά μποῦνε πρόωρα στόν 21ο αἰώνα καί τήν τρίτη χιλιετία, ἐμεῖς δέν θά κάτσουμε ἀπ' ἔξω σάν (νέο) παλαιημερολογίτες.

Ἔχει κι αὐτή ἡ βιασύνη τούς λόγους της. Μᾶλλον ὀφείλεται στήν πεποίθηση ὅτι ὁ καινούργιος αἰώνας προμηνύεται ἐλπιδοφόρος, σ' ἀντίθεση μέ ἐτοῦτο τόν γρουσουζή πού σέ μιά ἐβδομάδα θά τελειώσει. Ὁ κόσμος ἐλπίζει ὅτι θά περάσουμε στήν ὁμορφότερη τῶν ἐποχῶν μόλις τό ἄλλο Σάββατο τά μεσάνυχτα ἀρχίσουν νά βάλουν οἱ πυροβολαρχίες τῶν βεγγαλικῶν τοῦ Ἀβραμόπουλου καταυγάζοντας τά σκοτεινά οὐράνια μέ τά φαντασμαγορικά τους χρώματα καί σχήματα. Γιατί, γιά τίς τρέχουσες περιστάσεις, ὁ νέος αἰώνας εἶναι ἡ πεμπτουσία τοῦ καθαροῦ μέλλοντος κι ὄχι κοψίδια μίζερου μέλλοντος πού ὑπόσχονται οἱ προηγούμενες πρωτοχρονιές τοῦ μακαρίτη 20οῦ. Καί τό μέλλον, ὡς γνωστόν, ἐκτός τοῦ ὅτι «διαρκεῖ πολύ», εἶναι πάντοτε ρόδινο καί φωτεινό, σάν τήν ἴδια τήν εὐτυχία, ἰδίως ὅταν προοιωνίζεται ὡς ἀπόλυτο μέλλον πού ἔχει ἀφήσει πίσω του τά βαρίδια καί τίς ἀθλιότητες τῆς ἱστορίας. Ἄλλωστε στόν αἰώνα πού παραδίδει τό πνεῦμα, τόν αἰώνα τῶν ἄκρων καί τῆς βαρβαρότητας ὅπως τόν ἀποκάλεσε ὁ Ἔρικ Χόμπσμπομ, οἱ ἄνθρωποι ζῶντες καί τεθνεῶτες, ζήσαμε τόσα καί τέτοια δεινά ὥστε, πιστεύουμε, ἀποκλείεται νά μᾶς ἔρθουν χειρότερα. Δέν γίνεται νά ξαναγίνουν τέτοια σημεῖα καί προπάντων τέτοια τέρατα: δύο παγκόσμιοι πόλεμοι καί μερικές ἐκατοντάδες τοπικοί, λιμοί καί λοιμοί, ἀποικιοκρατίες καί καταλή-

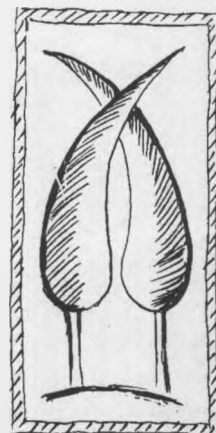

στευση τοῦ τρίτου κόσμου, ρατσισμοί, ἐθνικισμοί, ὀλοκαυτώματα, δικτατορίες, καταστροφές, ὀλοκληρωτικά καθεστώτα, παλιοί πολιτισμοί πού σαρώθηκαν, ὀράματα πού διαφεύστηκαν, καί τό χνώτο τοῦ κεφαλαίου νά κατακαίει πάντα ψυχές καί σώματα. Ποῦ νά τ' ἀπαριθμεῖ κανεῖς, πῶς νά κάνει τόν θλιβερό ἀπολογισμό τῶν ὄσων ἔγιναν στόν αἰῶνα πού ἄρχισε μέ τή μακάρια πίστη τῶν ἀνθρώπων στήν πρόοδο καί τελειώνει μέσα σέ χρώματα μουντά.

Κι ὅμως ὅσο περισσότερο μουντά εἶναι τά χρώματα πού χρωματίζουν τό παρόν μας τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἐλπίδα πώς ὁ ἐρχόμενος αἰώνας θά εἶναι ἐποχή εὐτυχίας ἀτελεύτητης. Ἐτοιμαζόμαστε ἄλλωστε, ἡ μᾶς ἐτοιμάζουν, γιά νά σταθοῦμε στό ὕψος τῶν περιστάσεων, γιά νά μή μποῦμε ξεβράκωτοι στή μοντέρνα ἐποχή πού θά εἶναι ἡ πιό μοντέρνα ἀπ' ὅλες τίς προηγούμενες μοντέρνες. Ἄν ἀπό τή μιά μεριά στό λόγο τῶν πολιτικῶν, κι ὄχι μόνο αὐτή ἡ διαβεβαίωση δέν εἶναι παρά μιά κενόλογη ρητορεία πού θά θέλει νά προσημάνει τό μέλλον, τό «αὔριο», μέ θετικά γνωρίσματα καί πού μόνο κάποια «θλιβερά κατάλοιπα τοῦ παρελθόντος» μποροῦν νά τό ἀμαυρώσουν, ἀπό τήν ἄλλη μεριά καί στίς συλλογικές παραστάσεις καί τίς ἀτομικές ἀξιοδοτήσεις αὐτά πού ἤδη ζήσαμε καταγράφονται συνήθως στή θλιβερή πλευρά τῆς ἱστορίας. Κι ἴσως γι' αὐτό τό λόγο γρήγορα ἡ λήθη καί ἡ ἐπιλησμονή σκεπάζουν τά ὅσα ζήσαμε. Ἄλιμονο ἂν τό παρελθόν ἦταν ἐναργές στή μνήμη μας, ἀλίμονο ἂν οἱ πόνοι πού κουβαλᾶ μαζί του παρέμεναν ἐσαεῖ παρόντες σάν ἀνοιχτή, χαίνουσα πληγή.

Ὡστόσο, ἂν ἡ ἐξιδανίκευση τοῦ μέλλοντος, πού πάει μαζί μέ τόν ἐξωραϊσμό τοῦ παρελθόντος, εἶναι μιά στάση μυθευτική ἀλλά ἀναγκαστική, ἂν ἡ ὑπ' αὐτό τό πρίσμα ἀνάγνωση τοῦ παρελθόντος εἶναι καθαρά χρησιμοθηρική καί βολική γιά τήν κατασκευή νέων δραστηκῶν μυθοπλασιῶν, κάτι σάν ἐξορκισμός καί βάλαμο πού τρέφουν τήν ἀπαντοχή γιά ἓνα «καλύτερο αὔριο», ἄλλο τόσο ἐπιτακτική θά ἦταν, ἡ θά ἔπρεπε νά εἶναι, ἂν ὄχι μιά ἐναργής αὐτογνωσία γιά τό παρελθόν μας —αὐτό θά ἦταν πολύ· κάτι ἄπιαστο σάν τήν οὐτοπία—, τουλάχιστον μιά κάποια διαύγεια γιά τό παρόν μας, γιά τόν παροντικό ἑαυτό μας. Καί τοῦτο γιά δύο λόγους ἐξίσου σοβαροῦς καί κατεπείγοντες.

Πρῶτον, γιατί τό παρόν μας δέν εἶναι παρά μιά κατάληξη καί συμπύκνωση τοῦ παρελθόντος μας, ἓνα γέννημά του πού δέν φτιάχνεται βέβαια γραμμικά σά σέ συνεχῆ διαδοχή στόν καλαματιανό τῆς συνέχειας. Προκύπτει μέσα ἀπό μιά διαδικασία στήν ὁποία κάτι ἤ πολλά τοῦ ἄλλοτε καί πρίν, πού προσδιόρισαν τόν παρόντα χρόνο, εἶναι ἀκόμα ζωντανά μέσα στή ζῶσα πραγ-

ματικότητα πού ζοῦμε. Ἐτσι ἡ ἐνάργεια ἀπέναντι στόν παρόν γίνεται ἐφαλτήριο γιά μιά λιγότερο φανακισμένη ἀντίληψη τοῦ παρελθόντος, τοῦ πολιτισμοῦ ἀπ' τόν ὁποῖο προερχόμαστε. Ὡστε νά μὴν τόν παραπετάξουμε συνολικά βάζοντας στή θέση του τά ὠχρά ἀπεικάσματα τῆς εἰκονικῆς πραγματικότητας.

Δεύτερον, γιατί μέ τά ζωντανά στοιχεῖα τοῦ παρόντος, μέ τόν παροντικό μας ἐξοπλισμό, θά περάσουμε στήν ἐπόμενη μέρα. Ὁ 21ος αἰώνας δέν εἶναι ἓνα λειβάδι μέ μαργαρίτες πού, ὅταν ξημερώσει ἡ πρώτη του ἡμέρα, θ' ἀρχίσουμε νά κόβουμε ἐνῶ ἡ ψυχὴ μας θά ἀναπηδάει ὡς ἡ ἔλαφος. Τά χρόνια πού θά ῥθουν δέν θά εἶναι παρά ἡ δράση καί ἡ ἐμπλοκὴ τῶν τάσεων καί τῶν δυνατοτήτων τοῦ παρόντος, ἂν καί τό ἀποτέλεσμα ἀστάθμητο, μὴ προβλέψιμο. Στά χρόνια πού θά ῥθουν δέν θά εἴμαστε παρά οἱ δυνατότητες (καί οἱ ἀδυναμίες) πού σήμερα ἔχουμε, οἱ αὐλές καί οἱ ὑλικές.

Γι' αὐτό τό ζήτημα θά ἀξίζε νά κουβεντιάσουμε κι ἄς ἀφήσουμε ἄλλους νά γεμίζουν χιλιάδες σελίδες καί χιλιάδες τηλεοπτικές ὥρες γιά νά βροῦν τά σπουδαιότερα γεγονότα τοῦ millennium, τίς 100 σημαντικότερες γυναῖκες, τοὺς 100 σημαντικότερους ἄνδρες τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ἄς τοὺς ἀφήσουμε νά προβλέπουν πῶς θά εἶναι ἡ ζωὴ μετά 5 δεκαετίες ὅταν ἡ σύντηξη θά ἔχει λύσει τό ἐνεργειακό, ὅταν θά φτιαχτεῖ ἡ πρώτη ἀποικία στόν Ἄρη, θά τρῶνε μόνο διοξίνες ἢ κάτι τέτοιο, οἱ εἰδικοί θά ἔχουν ράψει τὴν τρύπα τοῦ ὄζοντος, ἡ βιογενετική θά παράγει ἀνθρωπάκια κατὰ τό δοκοῦν καί γιγάντια μεταλλαγμένα μαρούλια, στόν κυβερνοχώρο θά ἔχουν καλωδιωθεῖ καί προγραμματιστεῖ ἀκόμη καί οἱ ἐπιθυμίες. Ἀξίζει, πράγματι, νά συζητήσουμε κατεπειγόντως γιά τό παρόν μας, νά δοῦμε μέ ποιά ἐφόδια θά φτιάξουμε τό μέλλον μας, νά πάρουμε δηλαδή στά σοβαρά τόν ἑαυτό μας. Γιατί πράγματι «ὅλος ὁ χρόνος εἶναι ἀνεξαγόραστος», δέν παίζεται στό ΧΑΑ.

Ὅταν ἀρχίζε ἐτοῦτος ὁ αἰώνας (πού ἐγώ τόν ἀγαπῶ πολύ, σ' αὐτόν ἔζησα, ἦταν ἡ ἐποχὴ μου) οἱ ἄνθρωποι εἶχαν μιά τυφλὴ πίστη στήν πρόοδο, στή θριαμβεύουσα ἐπιστήμη καί τὴν τεχνολογία πού θά ἔλυναν τό ἓνα μετά τό ἄλλο τά προβλήματα. Μαζί, ὅμως, μέ τά πρῶτα βήματα τοῦ αἰώνα φτιάχτηκε καί μιά εἰδικὴ κατηγορία ἀνθρώπων: οἱ σοσιαλιστές, οἱ κομμουνιστές, οἱ ἀριστεροί. Δέν ἔχει σημασία ἐδῶ νά σταθοῦμε στίς διαφορὲς τῶν ὀνομάτων αὐτῶν, στίς ὀργανωτικὲς μορφές πού πῆραν καί στόν ἱστορικό τους ρόλο. Ἦταν πάντως κι αὐτοὶ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς τους, πίστευαν κι αὐτοὶ στήν πρόοδο, στήν ἐπιστήμη, στή δυνατότητα τῶν ἀνθρώπων νά κατασκευάσουν τό μέλλον τους. Ἦταν αἰσιόδοξοι. Ποῦ στήριζαν τὴν αἰσιοδοξία τους;

Κυρίως σέ δύο στοιχεῖα. Τό πρῶτο ἦταν ἓνα πνεῦμα ἀπείθειας πού τοὺς

διέκρινε. Δέν δέχονταν ὡς δικές τους τίς ὀργανώτριες ἀρχές καί ἀξίες πού ἤ κατεστημένη τάξη πραγμάτων, ἤ τάξη τοῦ ἀστισμοῦ, ἐπέβαλε. Μέ τόν καιρό, καί μέσα στίς ἐμπόλεμες συνθήκες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ἡ ἀπείθεια ἔγινε πνεῦμα ἐπαναστατικό, πνεῦμα ρήξης. Ἡ ἐπανάσταση ἀπό τούς ἀριστερούς θεωρήθηκε ὁ μηχανισμός πού θά ἄλλαζε τόν κόσμο. Δέν ἔχει σημασία νά ποῦμε τώρα ὅτι ἡ ἐπανάσταση νομολογήθηκε σάν νομοτέλεια κι ἔτσι ἡ ἀλλαγή τοῦ κόσμου θεωρήθηκε κι αὐτή νομοτελειακή. Σημασία ἔχει νά κρατήσουμε ὅτι στήν ἐποχή τους τό ἐπαναστατικό πνεῦμα, ἡ γενική ἀπείθεια ἀπέναντι στά παραδεδεγμένα, ἐπιστράτευσε τά εὐγενέστερα καί τά ἰσχυρότερα πνεύματα, ὅτι κινητοποίησε τίς πιό ἰσχυρές ψυχικές ἐνέργειες ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων καί τούς ἔριξε στό στρόβιλο τῆς ἱστορίας. Σάν νά τούς κάλεσε ὁ καιρός ρίχτηκαν στήν ἱστορία καί ἀποτύπωσαν πάνω στά πεπραγμένα τοῦ αἰῶνα τή σφραγίδα τῶν ἰδεῶν τους καί τοῦ πάθους τους, γιά τό καλό καί γιά τό κακό. Στά δράματα καί τίς ἐποποιίες πού ξετυλίχτηκαν τίποτε δέν διαδραματίστηκε ἐρήμην τους. Δέν ἦταν θεατές οἱ ἀριστεροί ἀλλά αὐτουργοί.

Τό δεύτερο στοιχεῖο τῆς αἰσιοδοξίας τῶν ἀριστερῶν, τό ἐφόδιό τους μέ τό ὁποῖο περπάτησαν τόν αἰῶνα, ἦταν ἡ ἀπίστευτη ἰδέα τους ὅτι θά ἔκαναν τήν ἀνθρωπότητα σοσιαλιστική. Αὐτοί, οἱ ἴδιοι, αὐτοπροσώπως. Καί ἠττήθηκαν. Ἀλλά μ' αὐτό τό ἐφόδιο, μ' αὐτά τά μυαλά, μπῆκαν στόν εἰκοστό αἰῶνα. Οἱ ἄλλοι μπῆκαν μέ τά κεφάλαιά τους, τούς στρατούς τους, τόν καπιταλισμό τους. Καί νίκησαν. Ἀνέδειξαν ὡς ἀποκλειστικό πλαίσιο τῆς ἀνθρωπότητας τήν Ἀγορά στήν ὁποία εἰκάζουν ὅτι μποροῦν νά θριαμβεύουν ἔσαε! Καβάλα στά φτερά τῆς νίκης τους φωτίζουν μέ τά πιό ρόδινα χρώματα τόν 21ο αἰῶνα καί μᾶς καλοῦν στό μεγάλο φαγοπότι τῆς αἰώνιας εὐτυχίας, ἀπέναντι στήν ὁποία δέν ἐπιτρέπεται καμία ἀμφιβολία, καμία ἀπείθεια.

Ἔλεγα πιό πάνω ὅτι εἶναι κατεπεῖγον τό ζήτημα νά δοῦμε μέ κάποια ἐνάργεια τό παρόν μας. Τό παρόν θά μᾶς βοηθήσει νά ἀναστοχαστοῦμε τό παρελθόν καί κυρίως νά δοῦμε πῶς καί τί θά πράξουμε στό μέλλον. Ἄς τό ἐπερωτήσουμε.

Τί ἔχουμε οἱ ἀριστεροί σήμερα στά χέρια μας; Οἱ ἀριστεροί, ὅπως κι ὅλοι οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι, ἔχουμε ἓνα κινητό τηλέφωνο πού καλεῖ ἀκατάπαυστα σέ ἀναζήτηση μηνυμάτων. Αὐτό εἶναι τό ἐφόδιό μας μέ τό ὁποῖο μπαίνουμε στόν 21ο αἰῶνα καί ἀναπηδοῦμε ὡς ἡ ἔλαφος τῆς Βίβλου κάθε φορά πού τό κινητό ἤχηϊ. Μεγάλοι φιλόσοφοι μᾶς ἔχουν διδάξει ὅτι «οἱ ἄνθρωποι» δέν διδάσκονται ἀπό τήν ἱστορία τους. Σωστό αὐτό. Δέν μποροῦμε νά διδαχθοῦμε ἀπό τό πνεῦμα ἀπείθειας τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα κι ἀπό τό τοτινό ὄραμα τοῦ

Δημοσιεύτηκε
στά «Ἐνθέμα-
τα» τῆς *Αὐγῆς*,
25 Δεκ. 1999.
Τό ἀναδημοσιεύω
ἐδῶ κυρίως γιατί
ὁ δαίμων τῆς διόρ-
θωσης κυριολε-
κτικά τό κατα-
κρεοῦργησε. Δέν
εἶναι, γιά παρά-
δειγμα, τό ἴδιο
πράγμα νά γρά-
φεις «νά κατα-
σκευάζουν τό μέ-
λλον τους» καί νά
βλέπεις τυπωμέ-
νο «νά καταδικά-
ζουν τό μέλλον
τους».

σοσιαλισμοῦ. Κι οὔτε ἔχει νόημα νά συγκρίνουμε ἐκεῖνη τήν ἐποχή πού οἱ ἀριστεροί ἄνθρωποι ἔφτιαχναν, μέ ἡ σωματικότητά τους καί αὐτοπροσώπως, ὀργανώσεις πάσης φύσεως γιά νά ἀλλάξουν τόν κόσμο, μέ τή σημερινή πού διαδικτυωνόμαστε καί διακαλοδιωνόμαστε μ' ἓνα κινητό (κι ἄλλα συναφή συμπράγκαλα) στό χέρι. Εἶναι ἀνόητη αὐτή ἡ σύγκριση γιά λόγους ἐπιστημολογικούς καί ἄλλους, κυρίως, ὅμως, γιατί ἔτσι βαθμολογοῦμε μέ ἄριστα τούς προγόνους, μηδενίζουμε τούς ἑαυτούς μας κι ἀρχίζει ἡ νοσταλγία γιά τόν παλιό καλό καιρό καί οἱ θρηνωδίες γιά τά σημερινά. Πάντως, αὐτή ἡ προσμονή τῶν λειπόντων τῆς νέας ἐποχῆς χωρίς τήν ἄμεση, τήν αὐτοπρόσωπη, τή σωματική ἐμπλοκή στά πεπραγμένα τοῦ μέλλοντος εἶναι ἀφόρητη, διότι προδιαγεγραμμένο τό ἀποτέλεσμα: ὅ,τι ἄλλοι ἀποφασίσουν, ὅ,τι τούς φωτίσει ὁ Θεός. Ἄ, ναι, ἴσως νά περιμένουμε στήν ἐπόμενη διαδήλωση ἄ λά Σιάτλ νά μαζευτοῦν περισσότερες Μή Κυβερνητικές Ὄργανώσεις καί νά γίνει μπάχαλο μέ τήν παγκοσμιοποίηση καί τό Διεθνές Ἐμπόριο.

Νά βλέπουμε τό μέλλον σάν ἱστορία συμβούλευε ὁ Λούκατς. Σωστό κι αὐτό. Αὐτό τό μέλλον, πού μπορούμε νά τό δοῦμε σάν ἱστορία εἶναι μόνο ἐκεῖνο στό ὅποιο αὐτοενεργοῦμε. Ἡ πιθανή αὐτενέργειά μας εἶναι τό μόνο μας ἐφόδιο, ἡ μόνη μας δυνατότητα στόν αἰῶνα πού ἀρχίζει.

Καλή χρονιά. Κι εὐχομαι νά μὴν ξαναγράψω παρόμοιο κείμενο μέσα στήν ἀμηχανία μου.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ἱστορίαι καί ἄσματα τῆς παρελθούσης χιλιετηρίδος

Ἐν Ἀθήναις, ἔτει δισχιλιοστῶ μετὰ Χριστόν

«Οἱ κ.κ. συνδρομηταί μας παρακαλοῦνται ν' ἀποφασίσωσι πλέον νά πατήσωσι τὸν Διάβολον καί νά μᾶς ἀποστείλωσι τὴν συνδρομὴν των διὰ ταχυδρομικῆς ἐπιταγῆς. Δέν πιστεύομεν οἱ συνδρομηταί μας νά ἔχωσι Θεόν των τὸν ἄτιμον Ὑλισμόν». (Ἐκ τοῦ Ἄχελῶου, ἀναδημοσιευμένο στό περιοδικὸν Τὸ Ἄστυ, φ. 182, 19 Μαρτίου 1889).

Τοιοῦτοις λόγοις, ἀξιότιμε Κύριε Ἐκδότα τοῦ Πολίτου, τὸν προπαραλθόντα αἰῶνα, ἐνουθέτει, συνδρομητὰς καὶ ἀναγνώστας, ὁ Ἄχελῶος. Καθότι δὲ ἡ ἐπανάληψις μῆτηρ τῆς μαθήσεως τυγχάνει, ἡ τῶν ἀρχαίων τούτων λόγων ἀνάμνησις ἀγαθῆ, φρονῶ, καὶ τοῖς ὑμετέροις ἀναγνώσταις ἔσεται.

Οὐ γινώσκω, ἐλλογμώτατε Κύριε ἐκδότα, ἐὰν οἱ ἀναγῶσται τοῦ παλαιοῦ ἐκείνου

Ἀχελώου τὸν Διάβολον —οὐχὶ τὸν ἐν Τουρκία ἀλλὰ τὸν ἐν Ἑλλάδι— πατήσαντες, τὴν συνδρομὴν ἀπέστειλον. Τὰ μᾶλα δὲ βέβαιος εἰμί, ὅτι οἱ τοῦ Πολίτου συνδρομηταὶ τὸν Διάβολον ταχέως καὶ εὐκόλως θέλουσι πατήσαι πλὴν ὅμως, περὶ τοῦ δευτέρου τῆς ἐκκλήσεως σκέλους, ἐὰν δηλαδὴ οὗτοι ἔχωσιν Θεόν των τὸν Ὑλισμὸν, χμμμ!!!, δὲν δύναμαι, ἐντιμότητε Κύριε, μετὰ βεβαιότητος ὅπως ἀποφανθῶ.

Ὑλισταὶ γάρ, ὡς εἰκός, οὐ μόνον οἱ συντάκται ἀλλὰ καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες τὸ ὑφ' ὑμῶν ἐκδιδόμενον περιοδικὸν σύγγραμμα τυγχάνωσι. Πλὴν ὅμως, ὡς ὁπαδοὶ καὶ ἄριστοι γινώσται —προσέτι δὲ καὶ διδάκτορες ἔνιοι ἐξ αὐτῶν— οὐχὶ τοῦ χυδαίου ἀλλὰ τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ, καὶ δὴ τοῦ ἀλτσεριανοῦ τοιοῦτου, εὐελπιστῶ ὅπως τὰς ἀναγκαίας διακρίσεις εὐχερῶς ποιήσονται καὶ τὰς συνδρομὰς ἀσμένως ἀποστείλωσιν: ὕλισταὶ γὰρ ἀλλ' οὐκ ὑλόφρονες εἰσίν.

Δὲν συνιστᾷ ὅμως, γενναϊόφρονα Κύριε, ἡ τῶν συνδρομητῶν νοθεσία τὸν μόνον τῆς ἐπιστολῆς σκοπὸν. Ἀναγινώσκων, τὴν παρελθοῦσαν χιλιετία, ἐν τῷ τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1999 τευχί, τὴν ὑμετέραν δὲ τὴν συνδρομῶν ἀνακαινίσιν ἐκκλησιν, εἰς τὸ ἀρχαῖον τοῦ περιοδικοῦ ἐνδιαίτημα, ἐν τῇ ὁδῷ τοῦ Κέκροπος, παραχρῆμα (πλὴν ὅμως μετὰ χρήματος ἐν τῷ θυλακίῳ) προσέδραμον. Εὐρῶν δ' ἐκεῖνον κενόν —ἐκκενωθέν, δεινῶς ὑπὸ τοῦ Ἑγκελάδου πληγέν, ὡς ὕστερον ἔμαθον— εἰς τὸ καινόν, ὡς τάχιστα μετέβην, κτίριον, ἵνα τὸν ἐμὸν συνδρομητικὸν ὄβολον καταθέσω.

Γνωρίσας οὖν, τύχη ἀγαθῇ, τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ζωναρᾶ νεόδμητον κτίριον, ἐκ βαθέων αὐτὸ ἐθαύμασα: διάφορον γάρ, πλὴν ὅμως οὐκ ὀλίγας χάριτας κεκοσμημένον, αἵτινες ἐφάμιλλον ἢ καὶ ἀνώτερον τοῦ παλαιοῦ καθιστῶσι τοῦτο. Διακαῶς δ' ἐπιθυμῶ ὅπως τοὺς ἀναγνώστας κοινωνοὺς τοῦ ἐμοῦ θαυμασμοῦ ποιήσω, προτρέπων καὶ συστήνων ἀνυπερθέτως τούτοις, ὅπως τὸν καινὸν τοῦ πνεύματος ναὸν ἐπισκεφθῶσι καὶ τὸν μαρξισμὸν εὐλαβικῶς ἀσπασθῶσιν.

Πύργος οὖν δυσθεώρητος, παμμέγιστος τὸ δέμας, τὸ νεότευκτον ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ζωναρᾶ οἰκοδόμημα! Πύργος δὲ οὐχὶ Ἑλεφάντινος, ἔνθα οἱ στοχασταὶ κατὰ τὸ εἰωθὸς ἀποσύρονται, ἀλλὰ πύργος μεταλλικός, χαλύβδινος, προμαχῶν πανίσχυρος τῆς κοινωνικῆς θεωρίας καὶ πράξεως, μετερίζι τῆς ταξικῆς πάλεως, ντάπια τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων, προπύργιον ἀπόρθητον πάσης γηνησίας ἐπαναστατικῆς ἰδέας. Ρωμαλέος δὲ ἀρχισιδηρουργός, σύγχρονος τις Ἡφαιστος, μετὰ πάθους ἐφαμιλλοῦ τῶν ἐρυθρῶν τῆς τοῦ Ὀστρόφσκυ μυθιστορίας γιγάντων, ἐσφυρηλάτησεν τὸν πύργον τοῦτον! Βαρύτιμον καὶ βαρύτατον, μεγέθους κορμοῦ ἑκατονταετοῦς πλατάνου, τὸ ρόπτρον! Σιδηρόφρακτος καὶ στιβαρά, μέχρι καὶ τοῦ τελευταίου πολλοστημορίου ἐπιμελῶς ἐστιλβωμένη, ἡ δωρικῶς ρυθμοῦ πρόσοψις. Τὰς ἡλιακὰς δ' ἀκτίνας ἀντανακλῶσα, δίκην φωτεινοῦ μετεώρου ἀκτινοβολεῖ, δέος ἅμα τε καὶ τρόμον εἰς πάντα διερχόμενον προξενούσα, ὅστις ἀγεωμέτρητος εἶτε —ἄπαγε τῆς βλασφημίας!— ἀφιλοσόφητος εἰς τὸν ναὸν τοῦτον τοῦ μαρξισμοῦ εἰσέρχεται.

Πτολίεθρον ἱερόν, ἀπαστρέπτον καὶ ὄρατὸν καθ' ἅπαν τὸ λεκανοπέδιον ὁ τοῦ Πολίτου πύργος, οἷον τὸ παλαίτατον ἐκεῖνον, τῆς Προμάχου Ἀθηνᾶς ὑπερμεγέθης ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἄγαλμα, ὅπερ οἱ Ἀθηναῖοι ἀλιεῖς, οἱ τὸ Σούνιον περιπλέοντες, ἑωρακότες ἐνεθαρύνοντο. Σήμερον, οὐχὶ πλέον οἱ ἀλιεῖς ἀλλὰ οἱ τοῦ κοινωνικοῦ ἀρχιπελάγους σύγχρονοι ναυτιλόμενοι —οἱ καὶ κοινωνικοὶ ἀγωνισταὶ καλούμενοι— εἰς τοὺς τακτοὺς ἀπὸ τῶν Προπουλαίων (οὐ τῆς Ἀκροπόλεως ἀλλὰ τοῦ Πανεπιστημίου) εἰς τὸ Κοινοβούλιον χερσαίους αὐτῶν πλόας, τὸ τοῦ Πολίτου πτολίεθρον ἀτενίζουσιν· φωτίζει γὰρ καὶ καθοδηγεῖ τούτους, καθ' ἡμέρα καὶ νύκτα, ὡς νέος τῆς Ἀλεξανδρείας φάρος!

Προσφεστάτως δέ, συμφώνως πρὸς τὰς ἀληθεῖς τοῦ μαρξισμοῦ διδαχάς, τὰ τοῦ Πολίτου γραφεῖα, ἔνθα καὶ ἡ τοῦ περιοδικοῦ παραγωγή λαμβάνει χώρα, ἐν τῷ ἰσογείῳ, τὴν βάσιν δηλονότι τοῦ οἰκοδομήματος, κείνται: εἰς δὲ τοὺς ἀνωτέρους ὀρόφους, αἱ λοιπαὶ τοῦ ἐποικοδομήματος βαθμῖδαι ἔπονται: λειμῶν θεσπέσιος ἀνθεάων, ἔνθα πλειὰς ἐκλεκτῶν τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ σκυροδέματος ἐργατῶν, οὐχὶ μόνον τὸν μαρξισμὸν καὶ τὴν πολιτικὴν οἰκονομίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν πολιτικὴν μηχανικὴν, τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ ποικίλας ἄλλας τέχνας, χρήσιμους τοῖς ἀνθρώποις, κατεργάζονται.

Τέλος δέ, οἱ ἐν τῇ προσόψει εὐμεγέθεις ὑαλοπίνακες, τὸ τοῦ ἡλίου φάος ἀπλέτως διαχέοντες, οὐχὶ μόνον ἐς αἰσθητικῶς ἄρτιον ἀποτέλεσμα ἀλλὰ καὶ ἐπ' ὠφελεία πολιτικῇ τὰ μέγιστα συντελοῦσι. Ὡδε ἡ ἐν τοῖς

γραφείοις καθ' ἡμέραν συντελουμένη κοσμογονία, ἀπὸ τῆς δημοσίας ὁδοῦ διαυγῆς καὶ προσιτῆ τοῖς πᾶσι: ἐμφανῆς ὁ ἐκδότης-διευθυντῆς ἐν τῇ διευθυντικῇ αὐτοῦ καθέδρᾳ καθεζόμενος· ὁρατὴ σύμπασα ἡ συντακτικὴ ὁμάς ἐν τῇ συνεδρίᾳ αὐτῆς· διαφανῆς καὶ οἰαδῆποτε οἰκονομικὴ συναλλαγὴ ἢ δοσοληψία. Τέλος δέ, τὰ τοῦ κοινωνισμοῦ διανοήματα, αἵτινα ἐκ τῆς γραφίδος τῶν συντακτῶν καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ ἐκδότου κρουνηδὸν ἀναβλύζουσιν, διὰ τοῦ ὑαλοπίνακος διαθλώμενα καὶ ἐς τὸ ἐποικοδόμημα εὐθέως ἀντανακλώμενα εὐκρινῶς ἐξωθεν ἐκχέονται.

Περαίνων οὖν τὴν παροῦσαν, ἐπιτρέψατέ μοι, περινούστατε Κύριε, ὅπως τὴν φιλόμουσον καὶ φιλοπρόδοον τῶν ἀναγνωστῶν ὁμήγυριν διὰ μικροῦ τινοῦ δημῶδους ἀσμάτιου χαιρετήσω. Βραχύτατον γάρ, εἰς γλώτταν ἀπλουστάτην καὶ δι' ἀφελοῦς στιχουργίας, βαθυτάτας ἰδέας, τὴν πεμπτουσίαν οὕτως εἰπεῖν τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ, τὸ ἀσμάτιον τοῦτον περικλείει: μέτ' εὐλήπτου οὐ μὴν ἀλλὰ σοφοῦ τρόπου τὴν προσοχὴν εἰς τὰς τοῦ μαρξισμοῦ στρεβλώσεις καὶ παρεκκλίσεις ἐφιστᾶ. Διὰ τοῦ σκώμματος, ἐνίοτε γὰρ καὶ ἐλευθεροστόμως, ἐντέχνως τὰ ὑψηλότατα τῶν διανοημάτων ἐρμηνεύει, ἵνα τοῦτα σύμπας ὁ λαός, ἅπασαι αἱ στρωμναί, οἱ στίβιδες καὶ αἱ γεναιαὶ αὐτοῦ, ἐγκολπωθῶσιν καὶ εὐχερῶς οὕτως τὴν τῶν στρεβλώσεων λερναίαν ὕδραν ἀποκτείνοσι:

«Ὅσοι τὴν πάλη τῶν τάξεων ξεχνᾶνε
αὐτοὶ δὲν εἶναι μαρξιστές, τὸν ἀστισμὸ μιλᾶνε.
Αὐτοὶ δὲν εἶναι μαρξιστές, τὸν κῶλο τους βαρᾶνε*
ὅσοι τὴν πάλη τῶν τάξεων ξεχνᾶνε.
Βάση καὶ ὑπερδομή, αὐτὸ μόνο δὲν ἀρκεῖ
χρειάζεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀνάλυση ταξικὴ».

* Ἀγνωστον πότε καὶ ὑπὸ ποίου τὸ πρῶτον τὸ ἀσμάτιον ἐθησαυρίσθη. Ὁ θρύλος στιχουργὸν παριστᾶ τὴν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος φοιτητιῶσα νεολαίαν, καὶ δὴ τῆς τῶν Φιλοσόφων Σχολῆς. Ὡς οἱ παλαιοὶ διηγοῦνται, τῶν φοιτητῶν περιπαθῶς ἀδώντων, σύμπας ὁ τῶν Προπυλαίων περίβολος ἐκ τοῦ ταξικοῦ θουρίου ἐδονεῖτο, εἰς τὰ μεγαλειώδη ἐν τῇ δεκαετηρίδι τοῦ '90 ὑπὲρ τῆς ἐπετηρίδος συλλαλητήρια.

Συνθέτης δὲ καὶ μέγας αἰοδὸς τούτου, Ἀνδρέας ὁ Κεφαλλῆν, ὅστις πολλάκις μετὰ συνοδείας μπουζουκίου, μπαγλαμά ἢ, σπανιότερον, αὐλοῦ τὸ ἄσμα ἀνέπεμπε. Ὅτε δὲ ὁ σοφὸς οὗτος ἀνὴρ, Ἀνδρέας ὁ πρωτόκλητος καὶ πρωτομουουργός, ἐν Ρεθύμνῃ, ἵνα τὰς σευατοῦ σπουδὰς τελειοποιήσῃ, μετέβη, τὸ περὶ τῆς πάλης τῶν τάξεων ἄσμα εἰς τὰ καπηλεῖα καὶ καταγῶγια τῆς πόλεως εὐρυτάτως διεδόθη. Ἐπροξένη δὲ τὸν ἄκρατον τῶν συνδαιτυμόνων ἐνθουσιασμόν, οἵτινες, διὰ κραταιοῦ οἴνου εὐφραϊνόμενοι, μᾶλλον εἰς συνδαιτυδαίμονας—ἀγαθοῦς βεβαίως—ἐμεταβάλλοντο: ἐπὶ τῶν ἀνακλίντρων ἐγειρόμενοι, «Ἰῶ, Βάκχε, εὐοί», οὐρανομήκως ἀνέκραζον, τὴν λύραν—ἐνίοτε καὶ τὴν κεφαλὴν τῶν ἐπὶ τῆς τραπέζης—κρούοντες καὶ ἐν ἱερᾷ μέθῃ διατελοῦντες!

Πολίτα Ἐλεφάντα! Μία μόνον ἐν κατακλεῖδι προτροπὴ. Ἄριστα θέλει πράξει ὁ σύγχρονος Λούθηρος, ὁ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως ἐγκαταβιῶν, ὅπως εἰς τὰς μελλούσας ἐκδόσεις Σχολικῶν ἀσμάτων, πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν ἀπασῶν τῶν τάξεων τὸ ἔπος τουτι—ἀπαλείφω πιθανῶς τὸν τρίτον στίχον—συμπεριλάβῃ. Τοιοῦτοτρόπως, ὀρθῶς οἱ ἑλληνοπαῖδες διαπαιδαγωγηθήσονται, ὥστε καὶ ὁ γεραρός τῆς παιδείας καὶ τῶν θρησκευμάτων ἡμῶν καθηγέτης, μὴ εἰς τὸ μέλλον αὖθις εἰς μάτην προσπαθῇ.

Διάπυρος, ἐπὶ τῷ νέῳ ἔτει, εὐχέτης
Εὐστράτιος Κρὶ Κρῆς

* βαρῶ τὸν κῶλον [μου] (λαϊκ.): προσπαθῶ εἰς μάτην, καταβάλλω ἀσκόπους προσπαθείας, δαπανῶ ἄνευ αποτελέσματος τὰς δυνάμεις μου, ματαίωπονῶ. Συων: (καθομ.) κάνω μιὰ τρῦπα στὸ νερό, (λόγ.) ἐς κέντρα λακτίζω. (Λεξικά).

Ἀπόγνωση καί ἀπελπισία

«Πάει νά μᾶς ἀφήσει ἄνεργους ὁ ἐκπρόσωπος Τύπου τοῦ ΚΚΕ, σ. Μάκης Κοψίδης. Ἐδήλωσε ὅτι ἡ ὑπόθεση Κορκολῆ ἐντάσσεται σέ ἕνα νοσηρό κλίμα πού ἐπικρατεῖ στά ΜΜΕ ἐν ὄψει ἐκλογῶν καί γιά τό ὅποιο τήν ἀποκλειστική εὐθύνη φέρει ἡ κυβέρνηση».

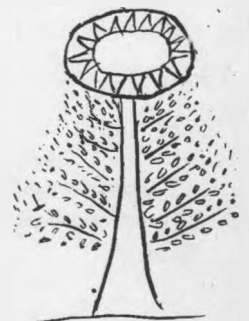
Γ. Κυρίτσης, Α. Τσέκερης, «Κακοήθειες», Αὐγή, 12.12.1999, σ. 60.

Τό φαινόμενο τῆς «ξύλινης γλώσσας» δέν εἶναι βέβαια θέμα γλώσσας ἀλλά σκέψης. Το γέλιο πού γεννᾷ αὐτή σημαίνει ὅτι ἀπέχει πολύ τῆς πραγματικότητας. Γιά τόν ἴδιο λόγο γελάμε ὅταν ὁ Σημίτης παρουσιάζεται ὡς «ἄρχων τῆς διαφθορᾶς» (ἡ ἔκφραση εἶναι τοῦ Δαμιανοῦ). Δέν εἶναι ζήτημα γλώσσας, πλὴν ἡ σκέψη αὐτή ἀποκόπτεται ἀπό τήν πραγματικότητα καί ἄρα κλείνεται ἀκριβῶς στή γλώσσα. Ἀντικαθιστᾷ τήν πραγματικότητα μ' ἕνα σύστημα σημείων, σώζει τά φαινόμενα γιατί τά φιλτάρει τόσο καλά πού δέν μένει σχεδόν τίποτα. Αὐτό μαρτυρεῖ ἄρνηση νά παραδεχθεῖ κανεῖς ὅτι ἔχει πάψει νά ξέρει τί θέλει, νά ὁμολογήσει τήν ἀπόγνωση του.

Οἱ δύο λέξεις ἀπόγνωση καί ἀπελπισία διακρίνουν δύο ἔννοιες πού συγχέονται σ' ἄλλες γλώσσες. Οἱ κινήσεις αὐτοῦ πού πνίγεται εἶναι «ἀπεγνωσμένες» δέν ξέρει τί νά κάμει γιά νά σωθεῖ, κάνει ἄλλ' ἀντ' ἄλλων. Τοῦ ἀπεγνωσμένου λείπει ἡ γνώση. Ἄλλ' αὐτοκτονῶ ἀπό ἀπελπισία. Δέν κάνω ἄλλ' ἀντ' ἄλλων, ἡ ἀπονενοημένη πράξη εἶναι ἀποτελεσματική, δέν μοῦ λείπει γνώση ἀλλά ἐλπίδα. Ἡ ἀπελπισία εἶναι συναισθηματική, ἡ ἀπόγνωση διανοητική, μολονότι ἐκφράζεται καί συναισθηματικά: δέν ξέρω ἀπό ποῦ νά πιαστῶ. Ἡ ἀπελπισία καθ' αὐτή δέν συνεπάγεται ὅτι δέν ἔχουμε γνώση τοῦ πῶς νά γλιτώσουμε, ἀλλ' ὅτι δέν ἀντέχουμε τό κόστος.

Ἔτσι, ὅμως, ἡ ἀπελπισία μπορεῖ νά σταθεῖ ἀπόκρυψη τῆς ἀπόγνωσης, ἀπώθηση τῆς ἄγνοιας. Δέν ξέrouμε τί κοινωνία θέλουμε, μᾶς λείπει ἡ γνώση γιά ν' ἀντεπεξέλθουμε, τό χειραφετητικό ἐγχείρημα ἔχει περιέλθει σέ ἀπόγνωση. Αὐτό ἐκφράζεται καί συναισθηματικά. Ἀλίμονο ὅμως ἂν μποῦμε στήν τροχιά τῆς ἀπελπισίας. Ὁ ἀπελπισ ξεχνᾷ τήν ἀπόγνωση, παρηγορεῖται προσποιούμενος ὅτι ξέρει πολύ καλά τί θέλει, ὅτι τό ἀπελπιστικό ἀφορᾷ τήν τακτική, ὄχι τή στρατηγική: ξύλινη σκέψη.

Ἀριστερισμός εἶναι νά προσποιεῖσαι ὅτι ξέρεις ὅταν δέν ξέρεις· ὁ ἀριστερός

τρομοκράτης στηρίζεται ἔτσι στήν πεποίθησή του.* Ἐχουμε γεμίσει ἀριστεριστές· ἐξέλιπαν ὀνομαστικά ἀλλ' ἡ στάση τους κυριαρχεῖ στούς ἀριστερούς πού θεωροῦν ἑαυτούς πιό ἀριστερούς ἀπό τούς ἄλλους, ὄχι μέ κριτήριο τήν καλύτερή τους γνώση τοῦ τί θέλουν, ἀλλά μοιραῖα μέ κριτήριο τήν πεποίθησή τους, δηλαδή τή γιά ἄγνωστους πιά λόγους τήρηση τῶν καθιερωμένων. Ἄς πάρουμε τήν ἐξουσία καί βλέπουμε, ἔλεγαν, ἀπελπισμένες, οἱ Ἐρυθρές Ταξιαρχίες. Ἀντιδροῦσαν συναισθηματικά στήν ἀπόγνωση τοῦ ΚΚ Ἰταλίας, πού ἤξερε τί εἶναι ὁ «ὑπαρκτός» σοσιαλισμός κι ἔτσι εἶχε πάψει νά ξέρει τί κοινωνία ἀκριβῶς θέλει. Ἄς μαζέψουμε κόσμο, λέει σήμερα τό ΚΚΕ, ἔστω μέ τόν ἔθνικισμό, καί βλέπουμε. Πόση ἀπελπισία μαρτυροῦν, ἀλήθεια, τέτοιες σπασμωδικές κινήσεις!

Οἱ ζαπατίστας δέν εἶναι ἀπελπισμένοι γιατί παραδέχονται ὅτι δέν ξέρουν πιά πῶς ἐγκαθιδρύεται μιὰ ἐλεύθερη κοινωνία· ἔχουν ἐπί-γνωση τῆς ἀπόγνωσης τους. Δέν λένε, ὅπως ἄλλα ἀντάρτικα, ἄς πάρουμε τήν ἐξουσία καί βλέπουμε, παρά λένε ἄς δοῦμε πρῶτα, ἄς φτιάξουμε συμβούλια ἄμεσης δημοκρατίας, ἀντί νά κατακτήσουμε τήν κρατική μηχανή στηριζόμενοι στήν καλή μας πίστη ὅτι δέν θά τήν καταχρασθοῦμε. Ὅταν δέν ἔχεις τί νά προτείνεις, μπορεῖς ν' ἀντιστέκεσαι δημιουργώντας συνθήκες ὅπου νά μπορέσει νά βρεθεῖ ἡ λύση, χώρους διαλόγου, γιά ν' ἀντλήσεις στοιχεῖα τῆς λύσης. Ἀρκεῖ ἡ ἀντίστασή σου νά μήν ὑποθέτει ὅτι ἔχεις τή λύση, νά μήν ξεχνᾶ τήν ἀπόγνωσή σου, κι ἄς εἶναι ἡ λήθη εὐνοϊκή γιά τήν ἀπελπισία σου.

Ἡ ἄλωση τῆς ἐξουσίας εἶναι μέσον, τακτική. Ἡ αὔξηση τῆς ἐκλογικῆς βάσης εἶναι τακτική. Ἡ τακτική πού παρουσιάζεται ὡς στρατηγική (ὀρισμός τοῦ σταλινισμοῦ γιά τόν Λούκατς), καί γεμίζει τήν κενή ἔννοιά της μέ τίς ὅποιες ἀρχές βρίσκουμε στήν τακτική μας, εἶναι ἄλλο πράγμα. Ἡ ἀπόγνωση τῆς ἀπόγνωσης ὀδηγεῖ σέ ἀπελπισμένες κινήσεις πού ἐν τέλει ἀγνοοῦν ὡς καί τήν ἀπελπισία τους, ἀφοῦ ἔχει σχέση ἐξάρτησης ἐδῶ μέ τήν ἀπόγνωση. Αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ λόγος σου κινεῖται πιά ἐκτός πραγματικότητας, ὅτι τήν ἔχεις ἀντικαταστήσει μέ ἄλλη πιό σύμφωνη μέ τίς ἐπιθυμίες σου, ἄρα πιό συνεκτική. Τήν ἔχεις κόψει στά μέτρα τῶν ἐννοιῶν σου κι ἔτσι ἐπικυρώνει κάθε πρόβλεψή σου. Αὐτή ἡ κατάσταση, πού μοιάζει μέ παράνοια, ἔχει ἐδραιωθεῖ βέβαια ἀπό καιρό σ' ὅσους παραποιοῦσαν τά πράγματα τόσο πού νά πείθονται ὅτι ὁ σοσιαλισμός ἦταν ὑπαρκτός. Αὐτό τό φαινόμενο προσπαθοῦσε νά πεῖ ἡ ἔκφραση «ξύλινη γλώσσα». Ὅμως, τώρα ἀπόγινε τό κακό, καί λογικά, ἀφοῦ ὁ ὑπαρκτός σοσιαλισμός ἔγινε μέ κάθε ἔννοια ἀνύπαρκτος. Κι ἔτσι δημιουργεῖται ἡ αἴσθηση παραλόγου πού προκαλεῖ τό γέλιο.

Γιῶργος Φαράκλας

* Ὅπως προσπάθησα νά δείξω στό «Ὁ τρομοκράτης καί τό φαινόμενο», *Πολίτης δεκαπενθήμερος* 3-4, 1995, τώρα στό Γ.Φ., *Θέση καί ἀλήθεια*, Κριτική, Ἀθήνα 1997, σ. 249-261.

ΣΕΙΣΜΟΠΛΗΚΤΗ ΚΑΙ Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ

Καί ὁ πολεοδόμος τί ἔχει νά πεῖ γιά τούς σεισμούς;

τοῦ Γιάννη Καρανίκα

Τήν πρώτη φορά πού ὁ ἄνθρωπος τῆς προϊστορίας ἔχτισε δύο τοίχους καί ἔβαλε ἕνα ξύλινο δοκάρι νά στέκεται πάνω ἀπό τό κεφάλι του, κατασκεύασε ἐν ἀγνοία του τήν πρώτη μὴ ἀντισεισμική κατασκευή. Καθώς οἱ αἰῶνες ἀθροίζονταν καί ἡ ἱστορία ἀρχισε νά ἀριθμεῖ χιλιετίες, ὅλα αὐτά τὰ σπιτία μαζεύτηκαν μαζί καί ἔφτιαξαν πόλεις. Πόλη καί πολιτισμός—ἐννοίες ἀλληλοσυνδεόμενες— παραπέμπουν σέ σύνθετες ἱστορικές, κοινωνικές καί οικονομικές διεργασίες, μέ περιεχόμενο πού ἀλλάζει ἀπό ἐποχή σέ ἐποχή ἀκολουθώντας τόν κύκλο ζωῆς τῆς «πόλης»: γέννηση, ἀκμή, παρακμή καί «ἀναγέννηση».

Γιά χρόνια πολλά καί αἰῶνες πάλι πολλούς, οἱ πόλεις καί οἱ οἰκισμοί, πού καταλάμβαναν ἀναλογικά ἐλάχιστη ἔκταση τοῦ φλοιοῦ τῆς Γῆς, ὑπέφεραν ἀπό βίαιες καταστροφές, ὅταν στούς τόπους τους συνέβαιναν φυσικά φαινόμενα κοσμογονικῆς ἐντασης.

Ὁ φλοιός τῆς Γῆς, ζωντανός καί κινούμενος σέ γεωλογικό χρόνο καί ὄρους φυσικούς, ἔχει ἀναλάβει νά σηκώσει ἐπάνω του ἕνα δίκτυο οἰκισμῶν πού ὀλοένα αὐξάνεται σέ μέγεθος καί πυκνότητα. Ἀναφερόμαστε στή διαδικασία ἀστικοποίησης τοῦ χώρου.

Ἡ μορφή καί ἡ συγκρότηση τῆς σύγχρονης πόλης στόν ἀναπτυσσόμενο κόσμο εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς λεγόμενης Βιομηχανικῆς Ἐπανάστασης πού ὀδήγησε τόν ἀγροτικό πληθυσμό σέ μαζική ἐξοδο πρὸς καί γύρω ἀπό τὰ ἱστορικά καθιερωμένα μεγάλα οἰκιστικά κέντρα.

Καί τί ἔχουν ὅλα τὰ παραπάνω νά κάνουν μέ τούς σεισμούς καί τό πρόβλημά μας;

Στίς σκέψεις πού ἀκολουθοῦν ἐπιχειρεῖται μιά πρώτη διατύπωση κάποιων ἀπόψεων, ἀνοιχτῶν σέ διάλογο, γύρω ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ πολεοδομική σκέψη καί πρακτική θά μπορούσαν νά συμβάλλουν στό πρόβλημα τῆς ἀντιμετώπισης τῶν σεισμῶν.¹

Ἄν ἀντιπαραβάλλουμε τό χάρτη τοῦ οἰκιστικοῦ δικτύου τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου μέ τούς χώρους τοῦ θαλάσσιου καί χερσαίου χώρου πού μᾶς παρουσιάζουν οἱ σεισμολόγοι, θά διαπιστώσουμε πόσο τυχαία ἐμφανίζεται ἡ διασπορά τῶν κτυπημάτων τοῦ σεισμοῦ σέ αὐτήν τή σχετικά ἄραιοκατοικημένη ἀκόμη περιοχὴ τῆς Μεσογείου πού ἀποτελεῖ ἡ χώρα μας.

Αὐτό δείχνει ὅτι, ὅσον ἀφορᾷ τό ἀστικό περιβάλλον, καί ἰδιαίτερα αὐτό τῶν μεγάλων πυκνοδομημένων ἀστικῶν κέντρων, ἡ ἐνταση τῶν ἐπιπτώσεων τῶν σεισμῶν θά αὐξάνεται ὅσο θά συνεχίζεται ἡ ἐξάπλωση τῆς ἀστικοποίησης.

Καί σέ τί μπορούν νά συμβάλλουν ὁ πολεοδόμος καί ἡ πολεοδομική προοπτική;

Γιά νά ἐντοπίσουμε τίς δυνατότητες αὐτές θά πρέπει νά ἀνατρέξουμε ἐν συντομία στό ἴδιο τό πρόβλημα τῆς ἀστικής τῆς πολεοδομίας στήν Ἑλλάδα τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἐπειδὴ αὐτό εἶναι ἄκρως κουραστικό γιά τόν μὴ εἰδικό ἀναγνώστη καί ἀφορᾷ ἕναν διάλογο πού γίνεται ἢ θά ἔπρεπε νά γίνεται μεταξύ τῶν εἰδικῶν, θά περιοριστοῦμε σέ ὀρισμένα κοινῶς (ἀπό πολλούς μεταξὺ ἡμῶν) ἀποδεκτά σημεῖα:

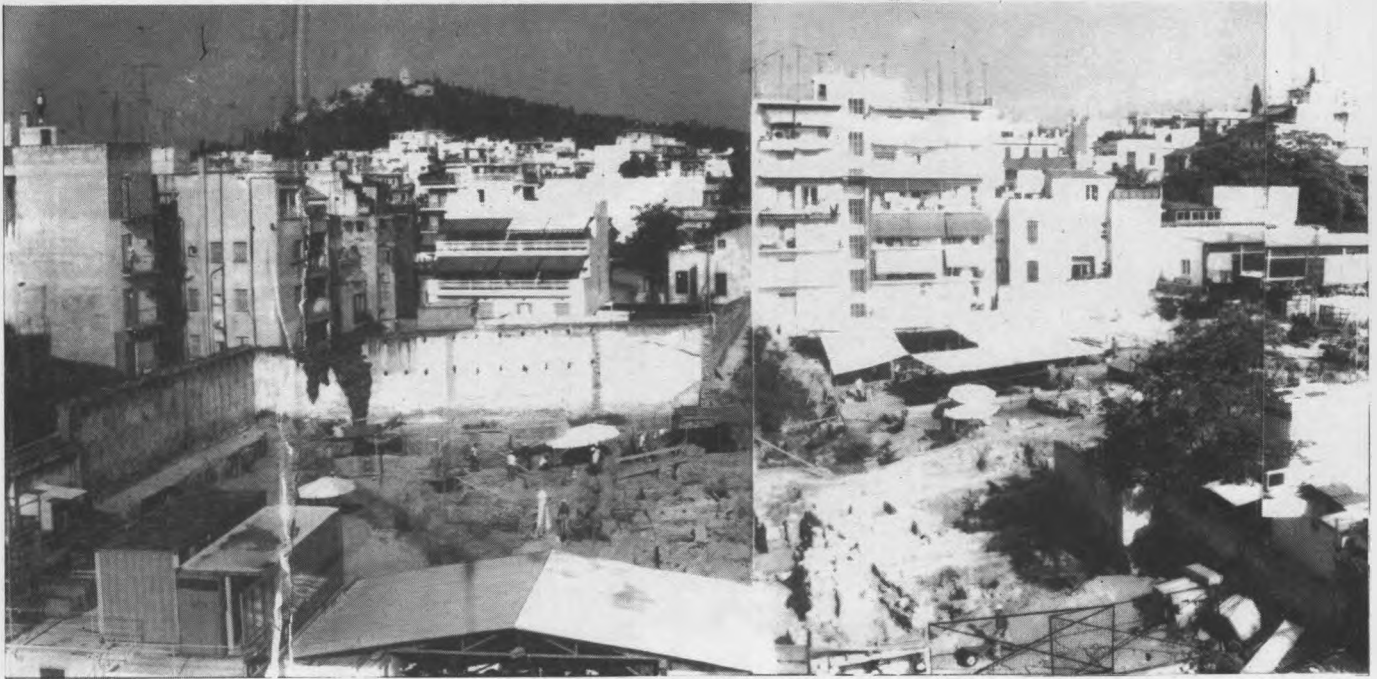
- Πολεοδόμηση οἰκιστικῶν ἐνοτήτων ἔχει γίνει στήν Ἑλλάδα σέ μικρὴ ἔκταση καί μέ ἀποσπασματικό τρόπο, σέ μιά σειρά ἀπὸ κέντρα πόλεων κυρίως τῆς Νότιας Ἑλλάδας, στόν 19ο αἰῶνα. Πολλά ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ πολεοδομικά σχέδια² εἶχαν ἀφορμὴ ἢ συνδέονται μέ καταστροφικούς σεισμούς.

- Μετὰ τό 1922, ἡ ἐξέλιξη τῶν πόλεων καί οἰκισμῶν γίνεται σέ κάποιο βαθμὸ ὁργανωμένα, μέ σκοπὸ τὴν εγκατάσταση τοῦ νέου πληθυσμοῦ πού, ὑπὸ συνθήκες κρίσης, εἰσερεῖ ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία.

- Ἡ ἐξέλιξη τῶν πόλεων μεταπολεμικά γίνεται πάλι ὑπὸ συνθήκες κρίσης (εἰσορὴ στήν Ἀθήνα καί τὴ Θεσσαλονίκη πληθυσμοῦ πού προέρχεται ἀπὸ τὴν ὑπαιθρο τοῦ Ἐμφυλίου ἢ τῆς μεταμφυλιακῆς κοινωνικοοικονομικῆς ἀναδιάρθρωσης τῶν ἐπαρχιακῶν κέντρων ἀλλὰ καί πού ἐκδιώκεται ἀπὸ τούς σεισμούς—Βόλος, Καρδίτσα, Ἀργοστόλι κλπ.).

- Ὁ θρίαμβος τοῦ συστήματος τῆς ἀντιπαροχῆς στίς δεκαετίες τοῦ '60 καί τοῦ '70, πού ἐπιβράβευσε καί συνεχίζει νά ἐπιβραβεύει τὴν ἀτομική καί μικρὴ ἰδιοκτησία (οἰκοπεδοῦχο) καί τόν ἐργολάβο-ἐπιχειρηματία.

Ὅλα τὰ προηγούμενα δημιούργησαν ἐν Ἑλλάδι μιά οἰονεὶ πολεοδομικὴ «πολιτικὴ» καί ἀντίστοιχη διάταξη τῆς πόλης, ἐρήμην τῆς πολεοδομικῆς πρακτικῆς πού θά στήριζε μιά πολιτικὴ γῆς καί πολιτικῆς κατοικίας. Ἡ πολεοδόμηση καί οἱ ὑποδομὲς συνέχεια ὑπολείπο-

ντο ενώ προχωρούσε ή νόμιμη ή ήμινομμη και ή αυθαίρετη δόμηση.

Σέ αυτό τό όχι ευχάριστο τοπίο έλαβαν χώρα διάφορες απόπειρες πολεοδομικής παρέμβασης, πού ή πραγματοποίησή τους άλλοτε σημαδεύτηκε από άστοχίες και άλλοτε οδήγησε σέ άλλοίωση τών αρχικών προθέσεων, τίς όποιες λόγω του σύντομου χαρακτήρα αυτού του κειμένου θά παραθέσουμε χωρίς σχολιασμό:

- Σχέδια του κέντρου τής Αθήνας, τρίγωνο Κλεάνθη - Schaubert.
- Διάφορα καποδιστριακά και όθωνικά σχέδια κέντρων πόλεων του 19ου αιώνα (Πάτρα, Τρίπολη, Ναύπλιο, Ερέτρια κλπ.).
- Τό σχέδιο τής Έπιτροπής Έμπράρ και ή πραγματοποίησή του στην πυρίκαυστη ζώνη Θεσσαλονίκης.
- Ο οικισμός του συνεταιρισμού ΚΕΚΡΩΨ, σήμερα Δήμος Π. Ψυχικού.
- Ο οικισμός Άσπρα Σπίτια στη Φωκίδα (Άλουμίνο τής Ελλάδος). *Γιάννης Καρανίκας*
- Ο παραθεριστικός οικισμός «Άπολλώνειο» στό Πόρτο Ράφτη Άττικής.
- Η οικιστική ένότητα ενεργού πολεοδομίας τής «ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ» στην Κομοτηνή.

Άκόμη και άν από τήν προηγούμενη λίστα έχουν ίσως παραβλεφθεί κάποια επίσης σημαντικά έργα πολεοδομικού σχεδιασμού στην Ελλάδα, νομίζουμε ότι, εξετάζοντας τό περιβάλλον τών αστικών μας κέντρων, μπορούμε νά συμπεράνουμε μέ κάποια ασφάλεια ότι στην μεγάλη τους έκταση οι πόλεις και κωμοπόλεις στον έλληνικό χώρο έχουν αναπτυχθεί και έπεκταθεί

χωρίς σχεδιασμό και χωρίς τή στοιχειώδη πολεοδομική σκέψη, ή δέ πολεοδομική πρακτική περιορίστηκε στην άπλή διαχείριση του αστικού περιβάλλοντος πού παρέλαβε, χωρίς νά έχει μέχρι σήμερα δώσει σημαντικά έμπρακτα δείγματα γραφής για τή βελτίωσή του.

Πέρα από τή στερεότητα τών οικοδομημάτων και τήν άντοχή τους σέ μελλοντικό σεισμό, εγείρονται σοβαρά ζητήματα για τό κατά πόσο είναι σκόπιμο νά αναπαραχθεί τό θλιβερό αστικό τοπίο πού παρουσίαζαν οι περισσότερες περιοχές πρό του σεισμού.

Ο προβληματισμός είναι ανάλογος μέ αυτόν πού αναπτύσσεται γύρω από τά θέματα τής κτιριακής υποδομής και του φέροντος οργανισμού. Άρκεί νά επισκευάσουμε τά κτίρια έτσι ώστε αυτά νά επανέλθουν στην πρό του σεισμού κατάσταση τους και στά προηγούμενα περιθώρια άντοχής ή πρέπει νά τά ενισχύσουμε; Ο προβληματισμός αυτός μεταφέρεται εύκολα και στην πολεοδομική κλίμακα.

Άξίζει νά ξαναφτιάξουμε τήν πόλη πού βλάφτηκε ως υπήρξε; Θέλουμε νά ξαναδοϋμε τό ίδιο τοπίο και τήν ίδια (ή και χειρότερη) οικιστική οργάνωση στους Θρακομακεδόνες, τά Λιόσια, τό Μενίδι, τά Άνω Λιόσια;

Φυσικά, τό πρόβλημα δέν περιορίζεται μόνο στό αισθητικό επίπεδο αλλά άφορά όλα τά στοιχεία πού συνθέτουν έναν σύγχρονο οικισμό (ελεύθεροι χώροι, ασφάλεια πεζών, προστασία από θόρυβο, κοινωνική ύποδομή κλπ.).

Μήπως είναι ή ώρα για τή νέα οικιστική πολιτική πού κυφορεΐται έδω και χρόνια;

Ή οιονεί οικιστική πολιτική πού άσκήθηκε άπ' όλες τίς μέχει σήμερα κυβερνήσεις βασίζετα ουσιαστικά στην προσήλωση σε όρισμένα γνωστά χαρακτηριστικά πού καθορίζουν τήν πολεοδομική εξέλιξη. Αυτά συνοπτικά είναι:

- Η προσήλωση στή στήριξη τής μικροϊδιοκτησίας.³
- Ή άποφυγή διάθεσης πόρων για χρηματοδότηση τών τεχνικών και κοινωνικών υποδομών τής πόλης.
- Ο σχεδιασμός και ή θέσπιση μέτρων πού καλύπτουν βραχυπρόθεσμες ανάγκες, πολιτική πού κυριαρχείται άπό τόν όρίζοντα τής εκλογικής «τετραετίας» και τό μύθο ή και τήν πραγματικότητα του πολιτικού κόστους.

Ή σχεδιασμός και τό πρόγραμμα αναβάθμισης του αστικού χώρου υπερβαίνουν τήν όποια τετραετία. Σε όλα τά άλλα κράτη τής Ε.Ε., με τά όποια θέλουμε νά λέμε ότι σχετιζόμαστε, έχουν δημιουργηθεί θεσμοί, άσκούνται άποτελεσματικές πολιτικές και πραγματοποιούνται προγράμματα των όποίων ό χρονικός όριζοντας εκτείνεται σε δεκαετίες.

Και τί μπορεί νά γίνει για τό σεισμό και τούς σεισμοπαθείς;

Ήως έχει έρθει ό χρόνος για μιά νέα αντίληψη για τή διαχείριση του χώρου πού, υπό όρισμένες συνθήκες, θά μπορούσε νά επικρατήσει.

Τά εργαλεία υπάρχουν, ένδεχομένως έν ύπνώσει. Ή

οικιστικός νόμος Ν. 1337/83 με τήν τροποποίησή του με τό Ν. 2539/9 προσφέρουν ένα «μενού» πιθανών έφικτών παρεμβάσεων.⁴ Ήως μεγάλες και θεαματικές μεταφορές όλόκληρων οικιστικών ένότητων νά παρουσιάσουν δυσχέρειες, όμως ή αναδιάρθρωση του αστικού ιστού στίς σεισμόπληκτες υποβαθμισμένες περιοχές ή θά γίνει τώρα ή άλλίως θά «άποκατασταθεί» τό μίξερο παρελθόν, με ή χωρίς «άντισεισμικότερες» κατασκευές.

Ή άντιμετώπιση δέν είναι σκόπιμο νά είναι συνολική και ίσοπεδωτική.⁵ Ή πιο άρμόζουσα άντιμετώπιση είναι γενική έφαρμογή —μετά βέβαια άπό αξιολόγηση— του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου (ΓΠΣ) και ή άνάπτυξη σε επίπεδα οικοδομικού τετραγώνου, άνάλογα με τίς ιδιαιτερότητες κάθε ομάδας, συμπληρωμένου οικοδομικού τετραγώνου.

Ή δομή μιάς πρότυπης παρέμβασης έχει δύο σκέλη:

- τήν αναδιάταξη-όλοκλήρωση του πλέγματος δημοσίων κοινωφελών χώρων και του δικτύου πρασίνου και άνοιχτών χώρων,

- τή διαχείριση τών ιδιωτικών χώρων σε επίπεδο οικοδομικού τετραγώνου.⁶

Κάθε τετράγωνο έχει τήν ιδιαίτερη φυσιογνωμία του, τούς ιδιοκτήτες και ένοικιαστές του και τό χάρτη τών ζημιών του. Ή καταστροφή είναι μεγάλη (πολλά κόκκινα) ή παρέμβαση μπορεί νά είναι δραστική και ή άνοιχοδόμηση νά προϋποθέτει άκόμη και τόν τοπικό άναδασμό. Ήν τό θέλετε, μιά άντιπαροχή σε επίπεδο οικοδομικού τετραγώνου.⁷

Στίς περιπτώσεις πιο περιορισμένων καταστροφών οι έπεμβάσεις μπορεί νά είναι ήπιότερες και περισσότερο εύελικτες.

Μέ ποιά χρήματα;

Μετρήστε τά χρήματα πού θά δοθοῦν μέ ἀποσπασματικό τρόπο —καί μέ κριτήρια κομματικῆς πελατείας ἢ προεκλογικά— στους δικαιούχους καί τά ὅποια κατά κανόνα θά ξοδευτοῦν καί σέ ἄλλες κατευθύνσεις.

Μετρήστε τά χρήματα πού θά διατεθοῦν στους δήμους καί τίς νομαρχίες γιά ἔργα ὑποδομῆς καί ἀποκατάστασης τῶν δημόσιων κτιρίων.

Μετρήστε τά χρήματα πού θά δοθοῦν ἐδῶ καί ἐκεῖ ἀπό τούς ἴδιους τούς ἰδιοκτῆτες/κατοίκους, γιά τή βελτίωση τῆς κατασκευῆς τους, σέ διάφορους ἰδιώτες πού ὑπόσχονται πλήρη ἀσφάλεια καί παρεμβάσεις στή γραφειοκρατία.

Ἄν κάνετε τήν πρόσθεση, τότε βρήκατε ἓνα πρόχειρο σχῆμα χρηματοδότησης τοῦ «φορέα ἀποκατάστασης» ὅπως λέγεται στή γραφειοκρατική διάλεκτο.

Ποιός τά κάνει ὅλα αὐτά; (Ποιός ὁ φορέας)

Φυσικά τό κέντρο χρηματοδοτεῖ καί ὁ τοπικός φορέας, ὁ δήμος, διαχειρίζεται καί ἐκτελεῖ.⁸

Τεχνογνωσία-Τεχνολογία-Δυναμικό

Μιά ἀρκετά πρόθυμη καί ιδιαίτερα περιφρονημένη κοινότητα ἀρχιτεκτόνων, πολεοδόμων καί ἄλλων συναφῶν εἰδικότητων ὑπό ὀρισμένους ὅρους θά ἀναλάμβανε, ἴσως καί σέ ἐπίπεδο «στράτευσης», ἓνα τέτοιο ἔργο. Ἡ κοινότητα αὐτή ὅμως ἔχει περάσει τήν παιδική ἀσθένεια πού σηματοδοτήθηκε ὡς ΕΠΑ (Ἐπιχειρήσιμη Πολεοδομικῆ Ἀνασυγκρότηση) καί ἔχει διαμορφώσει πιό ὠριμα ἐπιχειρηματικά, ἄρα καί διώσιμα, κριτήρια ἀνάπτυξης ἔργου.

Ἄλλοι φορεῖς τοῦ εὐρύτερου δημόσιου τομέα πού διαθέτουν (ἢ διέθεταν) τεχνογνωσία εἶναι:

- Ἡ «ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ» τῆς Κτηματικῆς Τράπεζας (νῦν Ἐθνική Τράπεζα), ἡ ὅποια μόλις πρόσφατα διαλύθηκε (ἄρα δέν ὑπάρχει).

- Ἡ ΔΕΠΟΣ, κατ' ἐξοχήν φορέας γιά μιά ἐπιχειρήσιμη ὅπως αὐτή. Στήν πλέον τῶν 20 χρόνων ἐμπειρία τῆς, ἡ μία κυβέρνησις μετά τήν ἄλλη εἴτε τήν ἔχουν ἀγνοήσει εἴτε συνειδητά ἔχουν φροντίσει νά τήν καταστήσουν ἀναποτελεσματική.⁹

- Ὁ ΟΕΚ (Ὁργανισμός Ἐργατικῆς Κατοικίας) εἶναι σχετικά ἀναρμόδιος γιὰτί σκοπός του εἶναι νά στεγάσει τούς δικούς του δικαιούχους σέ ἰδιόκτητες περιοχές.

- Οἱ μεγάλες ἐργοληπτικές ἐπιχειρήσεις καί οἱ ἰδιωτικές τράπεζες.

Ὁ παράγων αὐτός δέν πρέπει νά ἀποκλειστέῃ prima fascia, ἄν καί ὁ τρόπος ἀποκατάστασης πού ἔχει περιγραφῆ διαγραμματικά δέν ἔχει ἐκεῖνα τά στοιχεῖα πού θά προσεκλύσουν κατασκευαστικές ἐταιρεῖες καί τράπεζες. Οἱ φορεῖς αὐτοί τείνουν νά προτιμοῦν ἔργα μέ λίγες θεσμικές πολυπλοκότητες ἀλλά καί μεγέθη

πού ἐντάσσονται στήν παράδοση τῶν τεράστιων οἰκιστικῶν ἐνοτήτων πού ἔχουν πλέον ἀπαξιωθεῖ σέ δύση καί ἀνατολή, παράδοση γνωστή ὡς Urban Renewal.

Καί τό διά ταῦτα;

Ὅλα τά προηγούμενα μπορεῖ νά φαίνονται γενικά, θεωρητικά, ἀκατανόητα, ὀραματικά, ἀνεδαφικά, ἀνάλογα μέ τόν ἀναγνώστη.

Δέν ἀπευθύνονται στόν «προσωρινό» κάτοικο μιᾶς σκηνῆς πού βρέχεται καί ταλαιπωρεῖται αὐτός καί τά παιδιά του. Αὐτός δέν ἔχει καιρό γιά τέτοια πράγματα.

Ὅμως ἀπευθύνεται σέ ἓναν μεγάλο κύκλο ἐμμεσων ἢ ἄμεσων «σεισμοπαθῶν»:

- Δημόσια διοίκηση σέ ὅλα τά ἐπίπεδα, ΟΤΑ, νομαρχίες, ὑπουργεῖα.

- Συναδέλφους μελετητές μηχανικούς καί πολεοδόμους. Συναδέλφους Ἐργολῆπτες μηχανικούς.

- Μεσίτες γῆς καί ἀκινήτων.

Καί τούς συμπαθεῖς γραφειοκράτες πού καταρτίζονται τό Γ' ΚΠΣ (ΥΠΕΘΟ). Καί σέ ἐκείνους πού, διαβάζοντας τόν τίτλο τοῦ ἀρθρου, ἀναρωτήθηκαν τί τέλος πάντων εἶναι ἡ ἀντισεισμική πόλη,¹⁰ ποιά τά γεωμετρικά καί ὀγκοπλαστικά χαρακτηριστικά τῆς, ἡ διάταξη χρήσεών τῆς, ἡ κυκλοφορία καί τό περιβάλλον τῆς,¹¹ μποροῦμε νά ἀπαντήσουμε ὅτι δέν ἔχουμε τήν τέλεια λύση, διαθέτουμε ὅμως ὅλες αὐτές τίς προτάσεις τῆς σύγχρονης πολεοδομίας πού ἔχουν γίνε ἀπό τόν 19ο αἰῶνα καί δῶθε καί πού δέν ἔχουν ἐφαρμοστεῖ, γεγονός πού δέν πρέπει νά μᾶς ἐκπλήσσει γιὰτί ἡ παραγωγή τοῦ ἀστικού περιβάλλοντος μπορεῖ νά γίνεται κυρίως ἀπό τήν ἴδια τήν κοινωνική διεργασία μέ τήν διαμεσολάβηση τῶν πολεοδόμων, ὄχι ὅμως καί χωρίς αὐτούς, ὅπως γίνεται σέ ἀκραιές μορφές στή χώρα μας, καί ὅπως φυσικά γίνεται καί σέ ὀρισμένες ἄλλες.

Ἡ ἀντισεισμική πόλη εἶναι ἡ πόλη πού ἔχει προταθεῖ ἤδη ἀπό σχεδόν ὅλες τίς σχολές. Εἶναι ἡ πόλη τῆς χαμηλῆς πυκνότητας, τῶν ἱκανοποιητικῶν ἐλευθέρων χώρων, ἀλλά καί ἡ πόλη τῆς κοινωνικῆς ἀνοχῆς, γιὰτί τήν ὥρα τῆς κρίσης καί τῆς θεομηνίας ἡ αὐθόρμητη καί ὄχι ἡ θεσμοθετημένη ἀλληλεγγύη καλεῖται νά παίξει τόν πρωτεύοντα ρόλο.

Ὅλα αὐτά, ὑπό τό πρίσμα νεοφιλελεύθερων προτάσεων καί τρέχοντος κλίματος τῆς οἰκονομίας, φαντάζουν ἐκτός θέματος. Ἀλλά ἡ πολεοδομία ἡ ἡ ὅποια ρύθμιση τοῦ χώρου μέ γνώμονα τόν ἄνθρωπο καί τό περιβάλλον λίγο ἔχουν νά κάνουν μέ τίς νεοφιλελεύθερες ἀντιλήψεις.

Ἀκόμη ἔχει νά ὀριστεῖ τί εἶναι ἡ νεοφιλελεύθερη πόλη. Ἀσφαλῶς, πάντως, αὐτή ἡ πόλη δέν θά χρειάζεται πολεοδόμους.

Τί θά έπρεπε νά γίνει;

- Μελέτη του ύπόδαθρου τών σειμοπαθών περιοχών σέ όλη τήν έκταση.
- Άξιολόγηση τών ζημιών καί καθορισμός τών μικροπεριοχών βλαβών σέ επίπεδο οίκοδομικού τετραγώνου.
- Σχέδιο γιά τό πλέγμα δημόσιων κτιρίων (κοινοφελών/δημοτικών) σέ σχέση μέ τά σχέδια πού έχουν γίνει γιά τήν περιοχή (ΕΠΑ, ΓΠΣ, Μελέτες Άνάπλασης Δήμου Άθηναίων κλπ.).
- Όριστικοποίηση τοπικού πολεοδομικού σχεδίου καί κίνηση διαδικασίας αναθεώρησης του ΓΠΣ.
- Όργάνωση οικιστικών ένοτήτων σέ επίπεδο δήμου, οίκοδομικού τετραγώνου (Ο.Τ.)¹² μέ νέους όρους δόμησης (όπου πρέπει καί είναι δυνατόν χαμηλότερους συντελεστές δόμησης).
- Καί τό κυριότερο: Άποτύπωση γειτονικού αποθέματος γής πού μένει αναξιοποίητη (στρατόπεδα κλπ.), γιατί ή άσκηση πολεοδομίας άπαιτεί δύο βασικά πράγματα, γή καί χρήμα.

Κατά πάγια τακτική οι κυβερνήσεις τείνουν νά υποβαθμίζουν τις έπιπτώσεις από τους σειμούς. Θά έκπλαγούμε όλοι δυσάρεστα όταν άντικρίσουμε τό μέτα τις κατεδαφίσεις τοπίο.

1. Άπαρχής διευκρινίζεται ότι τό άρθρο αυτό δέν φιλοδοξεί νά υπεισέλθει στά έπίμαχα θέματα πού άφορούν τήν τρέχουσα διαμάχη σειμολόγων αλλά καί τις προσπάθειες άπαξίωσης του ρόλου τών μηχανικών. Επίσης δέν αναφέρεται στό κρίσιμο πρόβλημα της άμεσης αντιμετώπισης των προβλημάτων όπου καί εκεί ή πολεοδομική πρακτική θά είχε νά προσφέρει οργανώνοντας προσωρινούς οικισμούς όρισμένης ποιότητας.

2. 46 σειμοί μεταξύ 1821 καί 1912, 9 βαθμών καί άνω της κλίμακας Μερκάλλι, συσχετίζονται μέ αντίστοιχα 26 νέα σχέδια πόλεως (Κ. Κανκούλα - Ν. Παπαμίχος - Β. Χαστάογλου, *Σχέδια Πόλεων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1990).

3. Άκόμη καί σήμερα πού στή Βουλή τών Έλλήνων συζητήθηκε τό νομοσχέδιο γιά τή χωροταξία, ένα κείμενο πού φιλοδοξεί νά καθορίσει τις μελλοντικές εξελίξεις στον έθνικό χώρο, κεντρική θέση στα μέσα ενημέρωσης κατέχει μεταξύ άλλων καί ή τροπολογία γιά τή νομιμοποίηση κάποιων μορφής «άρτιότητας» γιά τά μή άρτια οικόπεδα.

4. Ο Ν. 2508/9 «Βιώσιμη οικιστική ανάπτυξη τών πόλεων καί οικισμών της χώρας καί άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ 124Α/13.6.97) προβλέπει διαδικασίες γιά τις λεγόμενες αναπλάσεις. Μέ τό Ν. 2508/97 έχει έγκατασταθεί ένα νομικό πλαίσιο γιά πολεοδομικές αναπλάσεις καί άναμορφώσεις περιοχών. Δέν είναι τέλειο, αλλά μπορεί νά προσφέρει βάση γιά κάθε ένέργεια. Οι αναπλάσεις, πού διακρίνονται σέ «ήπιες» καί «δραστικές» (Άρθρο 8 του Ν. 2508/97), μπορούν νά ακολουθούν διαφορετικές κατευθύνσεις.

Στις περιπτώσεις πού ή πολεοδομική παρέμβαση δέν άπαιτεί αναδιάταξη του ιδιοκτησιακού καθεστώτος, ή ανά-

πλαση χαρακτηρίζεται ήπια. Ο Δήμος Άθηναίων έχει κατορθώσει γιά τις περισσότερες περιοχές του πολεοδομικά σχέδια πού άνταποκρίνονται σέ αυτόν τό χαρακτηρισμό.

Στις περιπτώσεις πού είναι άναγκαίο νά ληφθούν δραστικά μέτρα, πάλι ό νόμος προβλέπει στό άρθρο 12 διαδικασία αναδιάταξης του ιδιοκτησιακού καθεστώτος, δηλαδή διαδικασίες άστικού άναδασμού ή καί μερικών άπολλοτριώσεων πού δέν είναι δυνατόν νά γίνουν χωρίς εύρύτατη συναίνεση της συντριπτικής πλειονότητας τών ιδιοκτητών καί κατοίκων καί συνεργασία μέ τό φορέα ανάπτυξης (δήμος). Αυτή ή αντιμετώπιση έχει δοκιμαστεί σέ γενικές γραμμές από τή ΔΕΠΟΣ στον Ταΰρο μέ σχετική έπιτυχία, χωρίς έκτοτε νά έχει επαναληφθεί.

5. Τό μοντέλο του Βόλου, στή δεκαετία του '50, είχε τήν άτυχία νά συνδέσει τήν καταστροφή από τό σεισμό μέ τήν άντιπαροχή (τήν «πολυκατοικιοποίηση» του χώρου), γεγονός πού ούσιαστικά κατέστρεψε τήν πόλη.

6. Τό ενεργό οίκοδομικό τετράγωνο προβλέπεται από τό ΓΟΚ, Ν. 1577/85, άρθρο 13.

7. Προεργασίες αυτού του τύπου έχουν γίνει από τή ΔΕΠΟΣ στις προτάσεις γιά τήν ανάπτυξη της Καισαριανής. Έφαρμόστηκαν στον Ταΰρο καί εντάχθηκαν στό νομικό πλαίσιο του Ν. 2539/97, άρθρο 12.

8. Έδώ αξίζει νά αναφερθούμε στό μοντέλο της Καλαμάτας όπου προϋπήρχε μία πολεοδομική ύποδομή (Γραφείο ΚΕΠΑΜΕ), ένας δήμαρχος πού άσκούσε πολιτική (Στ. Μπένος) καί μία κλίμακα διαχείρισης πού έφερε άποτελέσματα.

9. Θά πρέπει νά σημειωθεί πώς μία από τις λίγες ολοκληρωμένες μελέτες ανάπτυξης περιοχής σειμών μέ αντίστοιχο πρόγραμμα προσωρινής στέγασης έπιχειρήσεων έχει γίνει από τή ΔΕΠΟΣ (σειμοί Θεσσαλονίκης). Πλήν όμως δέν έφαρμόστηκε.

10. Είναι έντελώς άπαραίτητο γιά όποια πολεοδομική ένότητα (νέα ή παλαιά) ή οίκοδομικό τετράγωνο νά έχουν προηγηθεί έλεγχοι εδάφους σχετικοί μέ τό σεισμό, πρίν χρηματοδοτηθεί τό σχέδιο άνοικοδόμησης καί διατυπωθούν συγκεκριμένοι όροι.

11. Γιά τή γεωμετρία του πολεοδομικού χώρου είναι προφανές ότι γιά περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης πρέπει νά προβλέπονται χώροι προσωρινής στέγασης. Είναι χαρακτηριστικό ότι ό Δήμος Φιλαδέλφειας, επειδή διέθετε τό πάρο καί τις στοιχειώδεις ύποδομές μέσα σ' αυτό, άνταποκρίθηκε στις άμεσες άνάγκες. Βέβαια ή συγκεκριμένη διαμόρφωση καί ή λειτουργία του πάρκου είχαν σχεδιαστεί γιά άλλους λόγους, ό ρόλος του όμως προσαρμόστηκε εύκολα στην έκτακτη άνάγκη.

12. Η ανάπτυξη πόλης σέ επίπεδο οίκοδομικού τετραγώνου έχει έπιχειρηθεί μέ μεγάλο κόπο στην Καισαριανή από τή ΔΕΠΟΣ, φθάνοντας μέχρι καί σέ συνεργασία μέ τό Δήμο, ή όποία δέν προχώρησε, μεταξύ άλλων γιά τόν γνωστό λόγο-«καραμέλα» που πάντοτε επικαλείται ή άπρόσωπη κεντρική διοίκηση: έλλειψη πόρων. Η έμπειρία πείθει ότι είναι δυνατόν νά λειτουργήσει ένα σύστημα πού προσομοιάζει μέ τήν άντιπαροχή σέ επίπεδο οίκοδομικού τετραγώνου έστω καί αν όρισμένα κτίρια πού ήδη έχουν άνοικοδομηθεί εξαίρονται της ανάπτυξης ώστε νά έπιτευχθεί ή μέγιστη δυνατή συναίνεση, άπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν έπιτυχία πολεοδομικού έργου.

ΑΡΙΣΤΕΡΟΣ ΣΕ ΕΠΑΡΧΙΑΚΗ ΠΟΛΗ

του Κώστα Βούλαρη

Η μικρή ελληνική επαρχιακή πόλη συνήθως ταυτίζεται με την πρωτεύουσα ενός νομού και οι λίγες που δικαίως φέρουν αυτό το όνομα, αλλά δεν διαθέτουν τη διοικητική του επικύρωση, κατά καιρούς την έχουν διεκδικήσει με έντονες αντιπαραθέσεις, όπως Μεσολογγίου-Αγρινίου, Άργους-Ναυπλίου, Θήβας-Λειβαδιάς... Αντίστοιχα, δεν νοείται νομός, δηλαδή διακριτή γεωγραφική-διοικητική οντότητα, χωρίς την «πρωτεύουσά» του. Αντίθετα με την Αθήνα που δείχνει αυτάρκης, αφού ακόμα και τα έλλειμματά της σε αγροτικά προϊόντα μπορεί να τα καλύπτει με εισαγωγές, η επαρχιακή πόλη προϋποθέτει επαρχία, ένδοχώρα, βρίσκεται σε θέση «κέντρου» σε σχέση με μία «περιφέρεια». Αυτή η παραδοχή καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη ζωή των ανθρώπων στην επαρχιακή πόλη αλλά και σε όλη την επικράτειά της. Ός σχέση λειτουργεί παραπληρωματικά με το καθοριστικό πλέγμα σχέσεων ανάμεσα στην επαρχία και την Αθήνα. Σχεδόν όλο το φάσμα αυτών των σχέσεων διαμεσολαβείται από την επαρχιακή πόλη, την πρωτεύουσα του νομού, ή οποία έτσι διαμορφώνει μία δική της οντότητα, ένα προφίλ ταυτόχρονα ολοκληρωμένο και υπαγόμενο.

Πάνω στην πραγματικότητα αυτής της διαμεσολάβησης δομούνται σχέσεις κοινωνικές, σχέσεις εξουσίας, αφού όλοι οι διοικητικοί μηχανισμοί είναι συγκεντρωμένοι στην πόλη, ενώ οι αναιμικοί αυτοδιοικητικοί θεσμοί και υπηρεσίες των χωριών και κωμοπόλεων ουσιαστικά λειτουργούν ως παραρτήματα των νομαρχιακών οργάνων. Μέσω όλων αυτών, η επαρχιακή πόλη παρέχει μία αίσθηση αυτάρκειας στο επίπεδο της καθημερινής ζωής των κατοίκων της. Αν δέ συνυπολογίσουμε και τον παρασιτικό χαρακτήρα των περισσότερων επαρχιακών πόλεων, μπορούμε να εξηγήσουμε μία σειρά από έμφανεις και κατ' αρχήν αδικαιολόγητες πολώσεις ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, αλλά και μέσα στην ίδια την πόλη: δευτερεύουσες ή και άμελητές κοινωνικές αντιθέσεις εδώ αποκτούν

ίσχυρες πολιτισμικές προβολές, ενώ άλλες, βασικότερες, υπολειτουργούν. Ός κοινωνικό φαινόμενο δεν μπορεί να ερμηνευθεί διαφορετικά, παρά μέσα από το κυρίαρχο ιδεολογικό μόρφωμα που συνέχει την επαρχιακή πόλη και το οποίο δομείται με βάση την αποθέωση του μικροαστισμού: ο δημόσιος υπάλληλος ή ο μικρομαγαζάτορας της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης έχει πολλές καθημερινές αφορμές που του τονίζουν την κοινωνική του θέση, το μορφωτικό του επίπεδο, τον κοινωνικό του ρόλο, εν όλιγοις τά όρια και τά αδιέξοδά του, ενώ ο αντίστοιχος της επαρχιακής πόλης έχει πολύ κοντά του το χωριό, που του υπενθυμίζει ότι βρίσκεται μόλις μία ανάσα από την προτέρα του κατάσταση, δηλαδή από το «βαρβαρικό» του παρελθόν και γι' αυτό προσπαθεί να αποτινάξει από πάνω του ό,τι του τό θυμίζει. Περισσότερο καθορίζεται από το τί αυτός δεν είναι (πλέον) ή μάλλον από το τί δεν θέλει να είναι. Αυτή, όμως, είναι και η βάση, όπου, εκτός των άλλων, νομιμοποιούνται και κατοχυρώνονται όλες οι μεταφερόμενες αθηναϊκές στρεβλώσεις. Για παράδειγμα, οι επαρχιακές πόλεις είναι όντως περισσότερο ανθρώπινες από το κλεινόν άστυ, αλλά αυτό οφείλεται μόνο στην επιβίωση του παλιού, αφορὰ τά διώροφα σπίτια, τίς ακόμα υπάρχουσες αλάνες στίς παρυφές της πόλης, τόν καιρό που τόν βλέπεις και τόν αισθάνεσαι και δεν τόν «πληροφορείσαι», τό χρόνο που δεν είναι τόσο πιεστικός, ενώ, αντίθετα, εκεί όπου χρειάζεται ή ανθρώπινη συμμετοχή τά πράγματα δεν διαφέρουν από την Αθήνα: δεν υπάρχουν περισσότεροι λαχανόκηποι στην Καλαμάτα ή την Κόρινθο απ' ό,τι στην Πετρούπολη ή την Ηλιούπολη, τά καλλιεργημένα «άγρια χόρτα» της λαϊκής αγοράς της Καλλιδρομίου έχουν κατακλύσει και τό τοπικό παζάρι του Άργους. Οι πλατείες παύουν να αποτελούν τόπους συνέντευξης, βόλτας και επικοινωνίας, ενώ αυξάνονται άλματωδώς οι τραπεζοκατειλημμένοι πεζόδρομοι, τά μπάρ, τά καφέ και τά φαστφουντάδικα. Ό τροπος που ή «ανάπτυξη» και ή «πρόοδος» έσωτερι-

κεύονται στις τοπικές κοινωνίες, αφορά τή διεύρυνση και αναπαραγωγή τού παρασιτικού τους χαρακτήρα. Δέν υπάρχει επαρχιακή πόλη (έστω και αν δέν αποτελεί πρωτεύουσα νομού) πού νά μήν έχει ή νά μήν διεκδικεί τή δική της πανεπιστημιακή σχολή, πού μαζί μέ τή στρατιωτική μονάδα και άλλες μαζικές δημόσιες υπηρεσίες αποτελούν τόν «μοχλό ανάπτυξης», αφού επισύρουν αύξηση τής τιμής τών οικοπέδων, περισσότερο ενοικιαζόμενα διαμερίσματα, αύξηση τής καθ' ύψος δόμησης και τού ήδη έντονου κυκλοφοριακού. Άκολουθούν τά αίτήματα για άπαγόρευση τής κυκλοφορίας στό (έμπορικό) κέντρο τής πόλης και για δημιουργία πάρκινγκ κάτω από τίσ πλατείες.

Οί κάτοικοι τών επαρχιακών πόλεων, οί οποίοι βρίσκονται σέ ώριμη ηλικία και αύτή τή στιγμή κυριαρχούν στήν τοπική ζωή, είναι άγροτόπαιδα, μέτοικοι πρώτης γενιάς. Άλλωστε, μετά τόν Πόλεμο, δέν μετανάστευσαν στήν Άθήνα και Θεσσαλονίκη μόνο οί διωκόμενοι άριστεροί και οί οικονομικά άνήμποροι νά επιδιώσουν στήν επαρχία, αλλά και οί μικρές παραδο-

σιακές ελίτ τών επαρχιακών πόλεων. Καί εδώ διακόπηκε βία η όποια άστική συνέχεια, έτσι πού όλα νά μοιάζουν, δηλαδή νά πρέπει νά μοιάζουν, καινούργια και «πολιτισμένα». Η άνοδος τού ΠΑΣΟΚ ήρθε νά εκφράσει αύτή τήν πραγματικότητα, νά κολαρεύσει τίσ πιο άρνητικές πλευρές τής, νά υπεραξιώσει κοινωνικά τή «δημοσιούπαλληλική τάξη» και τόν παρασιτισμό, υποβαθμίζοντας τήν όποια παραγωγική συνείδηση και δυνατότητα, νά εξοβελίσει τά πραγματικά λαϊκά χαρακτηριστικά. Ηρθε νά συγκροτήσει πολιτικά αυτό τό κοινωνικό μόρφωμα τών επαρχιακών πόλεων, προσφέροντάς του «προοδευτική ιδεολογία» και πολιτικό λόγο, δίνοντάς του τήν αίσθηση τής αυτάρκειας.

Στά πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, ή Άριστερά πού συγκροτήθηκε σχεδόν ισότιμα από τούς ένατομειναντες τού Έμφυλίου, τούς μεταπολεμικούς άριστερους και τόν νεολαϊστικο ριζοσπαστισμό ήταν θορυβώδης και μαχητική, αλλά ή παρουσία τής στήν τοπική κοινωνία μάλλον περιθωριακή και κοινωνικά υποβαθμισμένη. Όμως, κατά τή διάρκεια τής πασοκικής

όκταετίας καί τών άμέσως έπόμενων χρόνων, οί άριστεροί «άναβαθμίστηκαν», άφού πρῶτ' άπ' όλα «έντάχθηκαν» κοινωνικά, μέσα από τό προσφερόμενο πασοκικό πολιτισμικό πρόταγμα. Μπήκαν έτοι σέ μιá διαδικασία άκύρωσης, χωρίς δυνατότητες διαφυγής από τά δεδομένα ζωής καί κοινωνικής συμπεριφορής τής έπαρχιακής πόλης.

Μετά τό '89, μέ τό συνολικό άριστερό άδιέξοδο καί τή διάλυση τών κομματικών μηχανισμών, ή «κοινωνική ένσωμάτωση» τών άριστερών ύπήρξε σχεδόν άπόλυτη, άλλοτε μέ άντιστάσεις καί κάποια κριτήρια καί άλλοτε χωρίς: οί άριστεροί δικηγόροι άπέκτησαν καί αυτοί άργομισθίες «νομικού συμβούλου» σέ τράπεζες καί όργανισμούς, οί μηχανικοί δικαιωματικό μερίδιο στίς τοπικές δημοπρασίες καί ύπερβάσεις, οί συνδικαλιστές πρόσβαση στίς συνδικαλιστικές παροχές καί θέση στα συμβούλια τών όργανισμών, οί δημοτικοί σύμβουλοι ρόλο στα τοπικά συμφέροντα. Παράλληλα, στελέχωσαν τούς πολιτιστικούς φορείς τής πόλης, δημιούργησαν κινηματογραφικές λέσχες, θεατρικές όμάδες, βιβλιοπωλεία, τοπικές έφημερίδες, όρειβατικούς καί ιστιοπλοϊκούς όμίλους, κάποτε παράγοντας άξιόλογα άποτελέσματα, αλλά συνήθως προβάλλοντας αυτές τίς άσχολίες τους ως ένδειξη τής «διαφορής» τους, δηλαδή τής πολιτισμικής τους ύπεροχής, γιατί αυτό όντως απέμεινε από τή θητεία τους στην Άριστερά. Μά ακόμα καί έτσι, αυτοί οί άριστεροί άποτελούν ό,τι καλύτερο έχει νά έπιδείξει ή μικρή έπαρχιακή πόλη σέ ανθρώπινο δυναμικό, όλοι μαζί θά άποτελούσαν τό ιδανικό δημοτικό συμβούλιο, παρά τήν άνύπαρκτη πολιτική έπιρροή τους (ως άριστερών), θά μπορούσαν νά καθορίσουν τή ζωή της. Όταν όμως έρχεται ή ώρα τής παρέμβασης, δηλαδή τών τοπικών έκλογών, πάντα χρειάζεται κάποια «προσωπικότητα» για νά στεγαστούν καί νά έκφραστούν καί έτσι στηρίζουν άνεξάρτητους, συνεργαζόμενους καί καλλιτεχνίζοντες, πάντα κατοίκους Άθηνών ή Θεσσαλονίκης, άφού κανείς δέν άνέχεται τόν διπλανό του σέ πρῶτο ρόλο.

Έστω καί αν έν πολλοίς πρόκειται για τά ίδια πρόσωπα, ύπάρχει μιá σημαντική διαφορά άνάμεσα σέ αυτή τήν Άριστερά καί τήν πρώτη μεταπολιτευτική: έδῶ πρόκειται για τοπική Άριστερά, ένῶ ή άλλη, άπομεινάρι καί άπόηχος τού Έμφυλίου, ήταν κυρίως ιδεολογική καί πολιτική Άριστερά, παρά τίς μύριες όσες στρεβλώσεις καί άνεπάρκειες. Έτσι, οί σημερινοί άριστεροί έλάχιστα άντιστέκονται ή διαφέρουν κοινωνικά καί περισσότερο διεκδικούν κοινωνικούς ρόλους καί άναγνώριση, οικονομική ευμάθεια καί «εύαισθησίες». Έξαιρέσεις πάντα ύπάρχουν, μόνο πού όδηγούνται σέ ήρωικούς δρόμους, έν τέλει άτομικούς: ό εκπαιδευτικός άρνείται νά στείλει τά παιδιά του στό φροντιστήριο, μέ άποτέλεσμα αυτά νά δυσκολεύονται καί ό ίδιος νά στιγματίζεται, ό γιατρός άρνείται νά πάρει φακέλακι καί άπομονώνεται, ό συνδικαλιστής άντιπαράσσεται μόνος του στή διοίκηση τού όργανισμου ή τής

έπιχείρησης καί κινδυνεύει, ό έπαγγελματίας σνομπάρει τόν δήμαρχο, τόν νομάρχη καί τούς τοπικούς παράγοντες καί φυτοζωεί, ή «ψυχή» τού συλλόγου έπιδίδεται στόν πλέον έξοντωτικό άκτιβισμό.

Κάποιος θά μπορούσε νά παρατηρήσει ότι όλα αυτά είναι γνωστά, ότι συμβαίνουν καί εις Άθήνας, ότι άδικῶ τήν έπαρχία καί τούς ανθρώπους της, ότι παρ' όλα τά άρνητικά πάντα ύπάρχει καί ή καλή όψη τών πραγμάτων. Σύμφωνα, αλλά περισσεύει κάτι πού δέν τό συναντάς στην Άθήνα καί τή Θεσσαλονίκη καί τουλάχιστον έδῶ δέν καθορίζει τά πάντα. Έδῶ, λόγω τού μεγέθους τής πόλης καί τής έγγύτητας τών έρεθισμάτων, τά περιθώρια διαφυγής είναι πολύ μεγαλύτερα, ή άνωνυμία έξασφαλίζει άνάσες προσωπικού χώρου καί χρόνου, μπορείς νά σταθείς σ' ένα ρειθρο καί νά αναλογιστείς, ή έξουσία άπέχει μόνο μερικές εκατοντάδες μέτρα αλλά βρίσκεται πολύ πιό πάνω από σένα, ή ζωή σου είναι περισσότερο πραγματική. Αντίθετα, στή μικρή έπαρχιακή πόλη όλα είναι γνωστά, οί κινήσεις καί οί ύποχρεώσεις σου άπολύτως κοινωνικά καθορισμένες, οί συνθήκες ζωής πολύ περισσότερο άσφυκτικές, ή έξουσία δίπλα σου, ή κοινωνική πίεση, για νά ένδώσεις, άφόρητη. Στην Άθήνα, ό σημερινός άριστερός, παρά τίς όσες άκυρώσεις, πάντα έχει καί διεξόδους πού τόν κρατούν ζωντανό ή έστω νεκρωζώντα. Ζώντας στην έπαρχιακή πόλη δέν μπορεί νά ύπάρξει ούτε στιγμή έξω άπ' αυτήν, έξω από τή συλλογική νεύρωσή της. Μόνο πού έτσι δέν μπορεί νά ύπάρξει ως άριστερός.

Καί αν τά πράγματα πάντα κάπως έτσι ήταν εκεί για τούς άριστερούς, άλλοτε ύπήρχε τό «έξω», τό πέραν τού γκρίζου όρίζοντα, πού τούς παρηγορούσε, τούς κινητοποιούσε, τούς έκανε νά νιώθουν διαφορετικοί καί αισιόδοξοι, νά μήν ταυτίζονται μέ τήν πραγματικότητα τής πόλης τους. Πέρα από τά όριά της, πέρα από τήν έμβέλεια τής μιξέριας της, ύπήρχαν καί άλλοι, πολλοί σάν αυτούς, ύπήρχε ή αλήθεια τους, πού κάποια στιγμή θά άλλαζε τόν κόσμο καί τή μικρή τους πόλη. Καί έτσι, κατάφεραν νά παραμείνουν άριστεροί.

Καί έδῶ, αναπόδραστα, τίθεται τό έρώτημα: τί ό μύθος δηλοΐ; Εύκολο νά αντικαταστήσει κανείς τήν ιστορική μνήμη μέ τή νοσταλγία, τήν πολιτική άνάλυση μέ τό βολονταρισμό, τό μέλλον μέ τήν τυφλή άντιστασιακότητα. Καί στην έπαρχία, τά άδιέξοδα τής Άριστερής είναι περισσότερο άπτά καί έμφανή, οί έφήμερες λύσεις καί έπιφάσεις κοινωνικά άκυρωμένες, οί άτομικές προσχωρήσεις στό ΠΑΣΟΚ σταθερές καί συγκεκριμένες, ουδείς μπορεί νά ξεχάσει πώς ή Άριστερά συνεχίζει νά καταναλώνει καί νά χάνει τούς ύπάρχοντες άριστερούς, παλαιότερης κοπής, χωρίς νά δημιουργούνται νέοι, ακόμα καί αν κάποιοι ψήφοι, δηλαδή διαθεσιμότητα, κατευθύνονται προς τ' άριστερά. Στην έπαρχία, είναι πιό δύσκολο νά βουλευτεί ένας άριστερός, πού συνεχίζει νά σκέφτεται καί νά άγωνιά. Αυτή τήν άγωνία θέλησα νά μεταφέρω έδῶ καί μάλλον δέν τά κατάφερα...

ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΠΙΝΟΖΑ ΣΤΟΝ ΡΟΥΣΩ

του Άκη Γαβριηλίδη

Στό παρόν κείμενο, με βάση τα πορίσματα ευρύτερης έργασίας,¹ επιχειρείται μιά προσέγγιση τής σκέψης του Σπινόζα σχετικά με δύο έκ πρώτης όψεως ασύνδετα μεταξύ τους θέματα, τήν παιδική ηλικία και τή δημοκρατία, σέ παράλληλη ανάγνωση με τίς αντίστοιχες θέσεις του Ζάν-Ζάκ Ρουσό. Κρίσιμος ενδιάμεσος κρίκος γιά τήν πραγμάτευση αυτή είναι ή έννοια τής *έλευθερίας*, ή όποία άποτελεϊ στοιχείο ταυτόχρονα ένοποιητικό (μεταξύ τών δύο θεμάτων) και διαφοροποιητικό (μεταξύ τών δύο φιλοσόφων).

Τό παράδειγμα του παιδιού

Στό κεφ. 16 τής *Θεολογικο-πολιτικής Πραγματείας* του, εκθέτοντας τήν εύδαιμονιστική του σύλληψη γιά τό ανθρώπινο πράττειν, ό Σπινόζα χρησιμοποιεί μεταξύ άλλων και τό έξής έπιχείρημα: «Διότι δέν καθορίζονται όλοι κατά φυσικό τρόπο νά ενεργούν σύμφωνα με τούς κανόνες και τούς νόμους του Λόγου. Αντιθέτως, όλοι γεννιούνται σέ πλήρη άγνοια τών πραγμάτων και, προτού γίνουν ικανοί νά γνωρίσουν τόν άληθή κανόνα τής ζωής και νά αποκτήσουν τό ήθος τής άρετής, έστω και άν ανατράφηκαν καλά, μεγάλο μέρος τής ζωής τους έχει περάσει. Ωστόσο, στό μεταξύ όφείλουν νά ζήσουν και νά διατηρήσουν τόν εαυτό τους όσο έξαρτάται άπ' αυτούς, ήτοι παρακινούμενοι μόνο από τήν όρεξη».²

Έδώ είναι ενδιαφέρον νά σημειώσουμε ότι ό λόγος, γιά τόν όποιο ή έπιθυμία (ή όρεξη) προτιμάται έναντι του Λόγου κατά τόν όρισμό τής ούσίας του ανθρώπου, είναι τό γεγονός ότι ή πρώτη είναι μονιμότερα παρούσα στή ζωή τών ανθρώπων άπ' ό,τι ό δεύτερος.

Άκριβέστερα, είναι *μονίμως* παρούσα, ήδη από τήν άρχή της, ενώ ό δεύτερος εισέρχεται –έάν εισέλθει– σέ κάποιο ύστερο στάδιο. Άρα, ό ρόλος του Λόγου στήν ανθρώπινη ζωή άποτελεϊ «ύποσύνολο» εκείνου τής έπιθυμίας, έκτός τών άλλων και με ποσοτική-χρονική έννοια.

Θέτοντας τό θέμα με αυτό τόν κάπως άπρόσμενα ρεαλιστικό τρόπο, άναφερόμενος δηλαδή όχι στό έπίπεδο τών άφηρημένων ούσιών αλλά στή σχέση Λόγου/έπιθυμίας μέσα στήν πραγματική, υλική ζωή τών ανθρώπων, ό Σπινόζα μάς φέρνει άντιμέτωπους με τό ζήτημα τής *παιδικής ηλικίας*.

Στό σπινόζικό έργο υπάρχουν όρισμένες (άν και όχι πολλές) αναφορές στήν κατάσταση του παιδιού. Οί περισσότερες από αυτές βρίσκονται στήν *Ηθική* και, ειδικότερα, στά *Σχόλια* της. Φυσικά δέν μπορούμε νά

1. «*Η έννοια του φυσικού δικαίου στή φιλοσοφία του Σπινόζα*», διδακτορική διατριβή φιλοσοφίας του δικαίου στο ΑΠΘ. Η πλήρης μορφή τής έργασίας πρόκειται νά εκδοθεί στις αρχές του 2000 από τίς εκδόσεις Έλληνικά Γράμματα με τίτλο *Η δημοκρατία ως παραγωγή*.

2. *Tractatus Theologico-politicus*, in: Benedicti de Spinoza, *Opera quotquot reperta sunt*, M. Nijhoff, Hagae Comitum MDCCCVC [Χάγη 1985], τ. Α., (στό έξής: Θ.π.Π.), σ. 122.

πούμε ότι οι αναφορές αυτές συγκροτούν κάποια ιδιαίτερη θεωρία για την παιδική ηλικία. Χαρακτηρίζονται ωστόσο από μία αξιολογική συνοχή, καθότι το παράδειγμα του παιδιού χρησιμοποιείται πάντοτε κατά μία συγκεκριμένη έννοια, και δη ακριβώς αυτή που υποβάλλει το πνεύμα του ανωτέρω αποσπάσματος.

Ένδεικτικά, στο Σχόλιο που ακολουθεί το Πόρισμα του Θεωρήματος 44 του μ. Β' της *Ἠθικῆς*,³ ὁ Σπινόζα, δραματοποιώντας την κατάσταση που διατυπώνεται ἀφηρημένα σέ αὐτό, «σκηνοθετεῖ» ἕνα παιδί νά ἐνσαρκώνει τό τυπικό παράδειγμα ἀνθρώπου πού λειτουργεῖ μέ βάση τούς συνειρημούς τῆς φαντασίας (του) καί ὄχι μέ βάση τό Λόγο,⁴ δηλαδή ἀνθρώπου πού νοεῖ τά πράγματα ὄχι *sub specie aeternitatis*, ἀλλά μέ βάση τήν τυχαίότητα καί τή διάρκεια μέσα στό χρόνο. Καί αὐτό ἐνῶ δέν φαίνεται νά ὑπάρχει κανένας ιδιαίτερος θεωρητικός λόγος πού νά ἀναγκάζει τόν Σπινόζα νά ὑποθέσει εἰδικά ἕνα παιδί καί ὄχι ἕναν ἄντρα ἢ λ.χ. μία γυναίκα πού φαντάζεται τόν Πέτρο, τόν Παῦλο κ.ο.κ. Ἡ παιδική ηλικία ἐπομένως ἐμφανίζεται ἐδῶ ὡς προνομιακά συνδεόμενη μέ τή λειτουργία τῆς φαντασίας: *ἡ φαντασία του θά ταλαντεύεται...* (Σχ. τοῦ Θ. 44, ὁ.π.). Αὐτός ἀκριβῶς εἶναι κατ' ἐξοχήν ὁ τρόπος λειτουργίας τῆς φαντασίας: στόν Σπινόζα, ἡ φαντασία ἀπό μία ἀποψη τό μόνο πού κάνει εἶναι ἀκριβῶς νά ταλαντεύεται, ὀδηγώντας τήν ψυχή νά θεωρεῖ τά πράγματα ὡς παρόντα ἐνῶ δέν εἶναι καί νά τά ἀναφέρει ἄλλοτε στό παρελθόν καί ἄλλοτε στό μέλλον.

Στό Ε' τῆς *Ἠθικῆς*, ἐξάλλου, ὁ Σπινόζα ἐπανέρχεται ἀκόμη μία φορά στήν προαναφερθεῖσα ιδιότητα τοῦ Λόγου, συνδέοντάς την τώρα μέ τό ἠθικό του πρόγραμμα. Στό πλαίσιο αὐτοῦ, ἄλλωστε, ἡ ιδιότητα αὐτή ἀποκτᾶ θεμελιώδη σημασία, δεδομένου ὅτι «καθόσον ἡ ψυχή νοεῖ ὅλα τά πράγματα ὡς ἀναγκαῖα, ἔχει ἀπέναντι στά πάθη μεγαλύτερη δύναμη».⁵ Ἐκεῖ, λοιπόν, εἶναι ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον ὅτι προσφεύγει ἐκ νέου στό παράδειγμα τοῦ παιδιού. Συγκεκριμένα, στό Σχόλιο πού ἀκολουθεῖ τό παρατεθέν θεώρημα, προσπαθώντας νά δείξει γιατί ἕνα πράγμα μᾶς προξενεῖ λιγότερη λύπη ἢν τό θεωρήσουμε ὡς ἀναγκαῖο, ἀναφέρει ὅτι «κανεῖς δέν οἰκτῖρει ἕνα νήπιό ἐπειδή δέν μπορεῖ νά μιλήσει, νά περπατήσει, νά σκεφθεῖ λογικά...».

Ἀπό τίς δύο προαναφερθεῖσες χρήσεις τοῦ παραδείγματος ἤδη ὀριοθετεῖται μία σαφής θέση γιά τήν εἰκόνα τοῦ παιδιού στό ἐσωτερικό τῆς σπινοζικῆς θεωρίας. Τό παιδί ὄχι μόνον ὑπόκειται πιό ἐντονα στή φαντασία του –καί, ὡς ἐκ τούτου, στερεῖται στόν ἀντίστοιχο βαθμό τῆς χρήσης τοῦ Λόγου–, ἀλλά καί ὑπόκειται ἀναγκαῖως σέ αὐτήν, κατά τρόπο ὥστε ὅλοι νά θεωροῦν (δικαίως) φυσιολογική τήν κατάσταση αὐτή καί νά μὴν τήν ἀντιλαμβάνονται ὡς κάτι ξεχωριστό. Ἡ διαπίστωση αὐτή ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό ὅλες τίς ἄλλες χρήσεις τοῦ παραδείγματος τοῦ παιδιού στά Σχόλια τῆς *Ἠθικῆς*.⁶

Κατά βασική παραδοχή τῆς σπινοζικῆς ἠθικῆς, ὅπως

αὐτή ἀναπτύσσεται ἰδίως στό Ε' τῆς *Ἠθικῆς*, ἡ ζωὴ σύμφωνα μέ τό Λόγο συνιστᾷ, ὅπως εἶναι γνωστό, τήν ἴδια τήν ἀνθρώπινη εὐδαιμονία. Αὐτό, ἀπό τήν εἰδική ἀποψη πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ὀδηγεῖ στό ἐξῆς ἐνδιαφέρον συμπέρασμα: γιά τόν Σπινόζα, ἡ παιδική ηλικία, μακρὰν τοῦ νά νοεῖται ὑπό τή συνήθη εἰκόνα τῆς ἀθωότητας καί τῆς εὐτυχίας, ἀντιθέτως ἀποτελεῖ παραδειγματική ἔκφραση τῆς κατάστασης στήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος εἶναι περισσότερο ἐκθετος στή δύναμη τῶν παθῶν του – κυριαρχεῖται μάλιστα σέ ὑψηλό βαθμό ἀπό τή *μίμηση τῶν παθῶν*.⁷

Ἡ σπινοζική σύλληψη γιά τήν κατάσταση τοῦ παιδιού χαρακτηρίζεται ἀπό ἐντυπωσιακή συγγένεια μέ τήν *ψυχαναλυτική θεωρία*, κατά τό ὅτι σέ αὐτήν ἀνευρίσκουμε μιὰ *θεματοποίηση τῆς παιδικῆς ἐπιθυμίας*. Ἀπό τήν ἴδια τή γλωσσική ἔκφορά τοῦ σπινοζικῆς κειμένου σαφῶς προκύπτει ὅτι οἱ ἄνθρωποι, κατά τά πρῶτα ἔτη τῆς ζωῆς τους, ζοῦν καθοδηγούμενοι ἀπό τήν ἐπιθυμία.

Κατά τά ἀνωτέρω, ἡ ἐπιθυμία, εἴτε συνειδητή εἴτε

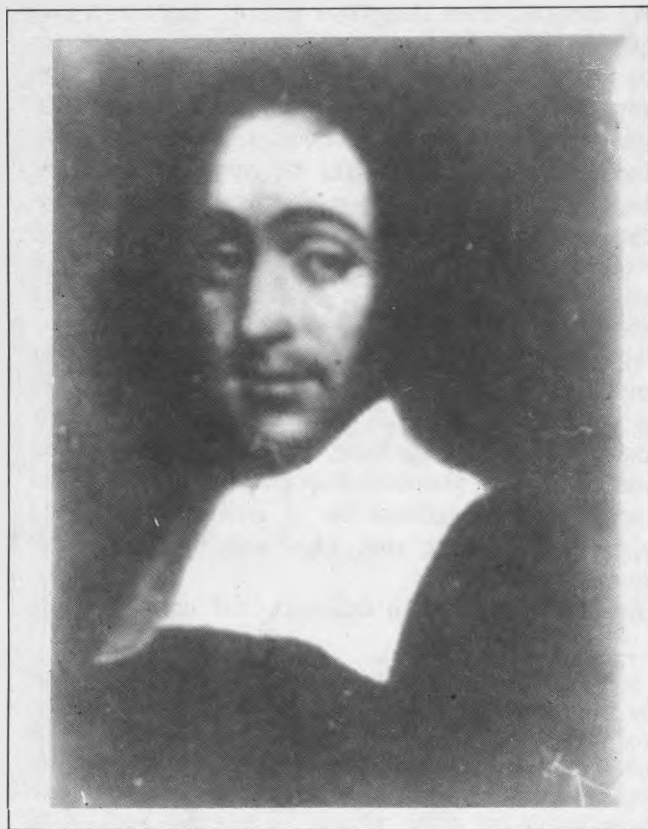
3. Τό συγκεκριμένο Θεώρημα ἐντοπίζει ἕνα βασικό, γιά τόν Σπινόζα, γνώρισμα τῆς σύμφωνης μέ τό Λόγο σκέψης, ἤτοι τό ὅτι «στή φύση τοῦ Λόγου δέν εἶναι νά θεωρεῖ τά πράγματα ὡς τυχαῖα, ἀλλά ὡς ἀναγκαῖα». Κατά τό Πόρισμα δέ τοῦ θεωρήματος, «τό ὅτι θεωροῦμε τά πράγματα ὡς τυχαῖα, σέ σχέση τόσο μέ τό παρελθόν ὅσο καί μέ τό μέλλον, ἀνάγεται στή φαντασία καί μόνο».

4. «Ἄς ὑποθέσουμε ἕνα παιδί πού εἶδε χθές πρώτη φορά τό πρωί τόν Πέτρο, τό μεσημέρι τόν Παῦλο καί τό βράδυ τόν Συμεών, ἐνῶ σήμερα τό πρωί ξαναεἶδε τόν Πέτρο. Εἶναι προφανές ὅτι μόλις δεῖ τό πρωινό φῶς... θά φανταστεῖ ὀλόκληρη τήν ἡμέρα καί, μαζί μέ τήν εἰκόνα τοῦ πρωινού, θά φανταστεῖ τόν Πέτρο, μέ ἐκείνη τοῦ μεσημεριοῦ τόν Παῦλο καί μέ τοῦ βραδινού τόν Συμεών, δηλαδή θά φανταστεῖ τήν ὑπαρξη τοῦ Παύλου καί τοῦ Συμεών σέ σχέση μέ τόν μέλλοντα χρόνο: ἀντίθετα, ἂν δεῖ τόν Συμεών τό βράδυ, θά ἀναφέρει τόν Πέτρο καί τόν Παῦλο στόν παρελθόντα χρόνο... Ἄν συμβεῖ μιὰ φορά νά δεῖ τόν Ἰάκωβο στή θέση τοῦ Συμεών, τότε τό ἐπόμενο πρωί θά φανταστεῖ μαζί μέ τό βράδυ τότε τόν Συμεών καί τότε τόν Ἰάκωβο...» κ.ο.κ.

5. *Ἠθική*, Ε', Θεώρημα 6.

6. Βλ. π.χ. Γ', Θ. 2, Β', Θ. 49.

7. Στό Σχόλιο τοῦ συναφοῦς θεωρήματος –32 Γ– ἀναφέρεται ὅτι: «ὅλα αὐτά [ἐνν. τό ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τήν τάση νά καταλαμβάνονται ἀπό τά συναισθήματα τῶν ὁμοίων τους] θά δοῦμε ὅτι μᾶς τά διδάσκει ἡ ἴδια ἡ ἐμπειρία, ἂν θελήσουμε νά τήν συμβουλευθοῦμε: *ἰδίως ἂν προσέξουμε τά πρῶτα χρόνια τῆς ηλικίας μας*. Πραγματικά, τά παιδιά, καθῶς τό σῶμα τους εἶναι σάν νά βρισκεται συνεχῶς σέ ἀμφίρροπη κατάσταση, παρατηροῦμε ὅτι γελᾶνε ἢ κλαῖνε ἀπό μόνο τό γεγονός ὅτι βλέπουν τούς ἄλλους νά γελᾶνε ἢ νά κλαῖνε: καί ὅτιδήποτε βλέπουν νά κάνουν οἱ ἄλλοι θέλουν κι αὐτά ὅμοια νά τό μιμηθοῦν καί, τέλος, ἐπιθυμοῦν ὅτι φαντάζονται πῶς εὐχαριστεῖ τούς ἄλλους».

ἀσυνείδητη,⁸ παραμένει η ουσία του ανθρώπου ή ουσία δέ αυτή εκδηλώνεται καθαρότερα στην αρχή της ύπαρξής του. Γι' αυτό και τό παιδί αποτελεί τό κατ' ἐξοχήν παράδειγμα τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στά πάθη του, δηλαδή ἀπέναντι στή δύναμη τῶν ἐξωτερικῶν αἰτιῶν. Κι ὡστόσο, αὐτό δέν συνιστᾶ παρέκκλιση, ἀλλά εἶναι κάτι «φυσικό καί ἀναγκαῖο».⁹ Τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, θά μπορούσαμε νά πούμε ὅτι, μέ βάση τίς δύο ἀνωτέρω ὀρίζουσες, τό παιδί ἀνάγεται σέ ἓνα εἶδος «φυσιολογικοῦ» προτύπου γιά νά σκεφτοῦμε τόν «προβληματικό»¹⁰ ἐνήλικα, κατά τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο πού, στόν Φρόντ, τό παιδί εἶναι ἓνα πρότυπο γιά νά συλλάβουμε τό μηχανισμό τῆς νεύρωσης στούς ἐνήλικες.

Ἡ ἐκ γενετῆς ἐλευθερία

Ὁ Σπινόζα δέν χρησιμοποιεῖ βεβαίως τό χαρακτηρισμό «νευρωτικός», πού εἶναι ὡς γνωστόν πολύ νεότερος. Ὁ σχετικός ὅρος πού ἀπαντᾶται σέ αὐτόν μᾶς ἀνοίγει τό δρόμο γιά ἓναν ἄλλο συσχετισμό. Ἕνας ἄνθρωπος, στήν ψυχή τοῦ ὁποῖου τό μεγαλύτερο μέρος καταλαμβάνει ἡ φαντασία, ἐνῶ ὁ Λόγος εἶναι ὑποταγμένος ἡ ἀπών, χαρακτηρίζεται ὡς δούλος (τῶν παθῶν του). Αὐτό ἐπομένως τό ὁποῖο λείπει κατ' ἀνάγκη ἀπ' ὅλα τά παιδιά –καί ἀπό ὅσους ἐνήλικες ἐξομοιώνονται μέ αὐτά– εἶναι κάτι πολύ πῶ ἀπλό καί, ταυτόχρονα, πολύ πῶ σύνθετο: ἡ ἐλευθερία.

Μέ βάση τό συσχετισμό πού μόλις ἀναφέρθηκε, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Σπινόζα τοποθετεῖται σέ θέση ἀντιδιαμετρική πρὸς ἐκείνην ἑνός ἄλλου κλασικοῦ στοχαστῆ τῶν νεότερων χρόνων: τοῦ Ζάν-Ζάκ Ρουσό. Πράγματι, ὁ Ρουσό, περίπου ἓναν αἰῶνα ἀπό τήν ἐποχή πού γραφόταν ἡ *Ἠθική*, ἀρχίζει τό διασημότερο πολιτικό ἔργο του μέ τήν ἀκριβῶς ἀντίθετη διαβεβαίωση:

«Ὁ ἄνθρωπος γεννήθηκε ἐλεύθερος καί παντοῦ εἶναι μέσα στά σίδερα [...]. Πῶς συνέβη αὐτή ἡ ἀλλαγῆ; Τό ἀγνοῶ. Τί μπορεῖ νά τήν κάνει νόμιμη; Νομίζω πῶς μπορῶ νά ἐπιλύσω αὐτό τό ζήτημα».¹¹

Βλέπουμε ὅτι ὁ Ρουσό ἀκολουθεῖ τήν ἴδια ὁδό, πιστεύοντας ὅτι ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νά ἀποκαλύπτεται μέ τόν καθαρότερο τρόπο κατά τή γέννησή του μόνο πού ἡ οὐσία τήν ὁποία ἀνακαλύπτει αὐτός εἶναι τελείως διαφορετικῆς ὑφῆς. Κατ' αὐτόν λοιπόν ἡ ἐλευθερία εἶναι κάτι ἐγγενές (μέ τήν κυριολεξία τοῦ ὅρου) στόν ἄνθρωπο, κάτι δεδομένο σέ αὐτόν ἀπό μόνο τό γεγονός ὅτι εἶναι ἄνθρωπος.

Ἡ ἀναγωγή αὐτή τῆς ἐλευθερίας σέ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου δέν σημαίνει βέβαια ἄρνηση κάθε πραγματικότητας στό φαινόμενο τῆς δουλείας –κάθε ἄλλο, μάλιστα. Δηλώνει ἀπλῶς ἀντιστροφή τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο ἀντιλαμβάνεται κανεῖς τή σχέση μεταξύ τῶν δύο. Πράγματι, στό ἴδιο τό παρατεθέν ἀπόσπασμα γίνεται εὐδιάκριτο ὅτι τό ζήτημα τῆς δουλείας ὄχι μόνον δέν παρακάμπτεται, ἀλλά ἀντιθέτως εἶναι αὐτό πού ἀναδεικνύεται ὡς κατ' ἐξοχήν ἐνδιαφέρον πρόβλημα. Μέ τήν παραδοχή ὅτι ἡ ἀρχική, ἡ ἀφετηριακή κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐλευθερία, αὐτό πού ὑπολείπεται νά συλληφθεῖ νοητικά εἶναι ἡ δουλεία, καθότι δευτερογενῆς, ἄρα ἀφύσικη, κατάσταση.

Γιά νά ἐπιλύσει τό πρόβλημα αὐτό, ὁ Ρουσό προσφεύγει σέ μία θεωρία πού θά μπορούσαμε νά ἀποκα-

8. Πρὸβλ. Η Γ' Θ. 9 Σχ.: «Μεταξύ τῆς ὄρεξης καί τῆς ἐπιθυμίας δέν ὑπάρχει καμία διαφορά, πέραν τοῦ ὅτι ἡ ἐπιθυμία ἀναφέρεται γενικά στούς ἀνθρώπους στό βαθμό πού ἔχουν συνείδηση τῆς ὄρεξής τους» (ἡ ὑπογράμμιση δική μου).

9. «Ἄν, ἀντίθετα, οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι γεννοῦνται ὄρμιοι καί κάποιος γεννιόταν παιδί, τότε ὅλοι θά λυποῦνταν τά παιδιά διότι θά θεωροῦσαν τήν παιδική ἡλικία ὄχι ὡς κάτι φυσικό καί ἀναγκαῖο, ἀλλά ὡς ἐλάττωμα ἡ ἀμάρτημα τῆς φύσης» (Σχόλιο τοῦ Θ. 6 τοῦ Ε' μέρους).

10. Ὁ ὅρος «προβληματικός» χρησιμοποιεῖται καταχρηστικά καί μόνο χάριν τῆς ἀντιδιαστολῆς. Γιά τόν Σπινόζα δέν ὑπάρχουν προβληματικοί καί μὴ προβληματικοί, δεδομένου ὅτι τόσο οἱ καθοδηγούμενοι ἀπό τό Λόγο ὅσο καί οἱ ἀνόητοι ἀποτελοῦν ἐξίσου μέρος τῆς κοινῆς δύναμης τῆς φύσης.

11. Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social*, Livre I, Chap. I (Union Générale d' Editions, Paris 1973, σ. 60). Ἡ ὑπογράμμιση στό πρωτότυπο.

λέσουμε θεωρία τής αλλοτρίωσης.¹² Η πρωτογενής, «κατ' ιδέαν» έλευθερία, μέ τήν όποία είναι προικισμένος ό άνθρωπος πή στιγμή τής γέννησής του, χάνεται στην πορεία, στο πέραςμα του ανθρώπου στις πραγματικές ιστορικές συνθήκες ύπαρξής του, ιδίως μέ τήν ένταξή του στις ιστορικά ύπαρκτες οργανωμένες κοινωνίες. Αυτά ως προς τήν έρμηνεία τής εμφάνισης του φαινομένου. Αυτά όμως πού πρωτίστως ενδιαφέρει είναι ή δικαίωσή του. Άγνοούμε πώς παρήχθη πραγματικά ή δουλεία: γνωρίζουμε όμως ότι συνιστά μία πτώση, μία παρέκκλιση, ή όποία πρέπει νά αποκατασταθεί. Καθώς ή άνελευθερία των ιστορικά ύπαρκτων κοινωνιών αποτελεί τήν άρνηση, τήν άπουσία en fait (έν τοις πράγμασι) αυτού πού ό άνθρωπος θά έπρεπε νά κατέχει en droit (έν δικαίω), τό ζήτημα τής πολιτικής συνίσταται στό νά οργανώσουμε τό θεσμικό σύστημα κατά τέτοιο τρόπο πού νά αίρει τήν άπάλεια και νά αποκαθιστά τά δικαιώματα τής άρχικής έλευθερίας. Κάτι οάν άρνηση τής άρνησης, θά τολμούσε νά πεί κανείς.

Ούτε και ό Ρουσό λοιπόν άρνεϊται πώς στην πραγματικότητα οι άνθρωποι —μεταξύ αυτών αναμφίβολα και τά παιδιά— είναι συχνά άνελεύθεροι. Σέ αυτό όμως δέν βλέπει, όπως ό Σπινόζα, κάτι φυσικό και αναγκαίο για τό όποιο κανείς δέν θά έπρεπε νά λυπάται, αλλά βλέπει τό θλιβερό αποτέλεσμα τής έκ των ύστερων άνομης παρέμβάσης των καταπιεστικών συνθηκών, τό όποιο ή πολιτική θεωρία όφείλει νά «κάνει νόμιμο».

Αυτό σημαίνει ότι ή διαφορά είναι ριζικότερη:

α) Από τήν άποψη τής όμοιότροπης - αιτιοκρατικής σύλληψης του είναι, πού χαρακτηρίζει τή σπινोजική φιλοσοφία, ό δυισμός αυτός μεταξύ ενός «πραγματικού» συμβάντος και τής θεωρητικής νομιμοποίησης του, ή ίδια ή θεώρηση των άνωτέρω έρωτημάτων ως δύο ζητημάτων από τά όποια νά είναι δυνατό νά επιλύσουμε τό ένα χωρίς κατ' ανάγκη νά γνωρίζουμε τήν άπάντηση του άλλου, θά ήταν παντελώς άδιανόητη. Κατά τή σύλληψη αυτή δέν πρόκειται παρά για ένα και τό αυτό ζήτημα: αυτό πού προκάλεσε μία άλλαγή, όποια κι αν είναι αυτή, τό ίδιο τό γεγονός ότι συνέβη, αυτό είναι πού τήν καθιστά νόμιμη. Και, έν πάση περιπτώσει, εάν δέν ήταν «νόμιμη» (ό,τι κι αν αντιλαμβάνεται κανείς ότι σημαίνει αυτός ό όρος) όταν συνέβη τό πρώτον δέν έχει κανένα νόημα νά αναρωτιόμαστε πώς θά τήν «κρατήσουμε» έκ των ύστερων. Τό νά εξετάζει κανείς τους τίτλους νομιμότητας τής πραγματικότητας συνιστά για τόν Σπινόζα τήν κατ' έξοχήν αδύναμη σκέψη.

β) Πέρα από τήν προαναφερθεϊσα γνωσεολογική διαφορά, προκύπτει και μία πολύ σημαντική αντίθεση περιεχομένου μέ τήν άπόφαση του Ρουσό. Μία αντίθεση πού άφορα τόν ίδιο τόν τρόπο μέ τόν όποιο νοείται ή έλευθερία.

Η διάκριση μεταξύ τής «κατ' αρχήν» έλευθερίας και τής πραγματικής ύπαρξης σιδηροδέσμιων ανθρώπων

εισάγεται βέβαια από τόν Ρουσό για προφανείς λόγους πολεμικής. Η έρμηνεία τής άνελευθερίας ως επιγενόμενης αλλοτρίωσης τής ουσίας από τους παρόντες καταπιεστικούς θεσμούς έχει ένα σημαντικό πρακτικό πλεονέκτημα: επιτρέπει τήν ιδεολογική καταγγελία των θεσμών αυτών και, άρα, μπορεί νά καθοδηγήσει έναν πολιτικό αγώνα για τήν άνατροπή τους. Ο καθένας εξάλλου γνωρίζει ότι αυτό πράγματι συνέβη ιστορικά. Έχει επίσης ένα θεωρητικό τίμημα: τήν άρνητική σύλληψη τής έλευθερίας. Ο Ρουσό βέβαια στο Κοινωνικό συμβόλαιο σημειώνει ότι «ή φιλοσοφική σημασία τής λέξης έλευθερία δέν είναι εδώ τό θέμα μου»,¹² αλλά τή λέξη αυτή δέν παύει νά τή χρησιμοποιεί. Και, από τόν τρόπο πού τό κάνει, φαίνεται έμπρακτα ότι, γι' αυτόν, έλευθερία σημαίνει απλώς

12. Πρόκειται και εδώ για έκ των ύστερων χαρακτηρισμό: ό όρος δέν άπαντάται στό κείμενο του ίδιου του Ρουσό μέ τήν έννοια πού χρησιμοποιείται εδώ. Πιστεύουμε όμως ότι άπαντώνται τά βασικά εκείνα στοιχεία πού συνδέονται μέ αυτή στή μετέπειτα φιλοσοφική παράδοση, ή όποία κορυφώνεται μέ τόν Χέγκελ.

Τόν όρο «αλλοτρίωση» σέ αναφορά μέ τόν Ζάν-Ζάκ Ρουσό έχει στο παρελθόν χρησιμοποιήσει και ό Louis Althusser, «Sur le "contrat social"» (in Cahiers pour l'analyse no 9, éd. du Seuil 1967, σελ. 10), αλλά μέ έλαφρά διαφορετικό νόημα.

12. Ρουσό, ό.π., σ. 79.

ἀπουσία καταναγκασμοῦ· ὁ ἄνθρωπος, μὴ ὑποβαλλόμενος σέ ἐξωτερικούς προσδιορισμούς, δέν χάνει τήν ἐλευθερία τήν ὁποία ἤδη ἔχει ἀπό τή γέννησή του, ἀπό τό γεγονός ὅτι εἶναι ἄνθρωπος.¹³

Γιά τή σκέψη τοῦ Σπινόζα, ὁ ὀρισμός αὐτός τῆς ἐλευθερίας ὡς ἀπουσίας καθορισμῶν εἶναι ἀδιανόητος. Καί αὐτό διότι προσκρούει στά ἴδια αὐτά στοιχεῖα τῆς ὄντολογίας του, τά ὁποία ἀποκλείουν τόν ὀρισμό τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐλευθερίας, ἤτοι στόν ἀπόλυτα ἐνιαῖο καί αἰτιοκρατικό χαρακτήρα τῆς.

Πράγματι, μέ βάση τή σπινοζική σύλληψη τοῦ εἶναι, ἡ ἴδια ἡ ἔκφραση «ἀπουσία καθορισμῶν» εἶναι ἄνευ νοήματος: στή φύση δέν ὑπάρχει τίποτε πού νά μὴν ὑπόκειται σέ κανέναν καθορισμό. Ἀπό τή στιγμή πού κάτι ὑπάρχει, ἀπό αὐτό καί μόνο συμπεραίνουμε ὅτι καθορίστηκε ὥστε νά ὑπάρχει ἀπό κάτι ἄλλο, εἶναι προῖόν μιᾶς αἰτίας. Διαφορετικά, θά εἶχε προκύψει κάτι ἀπό τό τίποτε, ὅπερ ἄτοπο.¹⁴ Ἡ ἰδέα ὅτι κάποιος μπορεῖ νά δρᾷ χωρὶς νά ἐπηρεάζεται ἀπό τίποτε ἀποτελεῖ ἀντίφαση στοὺς ὅρους: ἡ ἀπουσία καθορισμῶν δέν μπορεῖ παρά νά συνεπάγεται καί ἀπουσία δράσης, ἀκίνησια.

Αὐτὴ βέβαια ἡ καθολικὴ καί ὁμοιότροπη ἰσχὺς τῶν νόμων (=ἀναγκαίων σχέσεων) δέν συνεπάγεται ὅτι ἡ σπινοζική θεωρία «καταργεῖ» τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία. Αὐτὴ τὴν ἐντύπωση ἀποκομίζει μόνο ὁποῖος διαβάσει τόν Σπινόζα ὑπὸ τό πρίσμα τοῦ βαθιὰ ριζωμένου, στό πλαίσιο τῆς δυτικῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης, διλήμματος πού ἀντιπαραθέτει τόν νετερμινισμό στήν «ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου». Γιά τόν Σπινόζα, ὅμως, εἶναι ἀκριβῶς ὁ ἀπόλυτος νετερμινισμός του πού τοῦ ἐπιτρέπει –καί τοῦ ἐπιβάλλει– νά παραγάγει τὴ δική του, θετικὴ σύλληψη τῆς ἐλευθερίας.

Ἡ σύλληψη αὐτὴ, δεδομένου ὅτι ἀφορᾷ ἓνα ζήτημα στό ὁποῖο αἰσθάνθηκαν ὑποχρεωμένες νά ἀναφερθοῦν οὐσιαστικά ὅλες οἱ πολιτικὲς φιλοσοφίες τῶν τελευταίων τουλάχιστον τριῶν αἰώνων, προσφέρεται κατ' ἐξοχὴν γιὰ νά ἀναδείξει τὴ φύση τῆς διπλῆς διαφοροποίησης τῆς σπινοζικῆς φιλοσοφίας, στήν ὁποία ἀναφερθήκαμε στήν ἀρχὴ τῆς ἐργασίας. Στὴ συνέχεια, λοιπόν, ἀφοῦ ἐκθέσουμε σέ τί συνίσταται ἡ σπινοζικὴ σύλληψη τῆς ἐλευθερίας, θά δοῦμε πού ἀκριβῶς διαφοροποιεῖται ἡ σύλληψη αὐτὴ ἀφ' ἐνός ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ σκέψη καί ἀφ' ἐτέρου ἀπὸ τὶς περισσότερες συναφεῖς θεωρίες τῆς νεωτερικότητας.

Γιά τόν Σπινόζα, οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐλεύθεροι ὅταν (καί στό βαθμὸ πού) χρησιμοποιοῦν ἐμπράκτως τὴ δύναμή τους, πράττοντας αὐτό πού ἀπορρέει ἀπὸ τὴν οὐσία τους· μέ ἄλλα λόγια, ὅταν ἐνεργοῦν σύμφωνα μέ τοὺς νόμους τῆς φύσης τους ἢ μέ τό δίκαιο/δικαίωμά τους, δηλαδή εἶναι, ἀκριβῶς, *sui juris*. Ἐλευθερία λοιπόν δέν σημαίνει ἀπουσία καθορισμῶν, ἀλλὰ, τόν θετικό τρόπο, παρουσία καί ἐπενέργεια τῶν δικῶν μας, ἐσωτερικῶν καί προσίδων σ' ἐμᾶς καθορισμῶν.

Κατ' αὐτὴ τὴν ἐννοια, ἡ θεματοποίηση τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας στόν Σπινόζα δέν συνιστᾷ κανενός

εἶδους «παράδοξο», οὔτε ἐπιβάλλει καμία παραχώρηση ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη αἰτιοκρατία, ἐφόσον ἡ αὐτενέργεια δέν ἀποτελεῖ ἐξοδὸ ἀπὸ τὴν αἰτιακὴ ἀλυσιδα, ἀλλὰ ἐπιβεβαιώσῃ τῆς. Γιὰ νά ἀποδώσουμε τὴ σχέση μεταξύ τῶν δύο, θά ἦταν χρήσιμο νά καταφύγουμε καί πάλι στήν ἴδια εἰκόνα πού χρησιμοποιήσαμε προηγουμένως προκειμένου γιὰ τόν παραδοσιακὸ δυϊσμὸ Λόγου/ἐπιθυμίας: πρόκειται, καί ἐδῶ, γιὰ μιὰ σχέση ὑπερσυνόλου πρὸς ὑποσύνολο καί ὄχι γιὰ σχέση ἀλληλοαποκλειόμενων ἐπιπέδων.

Ἐπειδὴ στὴ φύση δέν ὑπάρχει κενό, καί ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος εἶναι μέρος τῆς φύσης καί ὄχι κράτος ἐν κράτει μέσα σέ αὐτήν, δέν ὑπάρχει κάποιος ἰδιαίτερος χῶρος πού νά ἐπιφυλάσσεται γιὰ τὴν ἐλευθερία μας, παρά μόνο ὁ χῶρος πού ἐμεῖς κατακτᾶμε (ἐάν καί στό βαθμὸ πού κατακτᾶμε)· δηλαδή ὁ χῶρος ἀπὸ τόν ὁποῖο ἡ ψυχικὴ καί σωματικὴ μας δύναμη κατορθώνει νά ἐκτοπίσει τοὺς ἐξωτερικούς καθορισμούς. Σέ ὅποια-δήποτε δράση, οἱ αἰτιακοὶ μηχανισμοὶ βρίσκονται ἐν λειτουργίᾳ. Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι οἱ αἰτίες πού καθορίζουν τὶς ἐνέργειες καί, κατὰ μείζονα λόγο, τὰ παθήματα ἐνός ἀνελεύθερου ἀνθρώπου εἶναι ἐξωτερικὲς ὡς πρὸς αὐτόν, ἐνῶ στὶς πράξεις τοῦ ἐλεύθερου ἐκδηλώνεται τό «ἴδιο του δίκαιο», τό σύνολο τῶν νόμων πού διέπουν τὴν ἰδιαίτερη φύση του. Καί αὐτό συμβαίνει, ὅταν πράττει ὅλα ὅσα «μπορεῖ τό σῶμα του» μέ βάση τό φορτίο δυνάμης πού διαθέτει (ἢ μᾶλλον πού εἶναι), τό ὁποῖο ἔτσι ὑπερισχέει τῆς δυνάμης τῶν ἐξωτερικῶν αἰτιῶν.

Ἐάν βέβαια ὀρίσουμε ὡς ἐλεύθερο «ἐκεῖνον πού πράττει σύμφωνα μέ τὴν οὐσία του», ἴσως σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι, τελικὰ, δέν φαίνεται νά ἀπομακρυνόμαστε καί τόσο πολὺ ἀπὸ τὴ σύλληψη τῆς ἐλευθερίας ὡς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου. Πρόκειται ὅμως γιὰ δύο τελείως διαφορετικὰ πράγματα: ἂν γιὰ τόν Ρουσό, καί γιὰ πολλοὺς ἄλλους,¹⁵ ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀφετηριακὴ κατάσταση, γιὰ τόν Σπινόζα δέν εἶναι οὔτε κατάστασις –διότι εἶναι ἐνέργεια– οὔτε ἀφετηρία – διότι δέν εἶναι αὐτό ἀπὸ τό ὁποῖο ξεκινᾷ ὁ ἄνθρωπος. Εἶναι αὐτό στό ὁποῖο, ἂν συντρέξει ἓνα σύνολο τελείως ἐξαιρετικῶν προϋποθέσεων, «ἀντικειμενικῶν καί ὑποκειμενικῶν», ὅπως θά λέγαμε σήμερα, ἔχει ἐλπίδες νά καταλήξει αὐτός ἢ ἐκεῖνος ὁ συγκεκριμένος ἄνθρωπος.

13. Σέ ἄλλο κείμενό του, ἐξἄλλου, δηλώνει ρητὰ ὅτι «ἡ ἐλευθερία συνίσταται ὄχι τόσο στό νά πραγματοποιεῖς τὴ βούλησή σου, ὅσο στό νά μὴν ὑπόκειται στὴ βούληση ἐνός ἄλλου» (J.J. Rousseau, *Lettres écrites de la Montagne*, Lettre VIII, Ed. Ides et Calendes, Neuchâtel 1962, σ. 239).

14. Η Α' Θ. 28.

15. Ὅπως π.χ., μεταξύ ἄλλων, γιὰ τόν Ζ.Π. Σάρτρ: «Τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας μου τίθεται ἀέναα μέσα στό εἶναι μου· δέν εἶναι μιὰ ἐπιπρόσθετη ποιότητα ἢ μιὰ ιδιότητα τῆς φύσης μου· εἶναι ἐπακριβῶς τό ὕλικό τοῦ εἶναι μου» (Jean-Paul Sartre, *L' être et le néant*, éd. Gallimard, Paris 1943, σ. 514· οἱ ὑπογραμμίσεις στό πρωτότυπο).

Συνεπῶς, τό πράττειν σύμφωνα μέ τήν οὐσία δέν εἶναι μιά τάση ἄμεσα δεδομένη στόν ἄνθρωπο, ἀλλά εἶναι κάτι πρὸς κατάκτηση. Τό τί δύναται ἓνα σῶμα «κάνει ὡς τώρα δέν τό ἔχει προσδιορίσει».¹⁶ Ἡ σπινοζική οὐσία δέν εἶναι ἓνα σύνολο ἀμετάβλητων ιδιοτήτων πού νά ἐπανεμφανίζεται παγίως σέ κάθε ἀτομική ἐκδήλωση τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους· ἐπομένως, ἡ ἐλεύθερη δράση πού ὀρίζεται μέ βάση τήν οὐσία αὐτή δέν συνίσταται σέ μιά ἐνύπαρκτη ροπή, ἡ ὁποία νά πραγματώνεται αὐθόρμητα μόλις ὁ ἄνθρωπος ἀφθεῖ ἀνεμπόδιτος, ἀλλά προκύπτει ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐπίπονης προσπάθειας, ἡ ὁποία δέν εὐδώνεται σχεδόν ποτέ.¹⁷ Εἶναι ἓνα ἀνοιχτό στοίχημα, πού παίζεται ἀνά πάσα στιγμή γιά τόν καθένα ἀπό μᾶς· δέν εἶναι καθόλου κάτι διά παντός δεδομένο σέ ὄλους – καί πολύ λιγότερο κατά τή γέννηση καί τήν παιδική ἡλικία.

Ἐν κατακλείδι, μιά σημαντική συνέπεια τῶν ἀνωτέρω εἶναι ὅτι ἡ ἐλευθερία, κατά Σπινόζα, δέν *μπορεῖ νά εἶναι κατηγορηματικά ἀντιφιλελεύθερο*, ἡ σπινοζική ἐλευθερία δέν σημαίνει «πολλαπλότητα ἐπιλογῶν». Ἐλεύθερος δέν εἶσαι ὅταν ἔχεις τή δυνατότητα νά ἐπιλέξεις κατά βούληση μεταξύ πολλῶν ἐναλλακτικῶν τρόπων δράσης, ἀλλά ὅταν ἀκολουθεῖς πραγματικά τόν σαφῶς καθορισμένο τρόπο δράσης πού ἀπορρέει ἀπό τούς νόμους (=ἀναγκαῖες σχέσεις) τῆς φύσης σου.

Ἡ δημοκρατία ὡς παραγωγή...

Οἱ παρατηρήσεις μέ τίς ὁποῖες ἐκλείσει τό πρῶτο κεφάλαιο μᾶς διευκολύνουν νά περάσουμε λιγότερο ἀπὸ τόμα στό ζήτημα πού θά μᾶς ἀπασχολήσει στό παρόν δεύτερο κεφάλαιο, τόν τρόπο δηλαδή μέ τόν ὁποῖο τίθεται στους δύο ἐξεταζόμενους ἐδῶ στοχαστές τό ζήτημα τῆς πολιτειακῆς συγκρότησης. Ἡ σύγκριση εἶναι ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα διότι, σέ ἐπίπεδο ἐννοιολογικῆς συγκρότησης, ὁ Σπινόζα κάνει σχεδόν σέ ὅλα τά κρίσιμα θεωρητικά ζητήματα τίς ἀντίθετες ἐπιλογές ἀπ' ὅ,τι οἱ ὑπόλοιποι θεωρητικοί τοῦ φυσικοῦ δικαίου – καί εἰδικά ὁ Ρουσό. Τελείως ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε π.χ. ὅτι ἀπορρίπτει τήν ἴδια τήν ἐννοια τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ἡ ὁποία, ἰδίως στό ὄριμο ἔργο του,¹⁹ δέν ἀναφέρεται κἄν ὡς ὄρος. Ὡστόσο, κατά τρόπο ἀνάλογο μέ ὅσα σημειώθηκαν σχετικά μέ τήν ἠθική καί τήν ὄντολογία, αὐτή ἡ τελείως διαφορετική θεωρητική διαδρομή ἀπολήγει στήν ὑποστήριξη τῆς ἴδιας πρακτικῆς πολιτικῆς τοποθέτησης, δηλαδή στήν υπεράσπιση τῆς δημοκρατίας ὡς προτιμητέου πολιτεύματος. Ἀκριβέστερα, ὡς τοῦ πολιτεύματος ἐκείνου πού εἶναι τό πλέον σύμφωνο μέ τήν οὐσία τῆς πολιτείας, τήν ὁποία ὀρίζει ὡς «κοινή δύναμη τοῦ πλήθους» (Multitudinis potentiae).²⁰

Εἶναι πολύ ἐνδιαφέρον νά ἀναλύσει κανεῖς ἓνα πρὸς ἓνα τά βασικά στοιχεῖα τῆς σπινοζικῆς συγκρότησης τοῦ πολιτικοῦ καί τήν ἀντιπαραβολή τους μέ ἀντίστοιχες ἐννοιες πού ἀνευρίσκονται στους κλασικούς στοχα-

στές τῶν θεωριῶν κοινωνικοῦ συμβολαίου. Παραλείπουμε ὅμως ἐδῶ τά ἐνδιάμεσα στάδια γιά νά ἐπικεντρωθῶμε στήν ἐξέταση τοῦ προαναφερθέντος τελικοῦ «πολιτικοῦ συμπεράσματος», στήν ὁποία ἐξάλλου συμπεκνώνονται παραδειγματικά οἱ ὁμοιότητες καί οἱ διαφορές.

Στό ὑπάρχον κείμενο τῆς *Πολιτικῆς πραγματείας*, ὁ Σπινόζα ἀναλύει τά τοῦ μοναρχικοῦ καί τοῦ ἀριστοκρατικοῦ κράτους. Ἡ πρόωρη, ὅμως, διακοπή τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου ἀπό τό θάνατο τοῦ συγγραφέα ἀκριβῶς στό 11ο κεφάλαιο, ὅπου θά ἀναλύονταν τά *περί δημοκρατίας*, μᾶς στέρησε μιά πιό λεπτομερῆ ἐκθεση γιά τό ποῖο ἀκριβῶς περιεχόμενο ἀπέδιδε ὁ Σπινόζα στόν ὄρο αὐτό. Σέ ἓνα ἀπό τά προηγούμενα κεφάλαια πάντως ὑπάρχει ἓνα χωρίο, στό ὁποῖο μποροῦμε νά βροῦμε μιά πολύ συγκεκριμένη – ἀν καί συνοπτική – ἐκφραση τοῦ τί θά σήμαινε ἡ ὑπεροχή τοῦ δημοκρατικοῦ ἐναντι τῶν ἄλλων τύπων κράτους. Στήν παράγραφο 14 τοῦ κεφ. 9, ἡ ὁποία γιά τήν παρούσα ἐργασία εἶναι μιά ἀπό τίς πλέον σημαντικές παραγράφους τοῦ ὅλου ἔργου, ὁ Σπινόζα προβαίνει σέ μιά ἐνθερμῶ ἀποτίμηση τῆς σχετικά πρόσφατης γι' αὐτόν ἐπαναστατικῆς ἐμπειρίας τῶν Ἑνωμένων Ἐπαρχιῶν τῶν Κάτω Χωρῶν, ἤτοι τῆς ἀπόπειράς τους νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τήν ἐπικυριαρχία τοῦ ἰσπανικοῦ θρόνου καί, ταυτόχρονα, ἀπό τή δυναστεία τῆς Ὁράγγης. Σέ αὐτή τήν ἱστορική ἐκτίμηση γιά τά αἷτια τῆς τελικῆς παλινὸρθωσης τῆς μοναρχίας βρισκόμαστε μιά ἐξαιρετικά χρήσιμη πρακτική ἐφαρμογή τῆς ὀπτικῆς τῆς «δύναμης τοῦ πλήθους» ἐν ὄψει συγκεκριμένης ἱστορικῆς κατάστασης.

Ἐκεῖ ὁ Σπινόζα ξεκάθαρα ὑποστηρίζει ὅτι ἡ τελική κατάρρευση αὐτοῦ τοῦ πρῶτου δημοκρατικοῦ πειράματος ὀφειλόταν ὄχι σέ μιά «ὑπερβολή ἐπαναστατικότητας», ἀλλά, ἀντίθετα, στήν ἔλλειψή της: στό γεγονός ὅτι οἱ ἐπαναστάτες περιορίστηκαν σέ μιά «κίνηση κορυφῆς», στήν ἀπαλλαγή ἀπό τόν τοποτηρητή (τόν

16. Η Γ' Θ. 2 Σχ.

17. Ἡ καθοδήγηση αὐτῆς τῆς προσπάθειας, ἐξάλλου, εἶναι ὁ λόγος ὑπαρξῆς ὁλόκληρης τῆς *Ἠθικῆς* ἂν ὁ ἄνθρωπος γεννιόταν ἐλεύθερος, ἡ *Ἠθική* δέν θά εἶχε λόγο νά γραφεῖ.

18. Ἡ ἀπόρριψη τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησης ἀπαντᾶται καί στόν Χόμπς, ὄχι ὅμως καί ἡ ἀπόρριψη τῆς ἀρνητικῆς σύλληψης τῆς ἐλευθερίας. Ἀπολύτως ἐνδεικτική συναφῶς μιά διατύπωση τῆς Ἰόλης Πατέλλης, ἀπό τό *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Χόμπς. Λόγος καί αἰτιότητα στή νέα φυσική καί πολιτική ἐπιστήμη*, Ἴδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Ἀθήνα 1995, σ. 150: «Τῆς μόνῃ ἐλευθερίας πού ἀναγνωρίζει ὁ Hobbes εἶναι τήν ἐλευθερία πού ἔχει κανεῖς νά κάνει κάτι τό ὁποῖο βούλεται νά κάνει. Ἡ μὲν βούληση, δηλαδή, δέν εἶναι ἐλεύθερη, ἡ δέ πράξη πού συνιστᾷ ἀντικείμενό της εἶναι ἀπό τήν ἀποψη ὅτι δέν ὑπάρχει κανένας ἐξωτερικό κῶλυμα γιά τήν πραγματοποίησή της».

19. Δηλαδή στήν ἡμετέλη *Πολιτική Πραγματεία*.

20. *Πολιτική Πραγματεία* (στό ἐξῆς: Π.Π.), κεφ. 2, παρ. 17.

stadhouder) του Ίσπανού μονάρχη Φιλίππου Β', και άφησαν άθικτη την υπόλοιπη κρατική μηχανή, αντί να προχωρήσουν σε έναν συνολικό μετασχηματισμό της.²¹

Όστε με τό να μὴν οργανώσουν τὴν ἐξουσία τους σὲ νέες βάσεις, πρόσφορες γιὰ τὶς νέες συνθήκες (δηλαδή προφανῶς δημοκρατικές), οἱ ἡγέτες τοῦ ἀγώνα τῆς ἀνεξαρτησίας δὲν κατόρθωσαν νὰ συσπειρώσουν τὴν multitudo (πλῆθος) καὶ νὰ τὴ στρατεύσουν στὴν ὑποστήριξη τοῦ ἐγχειρήματός τους ἀλλὰ, ἀντίθετα, τὴν ὀδήγησαν σχεδόν στὴν ἀδιαφορία πρὸς τὴν πολιτική.²² Ἡ ἐπικράτηση τῶν μοναρχικῶν ἦταν φυσικὴ συνέπεια αὐτῆς τῆς κακῆς «πολιτικῆς συμμαχιῶν»: τὸ ἀμάρτημα τῶν ἀδελφῶν Ντέ Βίτ (De Witt) δὲν ἦταν τὸ ὅτι ἔκαναν κατάχρηση δημοκρατικότητας,²³ ἀλλὰ τὸ ὅτι δὲν ὑπῆρξαν ἀρκετὰ δημοκρατικοί. Ἔτσι, προέβησαν οἱ ἴδιοι –καὶ ἐπέτρεψαν σὲ ἄλλους νὰ προβοῦν– σὲ πράξεις τέτοιες πού νὰ μποροῦν νὰ προκαλέσουν τὴν καταστροφή τῆς νεοσύστατης ἐξουσίας τους, οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς ὁποίας ἦταν ἀπελπιστικά λίγοι –ἐφόσον ἀκριβῶς δὲν ἦταν πλῆθος– γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὶς πράξεις αὐτές.

Ἡ ἀνάλυση αὐτῆ τῆς συγκυρίας ὅμως ἀναφέρεται ὡς «παράδειγμα» πού πείθει γιὰ τὴν ὀρθότητα μιᾶς γενικοῦ χαρακτήρα ἐκτίμησης, ἡ ὁποία διατυπώνεται ἀμέσως προηγουμένως. Ἡ ἐκτίμηση αὐτὴ συνιστᾷ μιὰ ἀπολογία ὑπὲρ τῆς δευτέρας ὑποκατηγορίας τοῦ ἀριστοκρατικοῦ κράτους τοῦ ὁμοσπονδιακοῦ,²⁴ ἀλλὰ ἀφορᾷ τὸν ἀποκεντρωτικὸ καὶ ἐξισωτικὸ του χαρακτήρα –δηλαδή τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πού τὸ προσεγγίζουν περισσότερο πρὸς τὸ δημοκρατικὸ. Τὸ συγκεκριμένο χωρίο, τὸ ὁποῖο γιὰ περισσότερους ἀπὸ ἓνα λόγο εἶναι πραγματικὰ ἀξιοθαύμαστο, ἔχει ἐπὶ λέξει ὡς ἑξῆς:

«Διότι ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι, ἐνῶ οἱ Ρωμαῖοι διαβουλεύονται, χάνεται ἡ Ζάκανθα, ὡστόσο ὅταν ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά γιὰ τὰ πάντα ἀποφασίζουν λίγοι σύμφωνα μὲ τὶς διαθέσεις τους καὶ μόνο, τότε χάνεται ἡ ἐλευθερία καὶ τὸ κοινὸ καλὸ. Τὸ μυαλὸ τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι τόσο ὀξὺ ὡστε νὰ μπορεῖ νὰ διεισδύει μεμιᾶς στὴν καρδιά ὅλων τῶν προβλημάτων ὅταν ὅμως οἱ ἄνθρωποι συζητοῦν, ἀκοῦνε ὁ ἓνας τὸν ἄλλο καὶ διαφωνοῦν, ὀξύνεται, καὶ ὅταν δοκιμάζουν ὅλους τοὺς τρόπους, τελικὰ βρίσκουν τὴ λύση πού ζητοῦσαν, ἡ ὁποία γίνεται ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὅλους καὶ τὴν ὁποία κανεὶς δὲν θά εἶχε σκεφτεῖ προηγουμένως» (*ibid*).

Στὸ αἰώνιο αὐτὸ δίλημμα τῆς παραδοσιακῆς πολιτικῆς θεωρίας (πολιτικὴ διαβούλευση ἢ ταχύτητα στὴ λήψη τῆς ἀπόφασης;) οἱ ὁπαδοὶ τῆς συγκεντρωτικῆς ἐξουσίας ἀνέκαθεν ἐπέλεγαν, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸν δεύτερο ὅρο τοῦ διλήματος, μὲ τὸ γνωστὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ δημοκρατικὸς διάλογος μπορεῖ νὰ εἶναι καλὸς ὡς ἰδέα ἢ ὡς «ιδανικὸ», ἀλλὰ εἶναι καὶ χρονοβόρος, καὶ ἔτσι, ἐπειδὴ στίς πιὸ κρίσιμες περιπτώσεις ἀπαιτεῖται νὰ ἐνεργῆσει κανεὶς σύντομα, στὴν πράξη θά ἦταν σκοπιμότερο ἡ ἐξουσία νὰ ἀνατεθεῖ σὲ ἓνα, χάρην τῆς ἀποτελεσματικότητάς.²⁵

Ὁ Σπινόζα, ὅπως βλέπουμε, ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνασκευάσει τὴν ἀποψη αὐτή, μὲ τὸ ἰδιοφυῆς ἐπιχείρημα ὅτι, ἂν μὲ τὴν ἐνδεχόμενη κατάχρηση τῆς διαβούλευσης (*deliberatio*) καὶ τὴν ἀπουσία ἀμεσης ἀντίδρασης μπορεῖ νὰ καταληφθεῖ ἀπὸ τὸν ἐχθρὸ ὀλόκληρη πόλη (δηλαδή νὰ χαθεῖ ἀκόμη καὶ ἓνα μέρος τοῦ κόσμου) ἀπὸ τὴν ἄλλη, μὲ τὴ μεταβίβαση ὅλης τῆς ἐξουσίας σὲ ἓνα ἢ σὲ λίγους, ὁ κίνδυνος εἶναι νὰ χαθεῖ ἡ κοινὴ εἰρήνη καὶ ἀσφάλεια τῶν ὑπηκόων, πράγμα πού τελικὰ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν ἀπώλεια ὀλόκληρου τοῦ κράτους – ἐφόσον αὐτὸς εἶναι ὁ σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖο εἶναι συνηθισμένο.

Ἡ σημασία ὅμως τῆς παραγράφου αὐτῆς δὲν ἐξαντλεῖται στὸ ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ θαρραλέα ὑπεράσπιση τῆς δημοκρατίας· τὸ στοιχεῖο αὐτὸ μπορούμε νὰ τὸ βροῦμε καὶ ἀλλοῦ. Ἐγκεῖται κυρίως στὸ ὅτι, παρὰ τὸ φαινο-

21. «[...] Οἱ Ὀλλανδοί, γιὰ νὰ ἀποκτήσουν τὴν ἐλευθερία τους, πίστεψαν ὅτι ἦταν ἀρκετὸ νὰ ἀποσχισθοῦν ἀπὸ τὸν ἐπαρχὸ τους καὶ νὰ ἀποκόψουν τὴν κεφαλὴ ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ κράτους, καὶ οὔτε κἀν διανοήθηκαν νὰ ἀναμορφώσουν τὸ ἴδιο τὸ κράτος, παρὰ ἄφησαν ὅλα τὰ ὑπόλοιπα μέλη του ὅπως ἦταν διαμορφωμένα μέχρι τότε» (ὁ.π.).

22. «[...] Ἔτσι ὡστε ἡ Ὀλλανδία ἔμεινε ἐπαρχία χωρὶς ἐπαρχο, σάν σῶμα χωρὶς κεφαλὴ, καὶ τὸ ἴδιο τὸ κράτος ἔμεινε χωρὶς ὄνομα. Μετὰ ἀπ' αὐτὰ, δὲν εἶναι καθόλου περιέργο τὸ γεγονός ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους οὔτε κἀν ἤξεραν σὲ ποιὸν ἀνήκε ἡ ἀνώτατη κρατικὴ ἐξουσία. Ἀλλὰ καὶ ἂν αὐτὸ δὲν συνέβαινε, πάντως ἐκεῖνοι πού κατεῖχαν πράγματι τὴν ἐξουσία ἦταν σημαντικὰ λιγότεροι ἀπὸ ὅσους χρειαζόνται γιὰ νὰ κυβερνήσουν τὸ πλῆθος καὶ νὰ συντρίψουν τοὺς ἰσχυροὺς τους ἀντιπάλους. Ἔτσι φτάσαμε στὸ σημεῖο οἱ τελευταῖοι νὰ συνωμοτοῦν συχνὰ ἀτιμώρητα ἐναντίον τους καὶ τελικὰ νὰ κατορθώσουν νὰ τοὺς ἀνατρέψουν» (*ibid*).

23. «Ὡστε ἡ αἰφνίδια ἀνατροπὴ τῆς πολιτείας αὐτῆς δὲν οφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ἀναλώθηκε χρόνος σὲ ἀνώφελες συζητήσεις, ἀλλὰ στὴν ἄσχημη κατάσταση τοῦ ἴδιου τοῦ κράτους καὶ στὸν μικρὸ ἀριθμὸ τῶν κυβερνώντων» (*ibid*).

24. Σὲ αὐτὴ τὴν ὑποκατηγορία εἶναι προφανές ὅτι ἐντάσσεται καὶ τὸ κράτος τῶν Κάτω Χωρῶν, ὅποτε τὰ λεγόμενα γιὰ τὸ κράτος αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἀποκοτοῦσαν αὐτόματα κρίσιμη σημασία γιὰ τὸ ἐδῶ καὶ τὸ τώρα τοῦ Σπινόζα καὶ τῶν σύγχρονων μὲ αὐτὸν ἀναγνωστῶν του.

25. Ὁ ἴδιος ὁ Σπινόζα γνωρίζει πολὺ καλά ὅτι ἡ ἐπίκληση τῆς ἀποτελεσματικότητάς ἀποτελεῖ σύνθετες ἐπιχείρημα τῶν «ἐχθρῶν τῆς ἐλευθερίας». Π.χ. στὸ προηγουμένο κεφάλαιο, τὸ περὶ μοναρχίας (ὅπου δὲν ἔχει κἀν θέσει θέμα συναπόφασης τοῦ πλήθους ἀλλὰ ἀπλῶς διαφάνειας τῶν ἀποφάσεων – πού πάντως λαμβάνει ὁ μονάρχης) παρατηρεῖ: «Πραγματικὰ, μόνιμη ἐπώδός ὅλων ὅσοι διακαῶς ἐπιθυμοῦν νὰ κατακτήσουν τὴν ἀπόλυτη ἐξουσία ὑπῆρξε πάντα ὑψιστο συμφέρον τῆς πολιτείας εἶναι οἱ ὑποθέσεις τῆς νὰ ἀντιμετωπίζονται μὲ μυστικότητα, καὶ ἄλλα παρόμοια, τὰ ὁποῖα ὅσο περισσότερο καλύπτονται μὲ μιὰ ἐπίφαση χρησιμότητάς, τόσο καθαρότερα φαίνεται στὸ τέλος ὅτι ὀδηγοῦν στὴν πιὸ ἐπαχθὴ δουλεία» (Π. Π. κεφ. 7 παρ. 29).

μενικά άπλό, σχεδόν κοινότοπο τής διατύπωσης, ή παράγραφος αυτή εισάγει, σέ μή πλήρως έπεξεργασμένη μορφή βέβαια, μιά κατά τή γνώμη μου *έξαιρετικά πρωτότυπη και προωθημένη σύλληψη τής δημοκρατίας*, ή όποια υπερακοντίζει τόν όρισμό τής έννοιας αυτής άπ' όλους τούς υπόλοιπους πολιτικούς στοχαστές τής κλασικής έποχής.

Προκειμένου νά άντιστρέψει τό έπιχείρημα περί μεγαλύτερης άποτελεσματικότητας τής αυταρχικής άπόφασης, ό Σπινόζα υποστηρίζει ότι ή λύση, στήν όποια καταλήγουν οι άνθρωποι μέ τή διαβούλευση, και τήν όποια όλοι άποδέχονται, είναι μία λύση τήν όποια *κανείς δέν θά είχε σκεφτεί άπό μόνος του χωρίς αυτήν*. Συνεπώς ή διαβούλευση, άν νοηθεί μέ τό ουσιαστικό της περιεχόμενο και όχι ως ένα τυπικό δικαίωμα πρότασης διαφόρων λύσεων και ψηφοφορίας έπ' αυτών, είναι μία διαδικασία, στό τέλος τής όποιας *ύπάρχει κάτι τό όποιο δέν υπήρχε πριν αυτή άρχίσει*: ή συλλογική άπόφαση δέν είναι ή άπλή έγκριση κάποιας εκ των πολλών (ή λίγων, δέν έχει σημασία) ιδεών των συμμετεχόντων, δηλαδή των άποφάσεων πού θά έπαιρνε ό καθένας άπό τούς συμμετέχοντες άν έπρόκειτο νά άποφασίσει μόνος του, αλλά είναι τό προϊόν τής όσμωσης και τού μετασχηματισμού των ιδεών αυτών. Μέ άλλα λόγια, στή δημοκρατία παράγεται κάτι νέο, σέ αυτήν φθάνει στό ύψηλότερο σημείο της ή «*παραγωγικότητα τού είναι*».²⁶

Σέ αυτήν ακριβώς τή σύλληψη τής δημοκρατίας ως παραγωγής, πού σκιαγραφείται στήν παρατεθείσα παράγραφο, συνίσταται κατά μία έννοια ή υπεροχή τής δημοκρατίας ως πολιτεύματος: στό ότι δηλαδή άποτελεί τήν πιό πρόσφορη θεσμική μορφή για νά έπιτρέψει στή δραστηριότητα, στήν παραγωγική δύναμη των ανθρώπων νά εκφραστεί, νά συναντηθεί μέ άλλες δυνάμεις και νά συμβληθεί μαζί τους κατά τρόπο δημιουργικό.

Η διαβούλευση λοιπόν άποτελεί *έκφραση* (μέ τήν έννοια πού αναπτύσσει στό σχετικό έργο του ό Ζιλ Ντελέξ²⁷) των ιδεών, δηλαδή των δυνάμεων, των μελών τής *multitudo*, έκφραση όχι γραμμική-μηχανική αλλά δυναμική: μέ άλλα λόγια, αυτό τό όποιο εκφράζεται δέν *ύπάρχει παρά μόνο μέσα σέ αυτή του τήν έκφραση*.²⁸

...και ως άναπαράσταση

Άν τώρα προσφύγουμε ακόμα μιά φορά στήν πάντα χρήσιμη σύγκριση μέ τή θεωρία τού Ζάν-Ζάκ Ρουσό, ό όποίος γενικά θεωρείται ό πλέον ένθερμος υποστηρικτής τής πολιτικής δημοκρατίας, θά δούμε ότι σέ αυτόν *ύπάρχει ή περιφημη έννοια τής γενικής βούλησης* ή γενική αυτή βούληση είναι τρόπον τινά τό *arbitrio* πρότυπο τής (δημοκρατικής) πολιτικής άπόφασης.

«Η γενική βούληση είναι πάντοτε όρθή και τείνει πάντα προς τή δημόσια ωφέλεια: αλλά άπ'

αυτό δέν έπεται ότι οι άποφάσεις (*deliberations*) τού λαού έχουν πάντα τήν ίδια όρθότητα».²⁹

Συνεπώς ή όρθή έπιλογή είναι πάντα ήδη δεδομένη πριν άπό τήν «*άπόφαση τού λαού*», *ύπάρχει ακόμα και σέ πείσμα τής άπόφασης αυτής*: άν τό άποτέλεσμα τής *deliberatio* δέν συμφωνεί μέ τή γενική βούληση, τόσο τό χειρότερο για τό άποτέλεσμα.

Έφόσον λοιπόν ή όρθή άπόφαση δέν παύει νά *ύπάρχει πάντοτε μέσα μας, ακόμα και malgré nous* (π.χ. ακόμα και άν δωροδοκηθούμε και ψηφίσουμε διαφορετικά στή συνέλευση³⁰), τότε τό μόνο πού μένει είναι νά *βρεθεί ή κατάλληλη μέθοδος μέ τήν όποια θά μπορέσει νά «βγει προς τά έξω»*. Η *δημοκρατία για τόν Ρουσό είναι εκείνη ή διαδικασία πού έπιτρέπει τήν άνόθευτη έκδήλωση τής γενικής βούλησης, ή όποια καθενά είναι ήδη συνεστημένη μέσα στον καθένα από τούς μετέχοντες στή διαδικασία*: «ό νόμος τής δημόσιας τάξης στίς συνελεύσεις δέν είναι τόσο νά διατηρείται σ' αυτές ή γενική βούληση, όσο νά εξασφαλίζεται ότι αυτή θά *έρωτάται πάντα και ότι θά άπαντά*

26. Έκφραση έμπνευσμένη άπό τήν προσέγγιση τού Antonio Negri (*L' anomalia selvaggia. Saggio su potere e potenza in Baruch Spinoza*, Feltrinelli, Milano 1981, σμμ. 140, ίδίως κεφ. IX 3). Σημειωτέον ότι, σέ ένα νεότερο άρθρο του, ό Negri άποτολμά μιά ενδιαφέρουσα προσπάθεια «*έλεύθερης εικάσιος*», όπως ό ίδιος τή χαρακτηρίζει, σχετικά μέ τό περιεχόμενο πού πιθανόν νά είχε τό έλλειπον κεφάλαιο τής Π. Π. περί δημοκρατίας («*Reliqua Desiderantur: Congettura per una definizione del concetto di democrazia nell' ultimo Spinoza*», in *Studia Spinozana I*, ed. Giancotti et al., Konighausen & Neumann, Wurzburg 1985, σ. 143 έπ.). Πάντως στό πλαίσιο τού άρθρου αυτού δέν αναφέρεται στή συγκεκριμένη παράγραφο.

27. Gilles Deleuze, *Spinoza et le probleme de l' expression*, ed. de Minuit, Paris 1968.

28. Στο κείμενό του Deleuze dans Spinoza (in: *Avec Spinoza, Etudes sur la doctrine et l' histoire du spinozisme*, éd. PUF, Paris 1992, σ. 243) ό Pierre Macherey άντιδιαστέλλει τή σπινοζική σύλληψη τής γνώσης ως συγκρότησης [*constitution*] και ως παραγωγής προς τήν καρτεσιανή σύλληψη τής γνώσης ως άναπαράστασης. Μέ βάση τόν παραλληλισμό μεταξύ τού γνωσεολογικού και τού πολιτικού έπιπέδου (περί τού όποιου περισσότερα κατωτέρω), πιθανόν νά μπορούσαμε νά προεκτείνουμε τήν άνωτέρω άντιδιαστολή και προκειμένου για τό τελευταίο αυτό έπίπεδο. Στήν περίπτωση αυτή, έχοντας ύπόψη και τή διπλή έννοια τού γαλλικού όρου *representation*, θά καταλήγαμε στό πολύ ενδιαφέρον συμπέρασμα ότι ή παραγωγική αυτή σύλληψη τής δημοκρατίας άντιδιαστέλλεται προς τήν *άντιπροσωπευτική*.

29. Rousseau, *Du contrat social*, Livre II Chap. III (Union Générale d' Editions, Paris 1973, σ. 87).

30. Τό παράδειγμα είναι τού ίδιου τού Ρουσό (ό.π., Livre IV Chap. I - σ. 178). Ό τίτλος μάλιστα τού κεφαλαίου δηλώνει σαφώς ότι «*ή γενική βούληση δέν μπορεί νά καταστραφεί*».

πάντα» (ό.π.). Δεν έχουμε παρά να ερωτήσουμε κατάλληλα τούς διαβουλευόμενους, ώστε να εκφράσουν –χωρίς καμία μεταβολή– αυτό που βρίσκεται σε τελειωμένη μορφή μέσα στο μυαλό τους, και πού βεβαίως είναι *τό ίδιο για όλους*.

Η λειτουργία της ὁμοψυχίας και της ἐπικοινωνίας μεταξύ τῶν διαβουλευομένων ὄχι μόνο δὲν συμπεριλαμβάνεται στή λογική ἐνός τέτοιου ὀρισμοῦ, ἀλλά ρητά δηλώνεται ὅτι πρέπει νά ἀποφεύγεται: προκειμένου «ἀπό τό μεγάλο ἀριθμό τῶν μικρῶν διαφορῶν νά προκύψει ἡ γενική βούληση καί ἡ διαβούλευση νά εἶναι πάντοτε καλή», ἀπαραίτητη προϋπόθεση εἶναι «οἱ πολίτες νά μὴ ἔχουν καμία ἐπικοινωνία μεταξύ τους».³¹

Στόν Σπινόζα, ἀντίθετα, ἡ ὁμοφωνία καί ἡ ἄρση τῶν ἀντιφάσεων στό ἐσωτερικό τοῦ πλήθους εἶναι κάτι πρὸς κατάκτηση: ὅπως σαφῶς, ἂν καί ὑπαινικτικά, συνάγεται ἀπό τήν παρατεθεῖσα παράγραφος, ἡ δημοκρατία δὲν νοεῖται περιοριστικά ὡς ἐκείνη ἡ τεχνική πού θά ἐξασφαλίζει ὥστε οἱ ἀποφάσεις τοῦ λαοῦ νά ἔχουν ὄντως τήν «ἴδια» ὀρθότητα μέ αὐτό πού ἀφηρημένα ὀρίζεται ὡς περιεχόμενο τῆς γενικής βούλησης, ἀλλά εἶναι μιά διαδικασία ἡ ὁποία *κατασκευάζει ἡ ἴδια τό πρῶτον* αὐτή τήν ὀρθότητα (ἐφόσον ὁδηγεῖ ὄχι στήν ἀπόσπαση καί τήν ἐκδήλωση ἐκείνου πού ἤδη σκέπτονται ὅλοι οἱ διαβουλευόμενοι, ἀλλά στήν παραγωγή ἐκείνου πού «κανεῖς δὲν θά σκεφτόταν ἀπό ἴδιος του»). Γιά τή δημοκρατία εἰλημμένη ἀπόφαση δὲν ὑπάρχει ἐκ τῶν προτέρων –ἀλλά οὔτε καί ἐκ τῶν ὑστέρων– κάποιο κριτήριο πρὸς τό ὅποιο νά πρέπει ἢ νά μπορεῖ νά συγκριθεῖ ὥστε νά χαρακτηριστεῖ ὀρθή ἢ μὴ ὀρθή.

Οὔτε ἐδῶ, ὅμως, ἐξαντλεῖται τό σύνολο τῶν νοημάτων πού παράγονται ἀπ' τήν ἐξαιρετικά πυκνή παράγραφος 14 τοῦ κεφαλαίου 9. Κάτι πού ἐπίσης προκύπτει –ἐμμεσα– ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὅποιο ὁ Σπινόζα ὑπερασπίζεται τή δημοκρατία εἶναι ὅτι αὐτή ἐπιτελεῖ σαφέστατα μιά *παιδευτική* λειτουργία. *Τό πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀμβλύ* (sunt namque humana ingenia hebetiora). Ὁ μόνος τρόπος πού ὑπάρχει γιά νά καλλιεργηθοῦν καί νά γίνουν ὀξύτερα τά ingenia εἶναι ἀκριβῶς νά συναντηθοῦν μέσα στή συλλογικότητα, νά μιλήσουν, νά ἀκούσουν καί νά διαφωνήσουν. Μέ αὐτό τόν τρόπο τό «ἀντιληπτικό τους πεδίο»³² διευρύνεται, καί, καθὼς πολλές εἰκόνες σχηματίζονται μέσα τους ἀπό τίς συναντήσεις μέ ἕνα πλῆθος ἄλλων σωμάτων, ἀπό τίς εἰκόνες αὐτές ὑπάρχουν περισσότερες ἐλπίδες νά συναγάγουν αὐτό πού εἶναι κοινό σέ ὅλες, δηλαδή νά τίς μετασχηματίσουν σέ ἰδέες, καί, στό βαθμό πού τό ἐπιτυγχάνουν αὐτό, νά σκέπτονται μέ βάση τό Λόγο. «*Ἡ ἀνθρώπινη ψυχή (mens) εἶναι ἰκανή νά ἀντιλαμβάνεται πολλά πράγματα, καί τόσο ἰκανότερη, ὅσο τό σῶμα της μπορεῖ νά διατίθεται μέ περισσότερους τρόπους*».³³ Ὅσο λοιπόν περισσότερο ζεῖ κάποιος μέσα στή multitudo, τόσο περισσότερο αὐξάνεται ἡ δεκτικότητά του, ἡ ἰκανότητα τοῦ σώματος του νά ἐπηρεάζεται κατά πολλούς τρόπους, καί

τόσο περισσότερο αὐξάνεται ἡ ἰκανότητα τῆς ψυχῆς του νά σκέφτεται σύμφωνα μέ τό Λόγο.

Αὐτό τό σημεῖο ἔχει μιά ὀρισμένη σημασία, διότι στή φιλοσοφική παράδοση ὑπάρχει ἡ τάση νά ἀναφέρεται ὁ Σπινόζα ὡς ἕνα εἶδος ἰδιότυπου ἀναχωρητῆ τῆς σκέψης, πράγμα πού εὐνόησε μιά ἰδεαλιστική (καί, ὅπως θά λέγαμε σήμερα, «ἐλιτίστικη») ἀνάγνωση τοῦ ἴδιου τοῦ περιεχομένου τῆς φιλοσοφίας του. Ἐδῶ, ὅμως, βλέπουμε νά τίθεται ἡ ζωὴ μέσα στήν πολιτεία –καί, κατά προτίμηση, στή δημοκρατική πολιτεία– ὡς *ἀπόλυτη προϋπόθεση γιά τήν ἴδια τήν ἀνάπτυξη τοῦ Λόγου*. Παρ' ὅλο πού ὁ Σπινόζα δὲν ἔτρεφε μεγάλη ἐκτίμηση στήν ἀρχαιοελληνική φιλοσοφία,³⁴ θά μπορούσε κανεῖς νά πεῖ ὅτι ἡ σύλληψή του αὐτή βρίσκεται ἀρετὰ κοντά στήν εὐρύτητα ἀποδεκτῆ ἰδέα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας περί τῆς στενῆς σχέσης μεταξύ δημοκρατίας καί παιδείας.

Ἐπὶ ὑπάρχει μιά σαφέστατη ἀναλογία μεταξύ τῆς πολιτικῆς διαφορᾶς τοῦ Σπινόζα ἀπό τόν Ρουσό, πού ἐπισημάνουμε ἐδῶ, καί τῆς «ἀνθρωπολογικῆς» διαφορᾶς τους πού εἶχαμε ἐπισημάνει στήν ἀρχὴ τοῦ παρόντος κεμένου. Προκειμένου νά ὑπερασπιστεῖ τό δικαίωμα τοῦ λαοῦ νά ἀποφασίζει, ὁ Ρουσό προσφεύγει στό πλάσμα τῆς *ἐμφυτῆς ἐξυπνάδας*: κατά τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο πού ὁ ἄνθρωπος γιά τόν Ρουσό εἶναι ἐκ γενετῆς ἐλεύθερος, εἶναι καί *ἐκ γενετῆς ἔλλογος*. Ὁ Σπινόζα δὲν ἐπιχειρεῖ καθόλου νά ἐξωραΐσει τήν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου τῆς multitudo κατ' αὐτόν ὁ ἄνθρωπος ἐκ γενετῆς εἶναι ἀνόητος: εἶναι hebetis ingenii.³⁵ Ἡ ὀρθή λύση δὲν τοῦ εἶναι ἐξαρχῆς δοσμένη καί δὲν μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ παρά ὡς ἀποτέλεσμα ἐπίπονης ἀναζήτησης, μετά ἀπό ἀλλεπάλληλες –καί ἐνδεχομένως ἀποτυχημένες– ἀπόπειρες («ὅταν οἱ ἄνθρωποι δοκιμάζουν ὅλες τίς λύσεις...»).

Ἡ σημασία τῆς σπινόζικῆς ὑπεράσπισης τῆς δημοκρατίας ἔγκειται στό ὅτι παραλαμβάνει τήν παραδοσιακή θεματική τῆς ἀντιδραστικῆς πολιτικῆς σκέψης, κατά τήν ὁποία οἱ ἄνθρωποι ἐκ φύσεως στεροῦνται τήν ἰκανότητα σκέψης καί κρίσης πού ἀπαιτεῖται γιά

31. Ὁ.π., σελ. 87.

32. *Champ perceptif*, σύμφωνα μέ τήν ἐκφραση τοῦ A. Matheron (*Individu et communauté chez Spinoza*, Ed. de Minuit, Paris 1988, ἰδίως σ. 279-282 καί passim).

33. Η Β' Θ. 14.

34. Στόν πρόλογο τῆς *Θεολογικο-πολιτικῆς Πραγματείας*, ὁ Σπινόζα, ἐπικρίνοντας τούς συγχρόνους του θεολόγους γιά τό ὅτι ἐρμήνευαν τή Γραφή ἀποδίδοντας τῆς νοήματα ξένα πρὸς αὐτή, μέ σκοπό περισσότερο νά ἐντυπωσιάσουν παρά νά καθοδηγήσουν τό ποιμνιο, μεταξύ ἄλλων τούς προσάπτει ὅτι «δέν τούς ἦταν ἀρκετό νά παραφρονοῦν οἱ ἴδιοι μαζί μέ τούς Ἕλληνες, θέλησαν νά κάνουν καί τούς προφήτες νά παραφρονοῦν μαζί τους» (Θ.π. Π., τ. I, σ. 353).

35. Σύμφωνα μέ τό λατινοελληνικό λεξικό «Σιδέρη», τό ἐπίθετο hebes σημαίνει: «1. ἀμβλύς, ἀσθενής, ἄτονος. 2. ἀνόητος, θλάξ».

τις πολιτικές αποφάσεις,³⁶ και, χωρίς να τήν αρνείται, τή μετατρέπει σε επιχείρημα *υπέρ* και όχι κατά της διακυβέρνησης από τό πλήθος. Αυτό ο Σπινόζα τό επιτυγχάνει συνδυάζοντας τή δική του εκ πρώτης όψεως «άντιλαϊκή» άφειτηριακή θέση, ότι ο άνθρωπος γεννιέται άνελεύθερος και ά-λογος, με τή ίσως βασικότερη πεποίθηση πού κομίζει ή πολιτική και κοινωνική σκέψη τής νεότερης εποχής, τήν πεποίθηση ότι *ή φύση τών ανθρώπων είναι κοινή*, τήν όποία οδηγεί ως τις άκραιοις λογικές της συνέπειες προκειμένου νά άποδεσμεύσει άπ' αυτήν όλο τό κριτικοεπαναστατικό της περιεχόμενο. Σέ μία ακόμη πραγματικά ιδιοφυή παράγραφο τής Π. Π., στήν όποία άσκει όξεία κριτική στίς αντιδημοκρατικές συνεπαγωγές μιās «δυϊστικής άνθρωπολογίας»,³⁷ από τό συνδυασμό τών δύο άνωτέρω θέσεων συνάγει τό έξής συμπέρασμα: ότι, αν υποθέσουμε πώς όλη ή έξουσία ανατίθεται σέ έναν αντί για τό σύνολο τής *multitudo*, υπό ίσες συνθήκες τό πίο πιθανό είναι ότι αυτός ο ένας *θά είναι έξίσου άνόητος*. Καθώς δέν θά συναντάται με πλήθος άλλων σωμάτων και ψυχών (παρά μόνο ίσως με κάποιους συμβούλους του – πράγμα από μόνο του άρκετά άνησυχητικό), και έτσι δέν θά έχει τήν εύκαιρία νά αναπτύξει τήν αντιληπτικότητά του *μιλώντας και –κυρίως– άκούοντας και διαφωνώντας*, λογικά τό πνεύμα του θά παραμείνει στήν ίδια κατάσταση άπ' τήν όποία ξεκινά. Και ή κατάσταση αυτή, *έξίσου για έναν μονάρχη ή για έναν άριστοκράτη όπως και για έναν πληβείο*, είναι ή κατάσταση τής «άμβλύνοιας».³⁸ Είναι μία κατάσταση στήν όποία κανείς υπόκειται στόν ύψιστο βαθμό στά πάθη του και άρα στόν αντίστοιχο βαθμό άπομακρύνεται από τή χρήση του Λόγου.

Εφόσον λοιπόν δέν υπάρχει κανένας λόγος πού νά μās κάνει νά υποθέσουμε κατ' άρχήν ότι τά ανθρώπινα έλαττώματα χαρακτηρίζουν τούς μέν σέ μικρότερο ή σέ μεγαλύτερο βαθμό άπ' ό,τι τούς δέ, όλα τά επιχειρήματα πού θά είχε κανείς νά προβάλλει κατά τής λαϊκής διακυβέρνησης στή βάση αυτών τών έλαττωμάτων αυτόχρονα επεκτείνονται ένα πρós ένα και καταλαμβάνουν επίσης τή μοναρχική ή τήν άριστοκρατική.³⁹ Εφόσον «ή φύση είναι ίδια για όλους»,⁴⁰ ο κίνδυνος *εμπαθοῦς και όχι έλλογης διακυβέρνησης* ύφίσταται κυρίως όταν *στήν έξουσία βρίσκεται ένας ή όταν βρίσκονται λίγοι*.⁴¹

Εάν λοιπόν τόσο ο Ρουσό, όσο και ο Σπινόζα συμμερίζονται τή θέση ότι «ο *vulgus* θά ήταν περισσότερο άξιος νά άρχει παρά νά άρχεται», ο καθείς έξ αυτών τή θεμελιώνει με τόν άκριβώς αντίθετο τρόπο άπ' ό,τι ο άλλος. Για τόν πρώτο, ή δημοκρατία πρέπει νά εγκαθιδρυθεί έπειδή ο λαός *ήδη κατέχει*, έστω κατά πλάσμα, τήν άπαιτούμενη γνώση. Τό πολιτικά όρθό υπάρχει μέσα στόν άνθρωπο στήν «άρχή» τής πορείας του, είναι ή «φυσική του κατάσταση», και, αν δέν υπεισέλθει εκ τών ύστερων κάποια παραμόρφωση, είναι πάντοτε δυνατό νά ξεπροβάλλει από μέσα του άγνό και άδιαμεσολάβητο. Για τόν δεύτερο ο λαός δέν

κατέχει τή γνώση, αλλά, πρώτον, ούτε ο μονάρχης τήν κατέχει έξ ορισμού και, δεύτερον, ή γνώση αυτή δέν μπορεί παρά νά παραχθεί από τή δημοκρατία.

Η ανάγκη διαφώτισης

Πέραν τούτου, υπάρχει ένα στοιχείο τό όποιο ως έναν βαθμό σχετικοποιεί τήν άπόλυτη αυτή διατύπωση τής διαφοράς: τό στοιχείο τής *πληροφόρησης*.

Γιά τόν Ρουσό, προκειμένου νά εκμαιευθεί γνησίως από τόν πολίτη ή γενική βούληση, ο τελευταίος απαιτείται όχι μόνο νά ερωτηθεί καταλλήλως αλλά, προηγουμένως, νά είναι καλά *πληροφορημένος*.⁴² Η προϋπόθεση αυτή μās παραπέμπει στό θεμελιώδες αίτημα τού Διαφωτισμού, τό όποιο ως γνωστόν διαπερνάει τό έργο του Ρουσό, και τό όποιο τίθεται εδώ ειδικότερα

36. «[...] ότι ο όχλος δέν έχει κανένα μέτρο, ότι τρομοκρατεί όταν δέν είναι ο ίδιος φοβισμένος, και ότι ο λαός είτε ύπηρετεί με δουλοπρέπεια, είτε κυριαρχεί με ύπεροψία, ότι δέν υπάρχει στό λαό καμία αλήθεια και καμία κρίση κ.ο.κ.» (Π. Π. κεφ. 7 παρ. 27).

37. «Αυτά πού γράψαμε ίσως νά φανούν γελοία σέ εκείνους, οι όποιοι τά έλαττώματα πού *ενυπάρχουν* σέ όλους τούς θνητούς τά περιορίζουν στόν άπλό λαό και μόνο. Ωστόσο, *ή φύση είναι μία και κοινή για όλους*. Συμβαίνει όμως συχνά νά παρασυρόμαστε από τήν ισχύ και τήν καλλιέργεια, και γι' αυτό, όταν δύο κάνουν τήν ίδια πράξη, λέμε ότι στόν ένα επιτρέπεται νά τό κάνει αυτό άτιμώρητα και στόν άλλο όχι, ενώ δέν διαφέρει ή πράξη, αλλά αυτός πού τήν κάνει» (*ibid*).

38. Προβλ.: «*έξουσιαστές και έξουσιαζόμενοι, κυρίαρχος και πολίτες αποτελούν έξίσου μέρος τής multitudo*» (Etienne Balibar, *Spinoza et la politique*, PUF, Paris 1985, σ. 86· ή υπογράμμιση στό πρωτότυπο).

39. Η επιχειρηματολογία αυτή βρίσκεται, ακόμη μία φορά, σέ μετωπική αντιπαράθεση με τήν πολιτική φιλοσοφία του Θωμά Ακινάτη, για τόν όποιο «καθώς μεταξύ τών νοημών πλασμάτων όρισμένα υπερέχουν τών άλλων, [...] οι κατώτερες νοήμονες φύσεις όφείλουν νά κυβερνώνται από τις άνώτερες» (*Summa contra gentiles*, Βιβλίο ΙΙΙ, κεφ. LXXIX άρχή).

40. «[...] όλοι έπαίρονται όταν κυριαρχούν, τρομοκρατούν όταν δέν φοβούνται, και παντού ή αλήθεια κακοποιείται από φανατικούς αντιπάλους ή τυφλούς ύποσηρικτές αυτό συμβαίνει προπαντός όταν στήν έξουσία βρίσκεται ένας ή όταν βρίσκονται λίγοι» (*ibid*).

41. Γι' αυτόν άκριβώς τό λόγο, στήν προαναφερθείσα παράγραφο τής «υπεράσπισης τής διαβούλευσης» ύποστηρίζεται ότι ή έλευθερία και τό κοινό καλό χάνονται όταν «για τά πάντα αποφασίζουν λίγοι *σύμφωνα με τις διαθέσεις τους* και μόνο (*ex solo suo affictu*)». Πραγματικά, όπως μόλις τώρα είδαμε, όταν αποφασίζουν λίγοι υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα νά αποφασίζουν με βάση τις διαθέσεις του σώματός τους, δηλαδή τά πάθη τους, παρά με βάση τις έννοιες του Λόγου.

42. «*quand le peuple suffisamment informé déliberè...*». Rousseau, ό.π., σ. 87.

ως απαίτηση πολιτικής διαπαιδαγώγησης του λαού.⁴³ Έτσι η θέση του, αν και εκκινεί από τό δεδομένο της *αυτάρκειας* του λαού ως προς τά γνωστικά προαπαιτούμενα της όρθης λύσης, μέ τήν προϋπόθεση πού εισάγει φαίνεται νά αφήνει έδαφος γιά μιά αντίληψη περί τής αναγκαιότητας μιάς *έκ τών έξω εισαγωγής* του Λόγου μέσα στίς ρίζες.

Κατά μιά έννοια, και στή σπινοζική σύλληψη τίθεται *ανάλογη* προϋπόθεση. Μολονότι βέβαια ό Σπινόζα δέν επέκτείνεται σέ αναλυτική έκθεση τών συγκεκριμένων ζητημάτων, από τίς ύφιστάμενες ρητές διατυπώσεις του συνάγεται ότι ό λαός θά ήταν «περισσότερο άξιος νά άρχει» έφόσον είχε περισσότερο στοιχειά στή διάθεσή του ώστε νά σχηματίσει μιά σωστή κρίση περί τών πολιτικῶν πραγμάτων.⁴⁴

Αν όμως και ό Σπινόζα δείχνει νά συμφωνεί ότι ό λαός, *όταν είναι έπαρκώς πληροφορημένος, αποφασίζει σωστά, έδῶ αυτή η πληροφορία δέν δείχνει νά αντikeίμενο* ενός σχεδίου «διαφώτισης» του λαού, σέ περιεχόμενο ενός ιδεολογικού προγράμματος και ενός καθήκοντος γιά τούς διανοουμένους, αλλά νοείται *άπλῶς* ως διαφάνεια κατά τήν άσκηση τής εξουσίας, ως μή *άπόκρυψη* από τόν λαό στοιχείων σχετικῶν μέ τόν τρόπο διακυβέρνησης του κράτους *έκ μέρους* τών κυβερνώντων. Συνίσταται μάλλον στήν παροχή όλων εκείνων τών πληροφοριῶν οι οποίες είναι κρίσιμες γιά νά αποφασίσει κανείς εν ὄψει ενός συγκεκριμένου θέματος, παρά στήν *έγχάραξη* μιάς θεωρίας και ενός *όρισμένου* τρόπου νά βλέπει κανείς τά πράγματα.

Όπως κι αν έχει, σέ σύγκριση μέ τήν *έκτεθείσα* ριζική –και ριζοσπαστική– πρόκριση του *όρίζοντα* τής *συλλογικότητας* ως προνομιακού τόπου γιά τήν ανάπτυξη μιάς πρακτικής πού νά παράγει, *πέρα* από τήν *όρθή* πράξη, και τήν *όρθή* γνώση του πολιτικού –και, τελικά, γιά τήν ανάπτυξη του ίδιου του Λόγου–, η σύλληψη του Ρουσώ *έμφανίζεται* *άμετάκλητα* θεμελιωμένη στό *στοιχείο* του *άτομικισμού*. Ό ρόλος πού αποδίδει ό Σπινόζα στό *έλεύθερο* πλήθος φαίνεται νά είναι *άπών* από τήν προβληματική τής γενικής βούλησης. Και ό Ρουσώ βέβαια δέν παύει νά μιλάει γιά τόν *peuple* (λαό) ως *υποκείμενο* τής πολιτικής απόφασης: ό *peuple* αυτός όμως ποτέ δέν δείχνει νά είναι τίποτε περισσότερο από μιά *έκ τών* *υπέρων* *συνάθροιση* τών καθ' *έαυτῶν* *ήδη* *συνεστημένων* *υποκειμένων*, προκειμένου αυτά νά φανερώσουν τήν *αλήθεια* πού φέρουν μέσα τους. Η *όρθή* λύση έτσι *άνήκει* στό *άτομο*, στόν *άνθρωπο* ως τέτοιο, από μόνο τό γεγονός ότι είναι *άνθρωπος*. Μέσα σέ αυτό τό *άτομο* *πρώτα* παράγεται, και στή *συνέχεια* τό *άτομο* *συναντάται* μέ τά *υπόλοιπα* *άτομα* *μόνο* και *μόνο* γιά νά *ξαναβρεί* τήν *ίδια* *αλήθεια* μέσα και σέ αυτά. Γιά νά *έπιβεβαιωθεί*, δηλαδή, «μέ τήν *άφαίρεση* τών *σύν* και τών *πλήν* τών *μικροδιαφορών*», ή *ταυτότητα* όλων τών παραστάσεων γιά τήν *όρθή* πολιτικά πράξη πού είχε *σχηματιστεί* στόν *καθένα* *άνεξάρτητα* και *πριν* από τήν *έπαφή* του

μέ όλους τούς άλλους. Ένώ στόν Σπινόζα, η διαδικασία τής συζήτησης μέσα στίς μάξες όχι μόνο παράγει τήν *όρθή* λύση, αλλά και, *πριν* *άπ'* αυτό, *διαμορφώνει* *τά ίδια* *τά άτομα* πού νά είναι *κατάλληλα*, πού νά έχουν *πνεύμα* *άρκετά* *όξύ* ώστε νά *άνευρουν* τή λύση αυτή. Είναι δηλαδή η *συλλογικότητα* πού *παράγει* τήν *υποκειμενικότητα* και όχι τό αντίστροφο.⁴⁵

43. Πρβλ. και L. Althusser, «Sur le "contrat social"», in *Cahiers pour l'analyse* no 8, Ed. du Seuil, 1967 (ιδίως μέρος 6).

44. «Τό ότι ό λαός δέν μπορεί νά κρίνει και νά αντιληφθεί τήν *αλήθεια*, αυτό δέν είναι καθόλου περιεργο, όταν οι *σημαντικότερες* *υποθέσεις* του κράτους *άντιμετωπίζονται* *έρήμην* του και, έτσι, τό μόνο πού του μένει είναι νά κάνει *εικασίες* μέ *βάση* τά *λίγα* *πράγματα* πού δέν μπορούν νά μένουν *κρυφά* – άφού τό νά μπορεί κανείς νά *άναστείλει* τήν *κρίση* του είναι *σπάνια* *άρετή*. Τό νά *ένεργοῦμε* *λοιπόν* *πάντοτε* *έρήμην* τών *πολιτῶν* και μετά νά *ζητάμε* *άπ'* αυτούς νά μὴ *διατυπώνουν* *λανθασμένες* *κρίσεις* και *κακοπροαίρετες* *έρμηνείες* είναι η *μεγαλύτερη* *άνοησία*. Διότι αν ό λαός *μπορούσε* νά *αυτοσυγκρατείται* και νά *άναστείλει* τήν *κρίση* του γιά *πράγματα* *έλάχιστα* *γνωστά*, ή νά *κρίνει* *σωστά* τά *πράγματα* *όταν* *λίγα* *μόνο* *στοιχεία* *έχει* στή *διάθεσή* του, τότε *άσφαλῶς* θά ήταν *περισσότερο* *άξιος* *νά* *άρχει* *παρά* *νά* *άρχεται*» (*ibid.*)

45. Πρβλ. και Balibar, *ό.π.*, σ. 115 κ.έ.

	<p>Γουίλα Κάθερ</p> <p>Ο ΘΑΝΑΣΙΜΟΣ ΕΧΘΡΟΣ ΜΟΥ</p> <p>(Μυθιστόρημα)</p> <p>ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ - Σειρά ΣΕΛΑΝΑ</p>
--	---

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ Ο ΑΥΤΑΡΧΙΚΟΣ ΚΡΑΤΙΣΜΟΣ

Ἡ ἑλληνική περίπτωση

τοῦ Σπύρου Μακρῆ

1. Τό ζήτημα τοῦ κράτους καί ὁ ὕστερος Πουλαντζᾶς

Τό παρόν ἄρθρο ἐπιχειρεῖ νά ἐξετάσει τή Μεταπολίτευση μέ βάση τή θεωρία τοῦ αὐταρχικοῦ κρατισμοῦ, πού διατύπωσε ὁ Ν. Πουλαντζᾶς στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1970. Συγκεκριμένα, σκοπός του εἶναι νά παρουσιάσει τήν ὕστερη θεωρητική καί μεθοδολογική σκέψη τοῦ Ἑλληνα πολιτικοῦ ἐπιστήμονα γιά τό σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος καί τίς ἐκτακτες μορφές του καί νά δείξει πῶς αὐτή μπορεῖ νά ἐφαρμοσθεῖ στή στρατηγική τῆς δημοκρατικῆς μετάβασης καί σταθεροποίησης πού ἄσκησαν οἱ κυβερνήσεις Καραμανλῆ τούς ἔντεκα πρώτους μήνες μετά τήν κατάρρευση τῆς δικτατορίας, τό καλοκαίρι τοῦ 1974.

Ἡ ὑπόθεση ἐργασίας εἶναι ὅτι ὁ χαρακτήρας τῆς δημοκρατικῆς μετάβασης καί τό περιεχόμενο τῆς τομῆς τῆς 24ης Ἰουλίου 1974 ἀντανακλοῦν τίς γενικές τάσεις τοῦ σύγχρονου καπιταλιστικοῦ κράτους, πού ὁ Πουλαντζᾶς ἀνέλυσε καί συστηματοποίησε στό ὄψιμο ἔργο του *Τό Κράτος, ἡ Ἐξουσία, ὁ Σοσιαλισμός* (1978). Ὡς ἐκ τούτου, θά ὀνομάσουμε τήν πολιτική στρατηγική τῆς Μεταπολίτευσης στρατηγική τοῦ ἑλληνικοῦ αὐταρχικοῦ κρατισμοῦ.¹

Ἀντίθετα ἀπό τούς φιλελεύθερους, οἱ μαρξιστές δέν ἀντιλαμβάνονται τή μετάβαση σύμφωνα μέ τίς ὁρατές πολιτικές διεργασίες πού λαμβάνουν χώρα στό χρονικό διάστημα τῆς καθεστωτικῆς ἀλλαγῆς, ἀλλά διαμέσου μιᾶς διερεύνησης του ἴδιου τοῦ κράτους καί τῶν μηχανισμῶν του. Αὐτό σημαίνει ὅτι τό ζήτημα τῆς μετάβασης δέν ἐπικεντρώνεται τόσο στούς χαρισματούς ἡγέτες, στίς ἐκλογές τῆς μετάβασης ἢ στήν ἴδρυση ἑνός νέου κόμματος ὅσο στήν ἐξέταση τῆς μορφῆς τοῦ κράτους καί τῶν ταξικῶν συσχετισμῶν τῆς πολιτικῆς σκηνῆς.²

Οἱ θέσεις τοῦ πρώιμου Πουλαντζᾶ γιά τό κράτος ἐπηρεάστηκαν σημαντικά ἀπό τή στρονκτουραλιστική ἀνάγνωση τοῦ μαρξισμοῦ. Ἀπό τά μέσα, ὅμως, τῆς δεκαετίας τοῦ 1970, μέ ἀφορμή τήν κρίση τῶν δικτατοριῶν στή Ν. Εὐρώπη καί ἰδίως τήν ἐμπειρία τῆς Μεταπολίτευσης, ὁ Ἑλληνας στοχαστής ἀποστασιοποιήθηκε ἀπό τόν ἀλτουσεριανό μαρξισμό, μετατοπίζοντας τό ἐπιστημονικό του ἐνδιαφέρον ἀπό τίς δομές στήν

ταξική πάλι καί κυρίως στό ζήτημα τοῦ πῶς οἱ λαϊκοί ἀγῶνες μποροῦν νά διαμορφώσουν τήν πολιτική καί τό κράτος.³

Στόν ὕστερο Πουλαντζᾶ τό κράτος εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ταξικῆς πάλης. Οἱ κοινωνικοί ἀγῶνες δέν περιορίζονται στό ἐπίπεδο τῆς οικονομικῆς παραγωγῆς, ἀλλά ἐπεκτείνονται μέσα στό κράτος καί τούς μηχανισμούς του, μετατρέποντάς το σέ ἕνα στρατηγικό πεδίο ἐξουσίας, μέ σκοπό τόν ἔλεγχο καί τή διατήρηση τῆς πολιτικῆς ἡγεμονίας. Μέ ἄλλα λόγια, τό κράτος δέν ἀντιμετωπίζεται, ὅπως συνέβαινε στίς μέχρι τότε μαρξιστικές πολιτικές θεωρίες, ὡς ἕνας μονολοθικός καί ἀδιapεραστος ἀπό τούς κοινωνικούς ἀγῶνες συνασπισμός ἐξουσίας, ἀλλά ὡς ἕνας χώρος ὀργάνωσης τῶν κυρίαρχων συμφερόντων καί παρέμβασης τῶν μαζῶν γιά τόν ἐκδημοκρατισμό ἢ τόν σοσιαλιστικό μετασχηματισμό του.

Ἡ ἔννοια τοῦ αὐταρχικοῦ κρατισμοῦ, ἐκτός ἀπό τίς θεωρητικές της πλευρές, εἶχε καί μιᾶ διάσταση πολιτικῆς ἀντιπαράθεσης, στό βαθμό πού ὁ Πουλαντζᾶς, σέ ἀντιδιαστολή μέ συγγραφεῖς πού ἐξέφραζαν θέσεις τοῦ ΚΚΕ, ἐπιδίωξε νά καταστήσει σαφές στούς Ἑλληνες εὐρωκομμουνιστές ὅτι ἡ μετάβαση τῆς 24ης Ἰουλίου 1974 δέν ἔπρεπε νά γίνεται ἀντιληπτή ὡς μιᾶ προσπάθεια ἀποκατάστασης ἑνός φιλελεύθερου καθεστώτος, ἀλλά ὡς μιᾶ συνολική στρατηγική ἐκ μέρους τῶν κυρίαρχων πολιτικῶν δυνάμεων νά ἐγκαθιδρυθεῖ στήν Ἑλλάδα ἕνα σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος, ἱκανό νά ἀνταποκριθεῖ στίς ἀπαιτήσεις τῆς διεθνοποίησης τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων καί τοῦ κεφαλαίου.

2. Τό καπιταλιστικό κράτος καί τό κράτος ἐκτάκτου ἀνάγκης

Ἡ θεωρία τοῦ Πουλαντζᾶ γιά τό καπιταλιστικό κράτος ὑφίσταται ὡς μιᾶ τυπολογία κανονικῶν καί ἐκτακτων καθεστώτων ἀστικῆς κυριαρχίας. Οἱ ἔννοιες τοῦ αὐταρχικοῦ κρατισμοῦ καί τοῦ κράτους ἐκτάκτου ἀνάγκης ἀποτελοῦν τούς δύο ἄξονες ἀνάλυσης τῶν κύριων μετασχηματισμῶν πού συντελέστηκαν στίς δομές ἐξουσίας τῶν δυτικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν τίς τελευταῖες δεκαετίες.

Τό κράτος ἐκτάκτου ἀνάγκης εἶναι μιᾶ εἰδική μορ-

φή καπιταλιστικού κράτους. Οι θέσεις του Πουλαντζά για τό κράτος εκτάκτου ανάγκης συνοψίζονται στα εξής σημεία: α) Τό κράτος εκτάκτου ανάγκης είναι ή απόληξη τής γενικής πολιτικής κρίσης του καπιταλιστικού κράτους. β) Τό κράτος εκτάκτου ανάγκης οδηγεί κάθε φορά μέσα από επιμέρους κρίσεις σε επιμέρους καθεστώτα εκτάκτου ανάγκης. γ) Τά πιο χαρακτηριστικά καθεστώτα εκτάκτου ανάγκης είναι ό βοναπαρτισμός, ή στρατιωτική δικτατορία και ό φασισμός.

Τέλος, οι διαφορές μεταξύ κανονικών και έκτακτων μορφών καπιταλιστικού κράτους είναι οι εξής: α) Τό κανονικό κράτος διαθέτει αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, πού θεωράζονται από τις αρχές τής καθολικής ψηφοφορίας και του κομματικού ανταγωνισμού. Αντίθετα, τό κράτος εκτάκτου ανάγκης αναστέλλει τήν εκλογική αρχή, πλύν όρισμένων δημοψηφισμάτων πού ελέγχονται εκ των άνω, εμποδίζοντας τή λειτουργία του πλουραλιστικού κομματικού συστήματος. β) Στο κανονικό κράτος ή έναλλαγή των κομμάτων στην έξουσία πραγματοποιείται εντός των συνταγματικών όριών και υπόκειται στις αρχές του κράτους δικαίου. Στο κράτος εκτάκτου ανάγκης οι κανόνες δικαίου καταργούνται. γ) Στο κανονικό κράτος οι ιδεολογικοί μηχανισμοί απολαμβάνουν έναν σημαντικό βαθμό αυτονομίας από τόν κυβερνητικό έλεγχο. Στο κράτος εκτάκτου ανάγκης οι ιδεολογικοί μηχανισμοί τελούν υπό τό κράτος των κατασταλτικών μηχανισμών. Η υπαγωγή τής ιδεολογίας στην καταστολή στοχεύει στην νομιμοποίηση τής βίας. δ) Τό κράτος εκτάκτου ανάγκης χαρακτηρίζεται εκ φύσεως από μία μεταφορά τής έξουσίας στο ισχυρότερο τμήμα των κατασταλτικών μηχανισμών: τόν στρατό.

3. Τό καθεστώς τής 21ης 'Απριλίου 1967

Αντίθετα από τό φασισμό, πού υπήρξε ένα καθεστώς εκτάκτου ανάγκης μέ μαζική λαϊκή απήχηση, ό βοναπαρτισμός και ή στρατιωτική δικτατορία συνιστούν καθεστώτα ανοικτού πολέμου έναντιόν των λαϊκών μαζών. Ό Πουλαντζάς στην *Κρίση των Δικτατοριών* (1975) έθεσε δύο βασικά έρωτήματα για τό κράτος εκτάκτου ανάγκης: α) Μπορεί ή ένδοαστική αντιπαλότητα να συμβάλλει καθοριστικά στην κατάρρευση και στον εκδημοκρατισμό ενός αυταρχικού καθεστώτος; β) Ποιός είναι ό ρόλος των μαζών στην κατάρρευση των καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης και πώς ό λαϊκός παράγοντας επηρεάζει τήν κάθαρση των κρατικών μηχανισμών;

Πρόσφατα ό Πουλαντζάς βρέθηκε ξανά στο επίκεντρο του ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος σχετικά μέ τά αυταρχικά καθεστώτα τής Ν. Ευρώπης. Μία ομάδα νέων πολιτικών επιστημόνων επιχείρησε να διατυπώσει μία αναθεωρημένη ταξική θεωρία για τό κράτος.⁴ Τό σημαντικότερο στοιχείο πού κόμισε ή νέα προσέγ-

γηση έγκειται στην διαπίστωση ότι τή συγκεκριμένη στιγμή τής μετάβασης ό σοσιαλιστικός μετασχηματισμός των τριών χωρών τής Ν. Ευρώπης ήταν πολιτικά ανέφικτος, κυρίως για τέσσερις λόγους, πού σχετίζονταν μέ τό ρόλο των μαζών: α) Τό επίπεδο τής πολιτικής συνειδητοποίησης των μαζών απέναντι στα αυταρχικά καθεστώτα ήταν χαμηλό. β) Τά τμήματα των μαζών πού παρουσίασαν ύψηλό επίπεδο πολιτικοποίησης στερήθηκαν τήν εμπειρία μίας ανοικτής ταξικής πάλης. γ) Η ριζοσπαστικοποίηση δεν έλαβε τή μορφή μίας συνολικής λαϊκής αποδοκιμασίας των καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης. δ) Οι κρατικοί μηχανισμοί προέβαλαν αντίσταση στις λαϊκές διεκδικήσεις, πού στερήθηκαν τήν ύπαρξη ενός επαναστατικού κόμματος, τό οποίο θα τις διαπότιζε μέ μία σαφή και συνεπή γραμμή πολιτικής δράσης.

Πρώτος ό Πουλαντζάς διατύπωσε για τήν ελληνική περίπτωση τήν άποψη ότι τό καθεστώς τής 21ης 'Απριλίου δεν κατέρρευσε ούτε εξαιτίας κάποιας εξωτερικής επέμβασης ούτε από μία μαζική, ανοικτή και κατά μέτωπο εξέγερση των μαζών. Η προσφορά του στο ζήτημα του προσδιορισμού των παραγόντων τής κατάρρευσης των καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης υπήρξε εξαιρετικά σημαντική, γιατί, εκτός του ότι μάς απάλλαξε από τις λεγόμενες «θεωρίες τής συνέχειας», μάς έδωσε τή δυνατότητα να κατανοήσουμε τά όρια του εκδημοκρατισμού και να αντιληφθούμε ότι ό χαρακτηριστής τής Μεταπολίτευσης: *άλλαγή εκ των άνω υπό τήν κηδεμονία του μετριοπαθούς τμήματος του στρατού και τής Κεντροδεξιάς*, δεν επηρεάστηκε τόσο από τή συγκυρία τής μετάβασης όσο από τήν ίδια τή θεσμική ύλικότητα του καπιταλιστικού κράτους.

4. Ό αυταρχικός κρατισμός

Ό αυταρχικός κρατισμός συναρτάται μέ τήν παρακμή τής φιλελεύθερης δημοκρατίας, αντιπροσωπεύει τή νέα μορφή άστικής κυριαρχίας, συνεπάγεται μία ταυτόχρονη ένδυνάμωση/έξασθένηση του κράτους, γίνεται αντιληπτός ως μία *θεσμική στροφή* του φορντιστικού κράτους και τέλος, εξαιτίας του αποκλεισμού των μαζών από τά κέντρα αποφάσεων, προκαλεί μία έκρηξη των άγώνων και των δημοκρατικών αιτημάτων, χωρίς ωστόσο να υποδηλώνει μία πορεία εκφασισμού ή ολοκληρωτισμού.⁵

Τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του αυταρχισμού κρατισμού είναι τά εξής: α) Ένίσχυση/προσωποποίηση τής εκτελεστικής έξουσίας. β) Σύγχυση των τριών έξουσιών. γ) Παρακμή του κράτους δικαίου. δ) Κρίση αντιπροσωπευτικότητας των κομμάτων έξουσίας. ε) Πολιτικοποίηση τής κρατικής γραφειοκρατίας. στ) Έμφάνιση λαϊκιστικών, τεχνοκρατικών και νεοφιλελεύθερων μορφών πολιτικής συναίνεσης. ζ) Έντατικοποίηση τής κρατικής βίας και αυθαιρεσίας και περιορισμός των ελευθεριών του πολίτη. η) Ιδεολογική κυριαρχία

των ΜΜΕ. θ) Ενίσχυση των κρατικών στεγανών και διεύρυνση των παράλληλων δικτύων εξουσίας. ι) Ταυτότητα συμφερόντων μεταξύ των ανώτατων υπαλλήλων του κράτους και των κομμάτων εξουσίας. ια) Υποβάθμιση του δημοκρατικού ελέγχου. ιβ) οικονομικά σκάνδαλα και διασπάθιση του δημόσιου χρήματος. ιγ) Άστυνόμευση και ποινικοποίηση των κοινωνικών αγώνων.

Η πιο ενδιαφέρουσα πτυχή της θεωρίας του αυταρχικού κρατισμού είναι η έννοια της *έστιας του ενιαίου κόμματος*. Πολύ νωρίτερα από άλλους συγγραφείς ο Πουλαντζάς αποκάλυψε το μυστικό του κομματικού κράτους και του δικομματισμού, υποστηρίζοντας ότι η έναλλαγή των κομμάτων στην εξουσία δεν συμβάλλει στην προάσπιση/εμβάθυνση της δημοκρατίας, εφόσον με το δικομματισμό δημιουργείται στον κεντρικό μηχανισμό του κράτους, με τη μείξη δυνάμεων, προσωπικού και οργάνων που ανήκουν και στα δύο κυρίαρχα κόμματα, μία έστια ενιαίου κόμματος, με άλλα λόγια, δικομματικά δίκτυα, πλέγματα και κυκλώματα.

Η έστια του ενιαίου κόμματος καθυποτάσσει τη διοίκηση στις κορυφές της κυβέρνησης, ώστε να προφυλάσσεται ο συνασπισμός εξουσίας από κάθε γνήσια πολιτική έναλλακτική λύση. Η έναλλαγή στην εξουσία χάνει τη σημασία της και ο δημοκρατικός έλεγχος συρρικνώνεται στο ελάχιστο.

5. Η ελληνική περίπτωση

Η πολιτική αλλαγή της 24ης Ιουλίου 1974 προκάλεσε μία ενδιαφέρουσα συζήτηση για το χαρακτήρα του κράτους της Μεταπολίτευσης. Μία ομάδα συγγραφέων έκανε λόγο για άστικο εκσυγχρονισμό, ενώ μία άλλη μίλησε για εκδημοκρατισμό. Το έπιχειρημα του εκσυγχρονισμού δίνει έμφαση στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, ενώ το έπιχειρημα του εκδημοκρατισμού στέκεται στην ανάγκη εγκαθίδρυσης ενός κράτους δικαίου. Αν και οι δύο έννοιες δεν είναι ταυτόσημες, στην πρώτη Μεταπολίτευση αποτέλεσαν ένα κοινό ιδεολογικό πρόταγμα για το σύνολο των πολιτικών δυνάμεων της χώρας με δημοκρατικό προσανατολισμό.⁶

Η τομή της Μεταπολίτευσης δεν μπορεί να κατανοηθεί με τις έννοιες του άστικού εκσυγχρονισμού και του εκδημοκρατισμού. Στην ελληνική περίπτωση είναι όρθότερο να χρησιμοποιηθεί η έννοια του αυταρχικού κρατισμού. Οι πολιτικοί μετασχηματισμοί που συντελέστηκαν από τις κυβερνήσεις Καραμανλή στη διάρκεια της Μεταπολίτευσης αντανάκλουν σε μεγάλο βαθμό τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης μορφής του καπιταλιστικού κράτους. Η στρατηγική της δημοκρατικής μετάβασης και σταθεροποίησης μπορεί κατά συνέπεια να ονομαστεί στρατηγική του ελληνικού αυταρχικού κρατισμού.

Οι βασικές τομές του ελληνικού αυταρχικού κρατισμού είναι οι εξής:

1. Ενίσχυση/προσωποποίηση της εκτελεστικής εξουσίας.
2. Ίδρυση ενός μαζικού κρατικού κόμματος εξουσίας.
3. Έκσυγχρονισμός των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους.
4. Επαναπροσδιορισμός της κυρίαρχης ιδεολογίας.
5. Αναβάθμιση του ρόλου των ΜΜΕ στη νομιμοποίηση της κρατικής πολιτικής.

Η καθεστωτική αλλαγή της 24ης Ιουλίου σφράγισε το πολιτικό και κομματικό γίγνεσθαι της μεταδικτατορικής εποχής. Αν γίνεται σήμερα λόγος για το «τέλος» της Μεταπολίτευσης, αυτό δεν σημαίνει παρά την ολοκλήρωση ή μετεξέλιξη, σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης, πολλών από τις συστηματικές τάσεις που περιέκλειε η στρατηγική του ελληνικού αυταρχικού κρατισμού.⁷

1. Για τη στρατηγική του ελληνικού αυταρχικού κρατισμού βλ. Σπύρος Μακρής, 24.7.1974-19.6.1975 *Οι διαδικασίες συγκρότησης του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος. Η πολιτική, πολιτειακή και θεσμική εμπειρία της μετάβασης από τη δικτατορία στη δημοκρατία*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Έπικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1996.

2. Για τις θεωρίες της δημοκρατικής μετάβασης και σταθεροποίησης, βλ. Richard Gunther, Nikiforos P. Diamandouros and Hans Gurgun Puhle (eds), *The politics of democratic consolidation, Southern Europe in Comparative Perspective*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1995.

3. Για το έργο του Πουλαντζά βλ. Bob Jessop, *Nicos Poulantzas. Marxist theory and political strategy*, Macmillan, London 1985.

4. Βλ. Ronald H. Chilcote, Stylianos Hadjiyannis, Fred A. Lopez III, Daniel Nataf, Elizabeth Sammis, *Transitions from Dictatorship to Democracy: Comparative Studies of Spain, Portugal and Greece*, Taylor and Francis New York Inc., New York 1990. Για την επικαιρότητα του Πουλαντζά βλ. Bob Jessop, «On the originality, legacy and actuality of Nicos Poulantzas», *Studies in Political Economy*, 34, 1991, pp. 75-107.

5. Βλ. Nicos Poulantzas, *State Power Socialism*, Verso, London 1980.

6. Βλ. Γιάννης Δ. Μηλιός, «Έκσυγχρονισμός ή (και) οικονομική ανάπτυξη. Η σταθεροποίηση του άστικού «κράτους δικαίου»», *Θέσεις*, τ. 1, 1982, σ. 7-31, και Δημήτρης Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Έξάντας, Αθήνα 1985.

7. Βλ. Σπύρος Μακρής, «Μεταπολίτευση και ελληνική πολιτική επιστήμη. Η περίπτωση του Σεραφείμ Μάξιμου», *Ο Πολίτης*, τ. 39, Μαρτίου 1998, σσ. 46-49.

ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ: ΜΙΑ ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

του 'Αριστεΐδη Μπαλτᾶ

Η φιλοσοφία της ἐπιστήμης και ἡ φιλοσοφία γενικότερα ὀφείλουν νά ἀντιμετωπίσουν τήν ψυχανάλυση μέ πολύ μεγάλο σεβασμό. Ὅχι μόνο γιά τούς προφανεῖς λόγους πού ἔχουν σχέση μέ τή σοβαρότητα τοῦ ἴδιου τοῦ ἐγχειρήματος τόσο στό πρακτικό ὅσο και στό θεωρητικό ἐπίπεδο, ἀλλά ἐπιπλέον –καί ἐδῶ θέλω κυρίως νά σταθῶ σέ τοῦτο τό κείμενο– γιὰ τήν ὑπαρξη τῆς ψυχανάλυσης, ἡ ἐξάπλωση καί ἡ ἀνάπτυξή της, οἱ διαφωνίες στό ἐσωτερικό της, ἀκόμη καί οἱ διαιρέσεις ἢ οἱ διασπάσεις τοῦ κινήματος πού τή συγκροτεῖ ἔχουν νά διδάξουν πολλά τή φιλοσοφία γενικά καί τή φιλοσοφία τῆς ἐπιστήμης εἰδικότερα. Θά τολμοῦσα μάλιστα νά προσθέσω, καί θά προσπαθῶ νά τό ἐξηγήσω εὐθύς ἀμέσως, ὅτι ἡ φιλοσοφία καί ἡ φιλοσοφία τῆς ἐπιστήμης ὑστεροῦν χαρακτηριστικά καί ἐκδηλα ἀπέναντι στήν ψυχανάλυση καί ἄρα ἡ ἐπαφή τους μαζί της θά τίς κάνει νά ἀλλάξουν κατά τρόπο ἰδιαίτερα δημιουργικό. Ἴσως καί ριζικό.

Μιλώντας ἐπαγγελματικά ἀπό τό ἐσωτερικό τῆς σύγχρονης, ἐν πολλοῖς ἀγγλόφωνης, φιλοσοφίας τῆς ἐπιστήμης καί ἔχοντας ὁ ἴδιος σπουδάσει φυσικές ἐπιστήμες, μπορῶ, νομίζω, σχετικά ἐγκύρως νά ἰσχυρισθῶ ὅτι ἡ φιλοσοφία τῆς ἐπιστήμης καί ἡ φιλοσοφία γενικότερα κυριαρχεῖται σχεδόν κατ' ἀποκλειστικότητα ἀπό τό πρότυπο πού παρέχει ἡ φυσική καί, κατ' ἐπέκταση ἀλλά λιγότερο, οἱ ὑπόλοιπες φυσικές ἐπιστήμες. Τό γεγονός αὐτό ἐξηγεῖται εὐκολά ἂν ἐπιστρατεύσουμε τό ἐξῆς ἀπλό, ἂν ὄχι ἀπλοϊκό, σχῆμα: οἱ μεγάλες καί ριζοσπαστικές καινοτομίες στήν ἱστορία τῆς σκέψης, αὐτές πού συγκροτοῦν μέ τήν ἀνάπτυξή τους ὅ,τι σήμερα ὀνομάζουμε ἐπιστήμες, φέρουν κατά τή λειτουργία τους αὐτό πού θά μπορούσαμε νά ἀποκαλέσουμε *νέα μορφή ὀρθολογικότητας*. Ἡ νέα αὐτή μορφή ὀρθολογικότητας προκαλεῖ ἀναπόφευκτα τή φιλοσοφία, ἡ ὁποία, ἐκ κατασκευῆς οὕτως εἰπεῖν, τρέφεται ἀπό ὅ,τι συγκροτεῖ, ἀκριβῶς, τήν ἐγκυρη γνώση κάθε ἐποχῆς. Ἡ νέα αὐτή μορφή ὀρθολογικότητας, δηλαδή, ἀναγκάζει τή φιλοσοφία νά σταθεῖ κριτικά ἀπέναντί της, νά προσπαθῆσει νά τήν καταλάβει καί νά τήν οἰκειοποιηθεῖ μέ τά δικά της προσίδια μέσα, μέ ἀναπόδραστο ἀποτέλεσμα τό νά ἀναπροσαρμόσει τόν ἐαυ-

τό της στή βάση αὐτῆς τῆς νέας ὀρθολογικότητας καί νά μετασχηματιστεῖ ἡ ἴδια.

Τά μεγάλα παραδείγματα εἶναι δύο. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα, πρῶτα, καί, ἀπό κεῖ, ὀλόκληρη τελικά ἡ δυτική φιλοσοφική σκέψη δέν νοεῖται χωρίς τή συγκρότηση τῆς γεωμετρίας καί τῶν μαθηματικῶν. Ἀπό τή μιά μεριά, ἡ μορφή ὀρθολογικότητας πού φέρει ἡ «ἀνακάλυψη» τῆς μαθηματικῆς ἀπόδειξης αἰτεῖται τήν οὐσιαστική της κατανόηση καί τήν κατάλληλη κάθε φορά ἐπέκταση τῆς βεβαιότητας τῆς ὁποίας τό πρότυπο ἀποτελεῖ στίς ἄλλες σφαιρες τοῦ ἐπιστητοῦ: στόν οὐρανό, στόν φυσικό κόσμο, στήν ἠθική, στήν πολιτική, στήν αἰσθητική. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ διάκριση μεταξύ τῶν φύσει ἀτελῶν ἐμπειρικῶν σχημάτων πού χαράζουμε στήν ἄμμο ἢ στό χαρτί καί τῶν τέλειων ἢ ἰδανικῶν γιά τά ὁποῖα μιλά ἡ γεωμετρία ἀνοίγει τό δρόμο γιά τήν πρώτη καί ἀπολύτως καθοριστική φιλοσοφική διάκριση ἀνάμεσα στό βασίλειο τῆς ἐμπειρίας καί ἐκεῖνο τῶν ἰδεῶν, ἀνάμεσα στό ἐντεῦθεν καί στό ἐκεῖθεν, ἀνάμεσα στόν κόσμο καί στό νοῦ.

Τό δεύτερο μεγάλο παράδειγμα εἶναι ἡ Ἐπιστημονική Ἐπανάσταση τοῦ 17ου αἰώνα. Τό ἔργο τοῦ Κοπέρνικου, τοῦ Κέπλερ, τοῦ Γαλιλαίου, γιά νά μείνουμε στά κυριότερα ὀνόματα, ὅπως ὀλοκληρώθηκε μέ τή μεγαλειώδη νευτώνεια σύνθεση, ἀνέδειξε μιά ἀκόμα μορφή ὀρθολογικότητας: ἡ ἐγκυρη μελέτη τοῦ φυσικοῦ κόσμου συνθέτει, ἀκριβῶς, τήν αὐστηρότητα τῶν μαθηματικῶν μέ τήν ἀκρίβεια τῶν πειραματικῶν συναλλαγῶν μέ τόν κόσμο, συναλλαγῶν πού μποροῦν νά ἐπαναλαμβάνονται κατά βούληση. Τό δέ σημαντικότερο κέρδος αὐτῆς τῆς σύνθεσης εἶναι ἡ παρεχόμενη ἐτσι δυνατότητα νά μπορεῖ νά προβλεφθεῖ ἡ ἐξέλιξη τῶν φυσικῶν φαινομένων, μιά δυνατότητα πού φαίνεται νά ἀνάγεται στή λυδία λίθο ὄχι μόνον τοῦ πότε μιά φυσική θεωρία εἶναι κατ' ἀρχήν ἀληθής ἢ ὀρθή ἀλλά καί τοῦ πότε μιά ὁποιαδήποτε θεωρία μπορεῖ νά λογίξεται ἐπιστημονική.

Ἄν ἦταν τό ἔργο τοῦ Πλάτωνα ἐκεῖνο πού ἀφ' ἑνός στήριξε φιλοσοφικά τή γεωμετρία καί ἀφ' ἑτέρου ἀνοίξε τή σκέψη στή φιλοσοφία γενικά, ἡ φιλοσοφική νομοποίηση τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπανάστασης προσφέρθηκε κατά βάση ἀπό τό ἔργο τοῦ Καρτέσιου.

Εἶναι ἡ ἰσχυρὴ διάκριση πού εἰσηγήθηκε καὶ ἐδραιώ-
σε ὁ ἴδιος ἀνάμεσα στὴν ὑπόσταση ἢ τὸ πράγμα πού
σκέπτεται, τὴ *res cogitans*, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ τὴν
ὑπόσταση ἢ τὸ πράγμα πού ἔχει ἔκταση, τὴ *res*
extensa, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐκεῖνη πού ἐπέτρεψε τὴν ἀνα-
δυόμενη ἐπιστῆμη τῆς φυσικῆς νὰ δεῖ κριτικά τὸν ἑαυ-
τό της ὡς, ἀκριβῶς, τὴν ἐπιστῆμη τῆς ἔκτασης. Πα-
ράλληλα, ἡ ἀπολύτως φτενὴ, κενὴ συγκεκριμένου πε-
ριεχομένου, ἔννοια τῆς ἔκτασης παρείχε, μέσω τοῦ
οὐσιωδῶς γεωμετρικοῦ χαρακτήρα της, τὴ μεταφυσική
βάση πού νομιμοποιῶσε τὴ χρῆση τῆς γεωμετρίας καὶ
τῶν μαθηματικῶν γενικότερα στὴ μελέτη ὄχι μόνον
τῶν οὐρανῶν ἀλλὰ ὁλόκληρου τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Ἡ
ἄλλη ὑπόσταση, ἡ *res cogitans*, δηλαδή ὅ,τι περιλαμβάνει
τὸν νοῦ καὶ τὰ «πάθη τῆς ψυχῆς», ἀφέθηκε στὴν
ἀρμοδιότητα μιᾶς ψυχολογίας πού σχετιζόταν ἄμεσα
μὲ τὴν ἠθική.

Γιὰ λόγους σύνθετους πού δὲν εἶναι τοῦ παρόντος,
ἡ ψυχολογία γενικά δὲν ἀναπτύχθηκε μὲ τὴν ὀρμὴ καὶ
τὴν ἀποφασιστικότητα τῆς φυσικῆς. Μάλιστα, οἱ ἐπι-
τυχίες τῆς τελευταίας ὑπῆρξαν τόσο ἐντυπωσιακές
ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ γενικά ἡ ἰδέα ὅτι εἶναι ἀποκλει-
στικά ἐκεῖνη ἡ ὁποία, τουλάχιστον σὲ τελευταία ἀνά-
λυση, εἶναι σὲ θέση νὰ παρέχει πραγματικά ἐγκυρη
γνώση, γνώση πού νὰ τῆς ἀξίζει τὸ ὄνομα ἐπιστημο-
νική. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ψυχολογία, ἡ «ἐπιστῆμη», ἂν
θέλουμε, τοῦ πράγματος πού σκέπτεται, δὲν κατόρθω-
σε νὰ ἐδραιώσει ἐπαρκῶς τὴν ἰδιαιτερότητά της καὶ
τὴν οὐσιαστικὴ ἀυτονομία της. Ἔτσι ἄρχισε νὰ σχημα-
τίζεται καὶ νὰ κυριεύει ὅλο καὶ περισσότερο τὴ σκέψη
ἐπιστημονῶν καὶ φιλοσόφων ἡ εἰκόνα ὅτι τὰ φαινόμε-
να τοῦ νοῦ καὶ τῆς ψυχῆς θὰ μπορέσουν νὰ ἐξηγηθοῦν
ἐπιστημονικά μόνον μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιο-
λογίας, τῆς φυσιολογίας κλπ., δηλαδή μέσω τῆς διεύ-
ρυνσης καὶ τῆς ἀνάπτυξης τῆς μίας καὶ μόνης ἐπιστή-
μης τῆς ἔκτασης. Ὅπως γνωρίζουμε ὅλοι καλά, ἡ εἰκό-
να αὐτὴ εἶναι σήμερα πανίσχυρη. Αὐτό, ὅμως, δὲν ση-
μαίνει κατὰ κανένα τρόπο ὅτι τὸ σύνολο πλαίσιο τοῦ
καρτεσιανοῦ δυϊσμοῦ ξεπεράστηκε καὶ καταργήθηκε.
Ἀπλῶς τὸ ἓνα σκέλος του ἄρχισε νὰ φαίνεται ἱκανό
νὰ μονοπωλήσει ἀπὸ μόνου τοῦ τὸ ἐπιστητὸ ὁλόκληρο.

Τὸ ἔργο τοῦ Φρόντ εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικό για-
τί φέρει κι αὐτό, τουλάχιστον κατὰ τὴ γνώμη μου, μιὰ
νέα μορφή ὀρθολογικότητας. Μπορεῖ ὁ δημιουργὸς του
νὰ παρέμενε ἐν μέρει ἐγκλωβισμένος στὴν ἀντίληψη
ὅτι τὰ φαινόμενα τῆς ἀνθρώπινης ὑποκειμενικότητας
πού ἔφερε στὸ φῶς καὶ μελέτησε ὁ ἴδιος θὰ ἐξηγηθοῦν
«τελικά» μόνον ὅταν ἀναπτυχθεῖ ἐπαρκῶς ἡ νευροφυ-
σιολογία, ἀλλὰ τόσο τὸ περιεχόμενο ὅσο καὶ ἡ δυνα-
μικὴ τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὄχι μόνον ἀντιστρατεύονται
ἀποφασιστικά αὐτὴ τὴν ὑπόθεση ἀλλὰ καὶ ὑπονο-
μεῦουν τὸ πλαίσιο τοῦ καρτεσιανοῦ δυϊσμοῦ στὸ σύν-
ολό του. Γιὰ τὴν ψυχανάλυση, ὄχι μόνου τὰ φαινόμενα
τοῦ νοῦ ἢ τῆς ψυχῆς δὲν μποροῦν νὰ ἀναρθοῦν στὰ
φαινόμενα τῆς βιολογίας καὶ τῶν συναρτημένων ἐκεῖ
φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ διάκριση *res*

extensa καὶ *res cogitans*, ἔκτασης καὶ οὐκείνης, δηλαδή
τελικά σώματος καὶ ψυχῆς, οὐσιαστικά δὲν ἔχει νόη-
μα. Ὁλόκληρο τὸ φροϋδικό ἔργο δείχνει ἄπτά, ἄμεσα,
πρακτικά καὶ θεωρητικά, πῶς ὁ ζῶν ἀνθρώπινος ὁργα-
νισμὸς εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἀξεδιάλυτα σῶμα καὶ ψυ-
χή, ὅτι τὸ σῶμα καὶ τὰ μέρη του φέρουν ἀνεξίτηλα
φορτία συμβολικά ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ σκέψη δὲν μπο-
ρεῖ νὰ εἶναι ἀσώματη καὶ τὰ «πάθη τῆς ψυχῆς» ἀνα-
πόφευκτα σωματοποιοῦνται.

Μὲ βάση τὰ ὅσα εἶπαμε προηγουμένως, ἦταν εὐλο-
γο νὰ περιμένουμε πῶς μιὰ τόσο ριζικὴ πρόκληση σὲ
ὁλόκληρο τὸ πλαίσιο σκέψης πού μᾶς ἔχει κληροδοτή-
σει ἡ Ἐπιστημονικὴ Ἐπανάσταση θὰ κινητοποιῶσε
ἄμεσα καὶ ἀποφασιστικά τὴ φιλοσοφία ὁλόκληρη. Θὰ

τήν ὑποχρέωση, δηλαδή, νά σκύψει προσεκτικά πάνω ἀπό τό ἔργο τοῦ Φρόνιτ καί νά προσπαθήσει νά τό καταλάβει, ὄχι ὑπό τούς ὄρους ὀρθολογικότητας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν –πράγμα πού ἐν μέρει ὄντως ἔκανε ἀλλά μέ πενιχρά ἀποτελέσματα– ἀλλά ὑπό τούς πραγματικά νέους δικούς της, ὥστε νά οἰκειοποιηθεῖ γιά λογαριασμό της, νά ἀποσαφηνίσει μέ τή δέουσα αὐστηρότητα καί νά ἀναπτύξει περισσότερο αὐτήν ἀκριβῶς τή νέα μορφή ὀρθολογικότητας καί τά συνεισφέροντά της. Εἶναι προφανές, ὡστόσο, πῶς κάτι τέτοιο δέν ἔγινε.

Γιά νά δοῦμε τό γιατί δέν χρειάζεται νά πάμε μακριά. «Κατά περίπτωση» θά μπορούσαμε νά ποῦμε, τήν ἴδια περίοδο πού ἀναδυόταν καί ἀναπτυσσόταν τό ἔργο τοῦ Φρόνιτ, τόσο ἡ μορφή ὀρθολογικότητας πού φέρουν τά μαθηματικά ὅσο καί ἐκείνη πού φέρει ἡ φυσική βρέθηκαν στή δίνη μιᾶς πρωτοφανοῦς κρίσης. Οἱ μή εὐκλείδειες γεωμετρίες, τά παράδοξα τῆς θεωρίας τῶν συνόλων, τά ἀκατανόητα φαινόμενα πού ὀδήγησαν στή διατύπωση τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητας καί τῆς κβαντικῆς μηχανικῆς θορυβήσαν ιδιαίτερα τούς φιλοσόφους. Ὅ,τι ἔμοιαζε ἐπιστημονικά ἀκλόνητο καί φιλοσοφικά ἐδραιωμένο ἔχανε τήν ὑπόστασή του καί χανόταν μπροστά στά μάτια τους ἐνῶ ὅλα ἐκεῖνα πού ἡ φιλοσοφία πίστευε ἀκράδαντα πῶς εἶχε ὀριστικά καταλάβει καί ξεπεράσει ἀποδεικνύονταν ἀπροσδόκητα ἔωλα. Ἀπέναντι σέ αὐτή τήν κατάσταση, ἡ φιλοσοφία δέν μπορούσε νά ἔχει τήν πολυτέλεια νά ἀσχοληθεῖ σοβαρά μέ τήν ψυχανάλυση. Ὅλες οἱ δυνάμεις τῆς οὐσιαστικά ἀφιερῶθηκαν στήν προσπάθεια κριτικῆς ἀφομοίωσης τῶν νέων δεδομένων πού ἀμφισβητοῦσαν τήν ἴδια καίρια. Ἔτσι, νέες φιλοσοφικές προσεγγίσεις, ἡ ἀναλυτική φιλοσοφία, ὁ λογικός ἐμπειρισμός, ἡ φαινομενολογία, εἶδαν τό φῶς γιά νά ἀνταποκριθοῦν στήν κρίση καί νά οἰκειοποιηθοῦν ἐκ νέου τίς «παλιές» αὐτές μορφές ὀρθολογικότητας. Καθώς, ὅμως, οἱ προσεγγίσεις αὐτές εἶχαν καί πάλι νά κάνουν μέ τά μαθηματικά καί τή φυσική, τό πλαίσιο πού συγκροτοῦσε ὁ καρτεσιανός δυϊσμός οὐσιαστικά δέν ἐπερωτήθηκε. Μόνον πού τώρα ἡ ἔκταση κέρδιζε, ὅπως εἶπαμε, τήν ἀποκλειστικότητα. Οἱ φυσικές ἐπιστῆμες μέ τή νέα δυναμική τους ἔτειναν νά ἐξαφανίσουν κάθε αὐτονομία τοῦ νοῦ, δίνοντας τήν ἐντύπωση –ἢ τήν ἐλπίδα– ὅτι τά πάντα μποροῦν τελικά νά ἀναχθοῦν στήν ἔκταση. Γι' αὐτό ἡ ψυχανάλυση ἐξακολουθεῖ νά ἀπασχολεῖ ἐλάχιστα τή φιλοσοφία καί αὐτά εἶναι ἐν πολλοῖς τά χαρακτηριστικά τῆς κατάστασης πού διάγουμε σήμερα.

Ἐν πολλοῖς, ἀλλά ὄχι ἀπόλυτα. Σήμερα ἡ ἐκπληξη πού δημιουργήσαν οἱ ἐπαναστατικές ἀλλαγές στά μαθηματικά καί στή φυσική ἔχει πλέον ἀπορροφηθεῖ. Καί ἡ συναφῆς φιλοσοφική ἀναζήτηση μπορεῖ μέν νά συνεχίζεται χωρίς ὀρατή κατάληξη, ἀλλά τό ἐνδιαφέρον τῶν φιλοσόφων ἔχει ἀρχίσει νά στρέφεται καί πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις, καί μάλιστα κατευθύνσεις ιδιαίτερα ἀπρόσμενες. Μέ ἄλλα λόγια, τό φιλοσοφικό τοπίο τείνει νά ἀλλάξει, γιατί κάποια νέα ἐγχειρήματα πού

ξεκίνησαν ὑπό τή σημασία τῆς ἔκτασης, δηλαδή στό πλαίσιο ἐνός ἀκραιῶ ἀναγωγισμοῦ, θέτουν ξανά στό προσκήνιο τό ζήτημα τῆς ὑπόστασης πού σκέπτεται, δηλαδή τοῦ νοῦ, μέ ὄρους πού δέν ἔχουν πλέον καμιᾶ σχέση μέ τόν καρτεσιανό δυϊσμό. Ἀναφέρομαι συγκεκριμένα στήν ἐπιστήμη τῶν ὑπολογιστῶν. Καί ἀναφέρομαι σέ αὐτήν γιατί κάποιες πρόσφατες ιδέες ἐκεῖ μποροῦν νά σχετισθοῦν, τουλάχιστον ἐμμεσα, μέ τήν ψυχανάλυση.

Ἀπλουστεύοντας ἀνεπίτρεπτα πράγματα ιδιαίτερα σύνθετα, μποροῦμε νά ποῦμε πῶς κάποιοι ἀπό τούς ἐπιστήμονες καί τούς φιλοσόφους πού ἀσχολοῦνται συστηματικά μέ τούς ἠλεκτρονικούς ὑπολογιστές ἔχουν ἀρχίσει νά συνειδητοποιοῦν ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ κλάδου τους πρὸς τά ἐκεῖ ὅπου θά μπορούσαμε νά ἀρχίσουμε πραγματικά νά μιλάμε γιά τεχνητή νοημοσύνη σκοντάφτει στή σωματικότητα, ἀκριβῶς, τῶν φορέων τῆς νόησης. Ἀρχίζει, δηλαδή, νά διαπιστώνεται ὅτι οἱ λειτουργίες τῆς νόησης δέν εἶναι ἀπλῶς ὑπολογιστικές ἢ ἀλγοριθμικές, ὅπως σχεδόν ὅλοι θεωροῦσαν μέχρι πολύ πρόσφατα, ἀλλά ἐξαρτῶνται καθοριστικά ἀπό τό γεγονός ὅτι τά νοήμονα ὄντα διαθέτουν σῶμα. Πρὸς αὐτή δέ τήν κατεύθυνση ἀρχίζει νά ἀναπτύσσεται συστηματικά ἡ ἐξῆς διάκριση: ἐγγενῶς οὕτως εἰπεῖν, ὑπάρχουν δύο διαφορετικές ὀπτικές γιά τή γνώση καί τήν ἀλήθεια πού δέν ἀνάγονται ἢ μία στήν ἄλλη. Ἀπό τή μία μεριά, ἔχουμε γνώση «κατά τήν ὀπτική τοῦ τρίτου προσώπου» καί, ἀπό τήν ἄλλη, γνώση «κατά τήν ὀπτική τοῦ πρώτου προσώπου».

Οἱ ἐπιστῆμες καί ἡ φιλοσοφία ἔχουν μέχρι σήμερα ἀσχοληθεῖ σχεδόν ἀποκλειστικά μέ τήν ὀπτική τοῦ τρίτου προσώπου. Τόσο ἡ κλασική ἔννοια τῆς ἀλήθειας, ὡς ἐπάρκεια ἢ *adequatio* τοῦ πράγματος μέ τό νοῦ ἢ ὡς ἀντιστοίχιση τῆς πρότασης ἢ τῆς ἀπόφασης μέ τίς καταστάσεις πραγμάτων στόν κόσμο, ὅσο καί ἡ κλασική ἔννοια τῆς θεωρίας, ὡς σύνολο πολύπλοκα ἀρθρωμένων προτάσεων μέ φιλοδοξίες ἀλήθειας, ὑπόκεινται ἀποκλειστικά στήν ὀπτική τοῦ τρίτου προσώπου: ἡ ἀλήθεια αὐτῶν τῶν προτάσεων καί ἡ γνώση πού προσκομίζουν δέν ἐξαρτᾶται κατά κανέναν τρόπο ἀπό τό ὑποκείμενο πού τίς ἐκφέρει, ἀπό τίς περιστάσεις ἐκφορᾶς, ἀπό τήν ψυχολογική του διαμόρφωση ἢ ἀπό τίς καταστάσεις τοῦ νοῦ του. Ὡστόσο, ἡ συστηματική προσπάθεια μελέτης τῆς νόησης ἐν ὄψει τῆς δημιουργίας τεχνητῆς νοημοσύνης διαπιστώνει ὅτι ὑπάρχει ἐπιπλέον ἓνα εἶδος γνώσης πού παραμένει ἄρρηκτα συνδεδεμένο μέ τή «στενή» ὀπτική τοῦ υποκειμένου πού κατέχει αὐτήν τή γνώση. Ἡ διάκριση τοῦ ἐμπρός ἀπό τό πίσω, ἡ δυνατότητα αὐτόματου προσανατολισμοῦ στό χῶρο, ἡ αἴσθησις τῶν ὀρίων τά ὅποια δέν μποροῦν νά ξεπεράσουν οἱ κινήσεις τῶν μελῶν τοῦ σώματος, ἡ δυνατότητα ἐπιλογῆς μέσα σέ ἓνα πλαίσιο δράσης τοῦ κατάλληλου κάθε φορά ἀντικειμένου κλπ. εἶναι μορφές γνώσης, ἀπολύτως καίριες γιά τήν ἐπιβίωση, οἱ ὁποῖες, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, δέν μποροῦν νά ἀναλυθοῦν σέ ἀλγόριθμους ἢ νά ἀναχθοῦν σέ γνώσεις

τίς όποιες μπορεί κανείς νά μάθει όπως μαθαίνει μία θεωρία. Όλες δέ αυτές είναι γνώσεις πού συναρτώνται εύθές με τή σωματικότητα του φορέα τους.

Ίδου λοιπόν ένας τομέας στον όποιο ή ψυχανάλυση προηγείται των φυσικών επιστημών και ένας από τους τρόπους με τους όποιους ή ίδια προκαλεί καιρία τή φιλοσοφία. Γιατί σίγουρα δέν λέω τίποτε νέο όταν ισχυρίζομαι πώς ή ψυχανάλυση, από τήν ίδια τή σύστασή της, άφ' ενός γνώριζε ανέκαθεν τήν ύπαρξη των δύο αυτών όπτικων και άφ' έτέρου κατορθώνει νά τις συναρθρώσει ιδιαίτερα άποτελεσματικά κατά τήν πρακτική της.

Άπό τή μία μεριά, ή ψυχανάλυση συνιστά μία συγκεκριμένη θεωρία. Κατέχει τις δικές της συστηματικά άρθρωμένες έννοιες, μπορεί νά διατυπώσει ύποθέσεις και ισχυρισμούς πού διεκδικούν τήν αλήθεια σέ ένα καλά όρισμένο πλαίσιο συμφραζομένων, μπορεί νά αναπτύσσει, νά έκλεπτύνει, νά τροποποιεί, νά αλλάζει τις έννοιες και τις επιμέρους θεωρίες της με τρόπο πειθαρχημένο. Γι' αυτό ή ψυχανάλυση μπορεί κατ' άρχήν νά διδαχθεί, γι' αυτό τά συστατικά της στοιχειά μπορούν νά άποτελούν άντικείμενο πολλαπλών συζητήσεων, σεμιναρίων και συνεδρίων. Όλα αυτά έντάσσονται στην όπτική του τρίτου προσώπου. Άπό τήν άλλη μεριά όμως, ή ψυχανάλυση φέρει έξισου καθοριστικά τήν όπτική του πρώτου προσώπου. Θέλω νά πώ πώς οι ψυχαναλυτικές συνεδρίες δέν μπορούν νά νοηθούν ανεξάρτητα από τήν προσωπική όπτική τόσο του άναλυτή όσο και του άναλυόμενου. Κάθε άναλυτική συνεδρία είναι άπολύτως μοναδική γιατί ακριβώς συγκροτείται από τή συνάντηση δύο άπολύτως μοναδικών προσώπων με άπολύτως μοναδικές περιστάσεις, με τρόπο ώστε αυτά πού διαμεΐδονται μεταξύ τους νά μήν άφορούν, τουλάχιστον κατά μία έννοια, παρά μόνον τους ίδιους.

Τό φιλοσοφικό «παράδοξο» τώρα, δηλαδή ή πρόκληση πού συνιστά αυτή ή όψη της ψυχανάλυσης για τή φιλοσοφία, συνίσταται στο γεγονός ότι ή ψυχανάλυση κατορθώνει νά συναρθρώσει λυσιτελώς τήν όπτική του πρώτου με τήν όπτική του τρίτου προσώπου ώστε άφ' ενός οι άναλυτικές συνεδρίες νά οδηγούν σέ συγκεκριμένο ψυχαλυτικό άποτέλεσμα και άφ' έτέρου τό «ύλικό» πού αναδεικνύεται ή παράγεται εκεί νά μπορεί νά λειτουργήσει θεωρητικά, δηλαδή κατά τήν όπτική του τρίτου προσώπου, ώστε νά επιρρωθεί ή νά διαψευσθεί, νά έμπεδωθεί ή νά άμφισβητηθεί εκείνη ή ή άλλη ψυχαναλυτική ύπόθεση, εκείνη ή ή άλλη επιμέρους ψυχαναλυτική θεωρία.

Η πρόκληση αυτή στη φιλοσοφία δέν άπαντάται εύκολα. Για νά μπορέσει ή φιλοσοφία νά άνταποκριθεί και νά τήν άφομοιώσει, όφείλει νά έξετάσει κριτικά, νά έπερωτήσει, ένδεχομένως άκόμη και νά τροποποιήσει σημαντικά, τουλάχιστον έναν από τους άκρογωνιαίους λίθους της, τήν ίδια τήν έννοια της γνώσης. Γιατί φαίνεται πλέον ως περίπου προφανές ότι ό λίγο πολύ γενικά άποδεκτός, ήδη από τήν έποχή του

Πλάτωνα, όρισμός της γνώσης ως άληθούς δικαιολογημένης πεποιθήσης περιορίζεται στην όπτική του τρίτου προσώπου και άρα μάλλον δέν είναι σέ θέση νά δεξιοθεϊ τήν ποικιλία μορφών γνώσης πού παρέχει ή ψυχανάλυση. Άς πούμε, τό κύριο χαρακτηριστικό του είδους γνώσης πού άποκομίζει ό άναλυόμενος για τον έαυτό του δέν είναι ότι άποκτά άληθείς δικαιολογημένες πεποιθήσεις ή ότι μπορεί νά διατυπώσει τή γνώση αυτή σέ προτασιακή μορφή, μολονότι κατά κανόνα συμβαίνουν και αυτά. Δηλαδή αν ή έν λόγω γνώση περιοριζόταν έτσι στην όπτική του τρίτου προσώπου, τότε θά άρχούσε για τή «θεωρία» του άναλυόμενου άπλως νά του «έξηγήσει» ό άναλυτής τί τρέχει με αυτόν και ό ίδιος νά τό καταλάβει θεωρητικά. Και βέβαια όλοι γνωρίζουν (κατά τήν όπτική του τρίτου προσώπου!) πώς ή ψυχανάλυση δέν λειτουργεί καθόλου με αυτόν τον τρόπο. Όστόσο, ό άναλυόμενος όντως άποκομίζει κάποιου είδους γνώση, άκόμη και αν δέν είναι σέ θέση νά τήν αναγάγει σέ πεποιθήσεις και νά τή διατυπώσει ό ίδιος σέ προτασιακή μορφή: πρόκειται για κάτι ζωτικής σημασίας πού, ακριβώς, έμαθε, και μάλιστα συνήθως έπώδυνα, για κάτι πού μπορεί νά λειτουργήσει ως τέτοιο και νά κινητοποιηθεί ή νά χρησιμοποιηθεί άντίστοιχα.

Η ψυχανάλυση όμως δέν προκαλεί τή φιλοσοφία μόνον σέ αυτό τό σημείο. Για νά δοΐμε δέ πώς, πρέπει νά προχωρήσουμε σέ μία επί τροχάδην σύγκριση με τή φυσική. Έδώ θά είμαι έξαιρετικά σύντομος γιατί τά συναφή έπιχειρήματα έχω αναπτύξει άλλου κατά τρόπο διεξοδικό.¹

Μέ δύο λόγια λοιπόν, ή φυσική έχει αναδειχθεί στην έπιστήμη κατ' έξοχήν γιατί, όπως είπαμε στην άρχή, διαθέτει δύο κεντρικά, από γνωσιοθεωρητική άποψη, πλεονεκτήματα: τήν ικανότητα των θεωριών της νά προβλέπουν με μαθηματική ακρίβεια τήν έξέλιξη των φαινομένων πού μελετούν και τή δυνατότητα των άντίστοιχα έπακριβών πειραμάτων της νά έπαναλαμβάνονται κατά βούλησιν. Άν όμως έξετάσουμε τή φυσική από λίγο πιο κοντά,² θά διαπιστώσουμε ότι τά δύο αυτά καθοριστικά χαρακτηριστικά πληρώνουν, από γνωσιοθεωρητική πάντα άποψη, ένα όρισμένο, διόλου εύκαταφρόνητο, τίμημα. Άναφέρομαι συγκεκριμένα στο γεγονός ότι ή φυσική άποτέμνει τά φαινόμενα πού έντάσσονται στο άντικείμενο της μελέτης της κατά τρόπο πού της άπαγορεύει τόσο τό νά άντιμετωπίσει φαινόμενα ή άντικείμενα ένικά όσο και τό νά έπιληφθεί της καθαυτό *ιστορίας* των φαινομένων ή άντικειμένων αυτών.

Η φυσική, δηλαδή, δέν είναι έγγενως σέ θέση νά ξεχωρίσει τούτο τό συγκεκριμένο μήλο από τό διπλανό του ή άκόμη τά μήλα από τά άχλάδια, τά φρούτα από τις πέτρες κ.ο.κ. Για τή φυσική όλα αυτά τά τόσο διαφορετικά άντικείμενα είναι άπολύτως ταυτόσημα, όντας άπλως «ύλικά σημεία» με όρισμένη «μάζα» πού συνιστούν μόνον άπολύτως ίσοδύναμα παραδείγματα, πλήρως έναλλάξιμες περιπτώσεις έφαρμογής, του φαι-

νομένου, ἄς ποῦμε, τῆς «ἐλεύθερης πτώσης». Ἐπιπλέον, ἡ φυσική, ἐγγενῶς καί πάλι, παραμένει καταστατικά ἀδιάφορη γιά ὅσα ἔχουν συμβεῖ κατά τό παρελθόν καί γιά τά ὅσα πρόκειται νά συμβοῦν στό μέλλον στά ἀντικείμενα πού ἡ ἴδια ἐμπλέκει γιά τήν μελέτη τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου φαινομένου. Τό ἄν θά φαγωθεῖ ἢ θά ἀφεθεῖ νά σαπίσει τό μήλο πού ἡ ἴδια χρησιμοποίησε γιά νά συναγάγει ἢ γιά νά ἐλέγξει τούς νόμους τῆς «ἐλεύθερης πτώσης» δέν μπορεῖ νά ἀποτελεῖ μέλημα τῆς φυσικῆς. Μέ δύο λόγια, ἡ φυσική, γιά νά προχωρήσει στό ἰδιαίτερο δικό της γνωσιακό ἔργο, εἶναι ὑποχρεωμένη νά διαγράψει πλήρως ἀπό τό ὀπτικό της πεδίο τόσο τήν ἐνικότητα ὅσο καί τήν ἱστορία.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ψυχανάλυση σίγουρα δέν διαθέτει τήν προβλεπτική ἱκανότητα τῆς φυσικῆς καί τή δυνατότητά της νά ἐπαναλαμβάνει κατά βούλησιν τά οἰκεία πειράματα. Σέ ἀντιστάθμισμα, ὅμως, εἶναι ἀπολύτως ὑποχρεωμένη νά ἀντιμετωπίσει ρητά καί ὀλοκληρωμένα τόσο τήν ἐνικότητα ὅσο καί τήν ἱστορία τῶν ἀντικειμένων πού ἡ ἴδια ἐμπλέκει στίς λειτουργίες της. Τό ἀσυνείδητο κάθε ἀναλυομένου (ἀλλά καί κάθε ἀναλυτῆ) εἶναι ἀπολύτως μοναδικό ἐνῶ ἡ ἱστορία τόσο τοῦ ἑνός ὅσο καί τοῦ ἄλλου εἶναι ἀπολύτως καθοριστική γιά ὅσα μποροῦν νά συστήσουν τή συναφή «θεραπεία», ἀλλά καί γιά ὅσα καλοῦνται νά συμβάλουν στή συγκρότηση, τήν ἐπέκταση, τίς τροποποιήσεις κλπ. τῆς συναφούς θεωρίας. Ἀπλουστεύοντας γιά ἄλλη μία φορά ἀνεπίτρεπτα τά πράγματα, μποροῦμε νά ἰσχυριστοῦμε πώς ἐκεῖνα πού μπορεῖ ἡ φυσική δέν τά μπορεῖ ἡ ψυχανάλυση καί ἐκεῖνα πού μπορεῖ ἡ ψυχανάλυση δέν τά μπορεῖ ἡ φυσική.

Καί ἐδῶ ἀκριβῶς ἀγγίζουμε ἕνα δεύτερο φιλοσοφικό «παράδοξο», ἕνα ἀκόμη σημεῖο ὅπου ἡ ψυχανάλυση προκαλεῖ τή φιλοσοφία. Γιατί ἡ ψυχαναλυτική θεωρία, ὅπως ἄλλωστε κάθε θεωρία, συγκροτεῖται ἀπό ἔννοιες καί σχέσεις ἐννοιῶν. Ὅμως κάθε ἐννοια, ὡς ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀποτελεῖ ἀκριβῶς ἐννοια, φέρει ἕναν δείκτη καθολικότητας, ἕναν δείκτη πού τῆς ἐπιτρέπει νά ἀναφέρεται σέ διαφορετικά ἀλλά ἰσοδύναμα «στιγμιότυπα», σέ ποικίλες ἀλλά πλήρως ἐναλλάξιμες περιπτώσεις ἐφαρμογῆς. Ἡ ἐν λόγω καθολικότητα, δηλαδή, συνιστᾷ τό ἀκριβές ἀντίθετο τῆς ἐνικότητας. Ὅποτε ἡ φιλοσοφική ἀπορία γίνεται ἀναπόφευκτη: πώς εἶναι δυνατόν ἡ ψυχανάλυση νά ἀντιμετωπίζει μόνον φαινόμενα ἀπολύτως ἐνικά, φαινόμενα πού ἔχουν τή δική τους ἀπολύτως μοναδική ἱστορία, καί, ἐνῶ τό κάνει καί γιά νά τό κάνει, νά χρησιμοποιεῖ ταυτόχρονα καθολικές ἐννοιες, ἐννοιες πού ὡς πρός αὐτό τουλάχιστον τό χαρακτηριστικό τους, δέν διαφέρουν σέ τίποτε ἀπό τίς ἐννοιες πού κινητοποιοῦν οἱ θεωρίες οἱ ὁποῖες, προσφυῶς, εἶναι ἐγγενῶς ἀνίκανες νά ἀντιμετωπίσουν τήν ἐνικότητα καί τήν ἱστορία;

Οὔτε αὐτό τό «παράδοξο» εἶναι εὐκόλο νά ἀντιμετωπιστεῖ. Γιά νά προχωρήσει ἡ φιλοσοφία πρός τήν ἄρση του, ὀφείλει νά ἐξετάσει κριτικά, νά ἀναπτύξει καί νά διευρύνει τήν ἐννοια «ἐννοια», νά ἐξετάσει κρι-

τικά, νά ἀναλύσει καί νά διατυπώσει ἐπαρκῶς τίς σχέσεις πού συνδέουν ἢ μποροῦν νά συνδέσουν τίς διάφορες ἐννοιες καί τίς διάφορες κατηγορίες ἐννοιῶν μέ τά «στιγμιότυπα» τους, μέ τίς περιπτώσεις ἐφαρμογῆς τους, ἀλλά καί νά σκύψει πάνω στά ἴδια αὐτά τά «στιγμιότυπα», νά τά ἐξετάσει κριτικά γιά νά ἐδραιώσει τό πῶς, μέ ποιούς ὄρους καί ὑπό ποιές συνθήκες, αὐτά ἀποτελοῦν ἢ μποροῦν νά ἀποτελέσουν, ἀκριβῶς, «στιγμιότυπα» τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἐννοιας, τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης κατηγορίας ἐννοιῶν.

Ξεκίνησα λέγοντας πώς ἡ φιλοσοφία παραμένει ἐν πολλοῖς ἐγκλωβισμένη στό πρότυπο πού παρέχει ἡ φυσική: ἐπιστημονική γνώση, μέ τήν πλήρη σημασία τοῦ ὄρου, εἶναι, μπορεῖ νά εἶναι, μόνον ἐκείνη πού παρέχει ἡ φυσική καί, κατ' ἐπέκτασιν, οἱ ὑπόλοιπες φυσικές ἐπιστῆμες. Εἶναι αὐτό τό πρότυπο πού ὑπαγορεύει ὅτι ἡ γνώση μπορεῖ νά ἐκφέρεται μόνον ὑπό τήν ὀπτική τοῦ τρίτου προσώπου, ὅτι ἡ καθολικότητα τῶν ἐννοιῶν ἀντιφάσκει πλήρως μέ τήν ἐνικότητα, ὅτι τά φαινόμενα μποροῦν νά μελετηθοῦν ἐπιστημονικά μόνον ἄν ἀποτελοῦν πλήρως καί ἀπολύτως ἐναλλάξιμες περιπτώσεις ἐφαρμογῆς ἐννοιῶν πού διαθέτουν ἀποκλειστικά αὐτήν τή μορφή καθολικότητας. Ἡ ὑπαρξη τῆς ψυχανάλυσης, ἡ πρακτική της καί ἡ θεωρία της, δείχνει πώς ὅλα τά συμπεράσματα αὐτά δέν εἶναι τελικά τόσο καλά ἐδραιωμένα ὅσο μᾶς ἐπέτρεπαν καί μᾶς ἐπιτρέπουν νά θεωροῦμε οἱ κυρίαρχες, τουλάχιστον, φιλοσοφικές προσεγγίσεις.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὠστόσο, ἡ ψυχανάλυση φαίνεται νά ἀρκεῖται σεμνά στήν ἐπιτέλεση τοῦ δικῆς της, ἔτσι ἡ ἀλλιῶς σημαντικοῦ, ἔργου, χωρίς νά διεκδικεῖ τίποτε περισσότερο ἀπό τή φιλοσοφία. Δηλαδή ἡ ἴδια μοιάζει νά στέκεται παθητικά ἀπέναντι στά ἐπιχειρήματα πού ἡ τελευταία συσώρευσε καί συσσωρεύει συναφῶς ἀκολουθώντας μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο τό πρότυπο τῆς φυσικῆς. Θέλω νά πῶ πῶς ἡ ψυχανάλυση φαίνεται ὡς νά τείνει νά ἐγκαταλείψει τό πεδίο τῆς φιλοσοφικῆς μάχης, παραιτούμενη ἀπό τό νά διεκδικήσει γιά λογαριασμό της τόν τίτλο τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης. Τά λίγα καί ἀτελῆ πού προηγούνται θέλουν νά ὑπαινιχθοῦν τή δυνατότητα μιᾶς στάσης περισσότερο μαχητικῆς: δέν εἶναι βέβαιο πῶς ἡ φυσική συνιστᾷ τή μόνη δυνατή μορφή ὀρθολογικότητας, δέν εἶναι βέβαιο πῶς οἱ φυσικές ἐπιστῆμες ἀποτελοῦν τόν μόνον δυνατό τρόπο πρόσκτησης ἐγκυρης γνώσης. Ἡ ψυχανάλυση, προκαλώντας μέ τόν τρόπο της τή φιλοσοφία, ἀνοίγει τόν δρόμο γιά μιᾶ ἐννοια γνώσης πῶς πλούσια, περισσότερο πλουραλιστική. Κι ἴσως αὐτό κατορθώσει κάποτε νά ἀποτελέσει ἕνα ἀκόμη θεραπευτικό ἀποτελέσματά της.

1. Βλέπε Ἀριστείδης Μπαλτᾶς, «Ἀντικείμενο καί πειραματικός ἔλεγχος ἐπιστημονικῶν θεωριῶν: φυσική καί ψυχανάλυση», *Ψυχολογία*, Τόμος 4, Τεύχος 2 (Εἰδικό τεῦχος), Αὐγουστος 1997, σ. 158-176.

2. Βλέπε παραπάνω.

ΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ

της Βάσως Κιντή

Η συζήτηση για τούς κώδικες δεοντολογίας στο χώρο των ΜΜΕ, είτε αυτοί αφορούν τούς δημοσιογράφους και τις άλλες συναφείς επαγγελματικές ομάδες, είτε τά μέσα γενικώς, αναζωπυρώνεται κάθε φορά που εκδηλώνεται κάποια κρίση, όταν π.χ. συμβεί ένα γεγονός εξόφθαλμα ανεπίτρεπτο. Λέγεται τότε ότι πρέπει επιτέλους να θεοπιστούν ή να γίνονται σεβαστοί κώδικες δεοντολογίας ώστε να μπει κάποια τάξη στο ραδιοτηλεοπτικό τοπίο. Αντιμετωπίζονται δηλαδή κατά κάποιο τρόπο οι κώδικες ως πανάκεια που θα λύσει όλα τά προβλήματα αλλά και ως διέξοδος διαφυγής για να άποτραπεί ή βαριά σπάθη της λογοκρισίας. Τούς αποδίδεται ρόλος ρυθμιστικός, χωρίς όμως τόν άπόλυτο καταναγκασμό τών νόμων. Αυτός ο χαρακτήρας, οίονει νόμοι άπό τή μιά μεριά και δεσμευτικές ήθικές άρχές άπό τήν άλλη, έγείρει άμέσως ένστάσεις. Υποστηρίζεται, παραδείγματος χάριν, ότι οι κώδικες δεοντολογίας είναι περιττοί έφόσον υπάρχουν νόμοι, ότι δέν είναι παρά ευχολόγια που όλοι δέχονται αλλά κανείς δέν υπολογίζει, ότι άποτελούνται άπό άόριστες και άσαφείς άρχές που δέχονται πολλαπλές έρμηνείες και μπορούν να χρησιμοποιηθούν κατά τό δοκοούν, ότι συνιστούν άφελείς δονκιχωτισμούς σ' ένα τοπίο σκληρού ανταγωνισμού και κέρδους.

Τό κείμενο αυτό είναι ή έλαφρώς έπεξεργασμένη μορφή μιάς όμιλίας σέ διημερίδα στο Ζάππειο, στις 29 Νοεμβρίου 1999, προς τούς άποφοίτους τών πανεπιστημιακών σχολών ΜΜΕ. Τήν έπομένη, ο πρόεδρος του Έθνικού Ραδιοτηλεοπτικού Συμβουλίου, καθηγητής Π. Σούρλας, παραιτήθηκε διαμαρτυρόμενος για τήν ύπονόμευση του έργου του ΕΡΣ άπό τό έποπτεύον ύπουργείο Τύπου. Στή συνέχεια παραιτήθηκαν ο άντιπρόεδρος καθηγητής Α. Μανιτάκης και άλλα μέλη του Συμβουλίου. Ακόμη και άπό τό τυπικό μέρος τής διένεξης φαίνεται ότι ή κυβέρνηση δέν έπιθυμούσε τή στήριξη μιάς άνεξάρτητης άρχής στον ραδιοτηλεοπτικό χώρο. Τά γεγονότα που άκολούθησαν μέ τις έκπομπές στο κανάλι Αlpha δείχνουν πόσο δραματική είναι ή έλλειψη ενός σώματος κοινώς άποδεκτου, μέ άρμοδιότητες, κύρος και άνεξαρτησία.

Οι έπιφυλάξεις και οι άντιρρήσεις αυτές δέν είναι άβάσιμες. Είναι όμως, θά έλεγα, έν πολλοίς, άβασάνιστες. Αποτελούν εύκολη κριτική που δέν λαμβάνει ύπόψη τή συνθετότητα τών προβλημάτων. Άς δούμε, κατ' άρχάς, τί είναι ένας κώδικας δεοντολογίας και γιατί μπορεί να χρειάζεται στο χώρο τών ΜΜΕ.

Ένας κώδικας δεοντολογίας είναι ένα σύνολο, ένα σύστημα άρχών, αξιών και κανόνων που άφορούν ένα συγκεκριμένο επάγγελμα ή έναν συγκεκριμένο τομέα και οι όποιοι ρυθμίζουν, πέραν τών νόμων, όσα συμβαίνουν στο χώρο αυτό.

Ιστορικά μιλώντας, οι πρώτοι κώδικες επαγγελματικής ήθικής καταρτίστηκαν άπό επαγγελματικές ομάδες (παραδείγματος χάριν γιατρούς και δικηγόρους), τά μέλη τών όποιων διέθεταν εξειδικευμένες γνώσεις και προσέφεραν έργο ύψιστης σημασίας για τό κοινωνικό σύνολο. Στους κώδικες αυτούς υιοθετούνταν άρχές και κανόνες συμπεριφοράς πολύ αυστηρότεροι άπό αυτούς που ίσχυαν γενικώς, ακριβώς για να δηλώσουν τή δέσμευση τών εκάστοτε επαγγελματιών σέ υψηλές αξίες και ήθικές άρχές. Οι επαγγελματίες αυτοί αξίωναν έτσι τόν αυξημένο σεβασμό τών πολιτών και διέθεταν ύψηλό κύρος. Η κοινωνία εις ανταπόδοσιν τούς χορηγούσε αυξημένη άυτονομία, δέν επενέβαινε στις τάξεις τους. Αυτοί μόνοι ήλεγχαν ποιός θά γίνει μέλος τής ομάδας τους, αυτοί μόνοι έγγυώνταν τήν ποιότητα τών υπηρεσιών που παρείχαν τά μέλη τους, χωρίς τή στενή επίβλεψη τής πολιτείας. Όταν οι γιατροί παραδείγματος χάριν δεσμεύονται να παρέχουν τις υπηρεσίες τους όποτε τό καθήκον τους καλεϊ, όποιαδήποτε ώρα, άκόμη και χωρίς άμοιβή όταν οι περιστάσεις τό άπαιτούν, πώς μπορεί ή πολιτεία να άπαιτεί να χτυπάνε, παραδείγματος χάριν, κάρτα;

Οι κώδικες δεοντολογίας τών διαφόρων επαγγελματικών ομάδων δέν περιορίζονται άσφαλώς στή διακήρυξη ήθικών άρχών. Ειδικά σήμερα που τό τοπίο είναι πιο περίπλοκο, υπενθυμίζουν στα μέλη τους και εξειδικεύουν στο χώρο τους τούς νόμους που τούς άφορούν, περιέχουν συγκεκριμένες συστάσεις για ειδικά ζητήματα, θεσπίζουν ποινές για όσους παραβαίνουν τις

άρχες της ομάδας. Σέ κάθε περίπτωση πάντως οι επαγγελματικοί κώδικες δεοντολογίας είναι κανόνες αυτορρύθμισης. Συναισθανόμενοι τή σημασία της αποστολής τους, οι επαγγελματίες μιάς συγκεκριμένης κατηγορίας αναλαμβάνουν τή δέσμευση νά προάγουν τό δημόσιο συμφέρον προασπιζόμενοι, αὐτοί πού εἶναι σέ θέση νά γνωρίζουν καλύτερα ἀπό τόν καθένα, τό δέον, τό σωστό, στό χῶρο τους. Αὐτό σημαίνει ὅτι αναλαμβάνουν αὐτή τήν εὐθύνη τόσο ἀτομικά ὅσο καί συλλογικά, ὡς ομάδα, πράγμα πού συνεπάγεται πῶς μεταξὺ τους πρέπει νά ὑπάρχει ἀλληλεγγύη καί ἀλληλοϋποστήριξη, πού δέν πρέπει νά ἐκφυλίζονται βεβαίως στήν προάσπιση συντεχνιακῶν συμφερόντων. Ἡ μεγαλύτερη ἀὐτονομία χορηγεῖται ἀπό τήν πολιτεία γιά νά φέρουν σέ πέρας τήν ἀποστολή τους, τό λειτουργήμα, ὅπως λέγεται, πού ἐπιτελοῦν, μέ τόν καλύτερο δυνατό τρόπο, ἀφοῦ αὐτοί γνωρίζουν καλύτερα τίς δυσκολίες τῆς δουλειᾶς. Δέν τούς χορηγοῦνται προνόμια γιά νά ἔχουν ἀσυλία.

Ἄν, ὅμως, ἡ κοινωνία παρατηρήσει εἴτε ὅτι δέν υἱοθετοῦνται κώδικες δεοντολογίας, εἴτε ὅτι υἱοθετοῦνται κώδικες μέ πολύ χαμηλά πρότυπα, εἴτε ὅτι ὅσοι ὑπάρχουν καταστρατηγοῦνται, εἴτε ὅτι δέν ἀσκεῖται ἀποτελεσματικός ἐλεγχος, τότε δικαιολογεῖται νά παρέμβει καί νά ρυθμίσει αὐτή, διά τῶν ὀργάνων πού συγκροτεῖ, τό τοπίο. Θά μπορούσε αὐτή ἡ ρύθμιση νά γίνει μέ νόμους. Γίνεται κι αὐτό. Μάλιστα, στόν ραδιοτηλεοπτικό χῶρο, ἔχουμε σήμερα καί τίς ὁδηγίες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως πού εἶναι ὑποχρεωτικές. Ἐπειδή, ὅμως, ἡ διά τῶν νόμων ρύθμιση ἔχει κατασταλτικό χαρακτήρα, πολύ παρεμβατικό, υἱοθετεῖται ἡ λύση τῶν κωδίκων δεοντολογίας. Αὐτός εἶναι ὁ ἓνας λόγος γιά τόν ὁποῖο ἡ πολιτεία μπορεῖ νά θέτει κώδικες δεοντολογίας πού δέν εἶναι κώδικες αὐτορρύθμισης. Ὅταν δηλαδή ὅσοι ἀσκοῦν τό ἐπάγγελμά τους σ' ἓναν χῶρο τόν ὁποῖο τούς ἔχει ἐμπιστευθεῖ ἡ πολιτεία δέν ἔχουν τήν ἱκανότητα ἢ τή βούληση ἢ δέν αναλαμβάνουν τήν εὐθύνη νά προστατεύσουν τό δημόσιο συμφέρον. Καί ἐδῶ ἐρχόμαστε στόν δεύτερο λόγο. Στό ραδιοτηλεοπτικό τομέα ἡ πολιτεία διαθέτει καί ἐμπιστεύεται στούς επαγγελματίες αὐτοῦ τοῦ χώρου ἓνα δημόσιο ἀγαθό, τίς συχνότητες, πού εἶναι καίριο γιά τήν ἐνημέρωση τῶν πολιτῶν, τήν ἐπικοινωνία, τήν ψυχαγωγία τους, τήν ἐκφρασή τους, τόν δημόσιο ἐλεγχο καί τήν κριτική, ἐν τέλει τή δημοκρατία. Εἰδικά μάλιστα σήμερα πού ἡ ἐπικοινωνία στηρίζεται σέ θεσμούς πολὺπλοκούς, μέ νομική καί πολιτική ὑπόσταση σύνθετη, σήμερα πού ὁ ρόλος τῶν μέσων εἶναι τόσο σημαντικός, δέν μπορεῖ ἡ πολιτεία νά ἀπέχει, νά ἀφήνει τά πράγματα νά κυλοῦν, νά μήν ἐπιβάλλει ρυθμίσεις.

Οἱ ρυθμίσεις αὐτές δέν εἶναι μόνο, οὔτε πάντοτε, περιοριστικές. Ἐχουν ἐπίσης καί θετική διάσταση. Ὑπάρχουν γιά νά ἐξασφαλίζουν τήν πολυφωνία καί νά ἐνισχύουν τήν ἐλευθερία τῆς ἐκφρασης. Πάντως, δέν μποροῦν οἱ κώδικες ἀπό μόνοι τους νά διασφαλίσουν τήν προαγωγή τῶν ἀξιῶν πού προαναφέραμε (τήν

ἐλευθερία τῆς ἐκφρασης, τήν ἐπικοινωνία, τήν ἐνημέρωση, τή δημόσια κριτική), οὔτε καί νά ἀποτρέψουν ἀπό μόνοι τους κάθε βλάβη πού μπορεῖ νά προκύψει ἀπό τά ραδιοτηλεοπτικά μέσα. Ἡ σύνταξη καί ἡ υἱοθέτηση τῶν κωδίκων δεοντολογίας δέν ἀποτελεῖ τό μαγικό ραβδί πού θά λύσει ὅλα τά προβλήματα καί θά ἀποκαταστήσει τήν τάξη. Ἀπαιτεῖται ἡ ἐγρήγορη ὄλων, συναίσθηση τῆς πράγματι ὑψηλῆς τους ἀποστολῆς, ὑπευθυνότητα γιά τά ἀγαθὰ πού τούς ἔχει ἐμπιστευθεῖ ἡ κοινωνία. Ἀπαιτεῖται ἐπίσης συστηματική παρακολούθηση καί ἐλεγχος ἀπό ἀνεξάρτητη ἀρχή, σεβασμός τῶν ἀποφάσεών της.

Εἴπαμε τί εἶναι οἱ κώδικες δεοντολογίας καί τί τούς καθιστᾶ ἀναγκάσιους. Συχνά ὑποστηρίζεται ὅτι δέν μποροῦν νά γίνουν δεκτοί ἐπειδή περιορίζουν τό δικαίωμα στήν ἐλεύθερη ἐκφραση καί τήν ἐνημέρωση. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα, πολλές φορές, διά τῶν ρυθμίσεων πού προβλέπουν, προασπίζουν ἀντί νά περιορίζουν τό δικαίωμα στήν ἐλεύθερη ἐκφραση καί τό δικαίωμα στήν ἐνημέρωση. Παραδείγματος χάριν, ὅταν δέν ἐπιτρέπουν μονοπωλιακές πρακτικές. Δεύτερον, εἶναι λάθος νά λέγεται ὅτι τά δικαιώματα αὐτά εἶναι ἀπόλυτα, δέν ἐπιδέχονται δηλαδή κανένα περιορισμό. Κανένα δικαίωμα δέν εἶναι ἀπόλυτο πλὴν αὐτοῦ στό μή βασανισμό. Ὅταν συντρέχουν εἰδικοί λόγοι, ὅταν παραδείγματος χάριν ὑπάρχει σύγκρουση μέ ἄλλα δικαιώματα καί ἀρχές, τό δικαίωμα στήν ἐλεύθερη ἐκφραση μπορεῖ νά περιορισθεῖ. Ἀκόμη καί ὁ πῖο φιλελεύθερος δέν θά ἐπέτρεπε, παραδείγματος χάριν, τή συκοφαντία ἢ τήν ἀδικαιολόγητη πρόκληση πανικοῦ, ἰδίως ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τή δραστικότητα καί τήν πολλαπλασιαστική δύναμη τῶν σημερινῶν μέσων ἐνημέρωσης. Ὁ νόμος δέν ἀναγνωρίζει τό «δικαίωμα» κάποιου νά ἐκφραστεῖ φωνάζοντας ἀδικαιολόγητα «φωτιά» σέ μιά γεμάτη αἴθουσα, πόσο μᾶλλον δέν θά ἔπρεπε νά τό ἀναγνωρίζει ὅταν ἐπιχειρεῖται ἀπό τήν τηλεόραση! Τό δικαίωμα στήν ἐλεύθερη ἐκφραση μπορεῖ νά συγκρούεται μέ ἄλλες ἀρχές καί ἀξίες, ὅπως αὐτή τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς, τῆς προσωπικότητας, τῆς μή πρόκλησης βλάβης. Στίς περιπτώσεις αὐτές θά πρέπει κάθε φορά νά σταθμίζεται ποιά ἀρχή κατῖσχυει.

Κι ἐδῶ ἐρχόμαστε σέ ἓνα ἄλλο ζήτημα πού πολλές φορές ἐγείρεται ἐναντίον τῶν κωδίκων. Ποιός θά κρίνει ποιά ἀρχή ὑπερισχύει, ποιός θά κρίνει τί συνιστᾶ παραβίαση τοῦ ἰδιωτικοῦ ἀσύλου, προσβολή τῆς προσωπικότητας, βαριά βλάβη κλπ.; Δέν εἶναι οἱ διατάξεις γενικόλογες καί ἀσαφεῖς; Κατ' ἀρχάς πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι οἱ κώδικες μπορεῖ νά εἶναι πῖο γενικοί ἢ πῖο λεπτομερεῖς. Ἄλλες χώρες ἐπιλέγουν μιά γενική διακήρυξη ἀρχῶν, ἄλλες προχωροῦν σέ συγκεκριμένες ὁδηγίες καί ρυθμίσεις. Καί οἱ δύο λύσεις ἔχουν πλεονεκτήματα καί μειονεκτήματα. Ὅσο πῖο λεπτομερεῖς οἱ κώδικες, τόσο λιγότερο εὐέλκτοι εἶναι, ὅσο πῖο γενικοί, τόσο πῖο ἐπιρρεπεῖς σέ ποικίλους χειρισμούς. Πάντως, σέ κάθε περίπτωση οἱ πολλές ἐρμηνεῖες δέν μποροῦν νά ἀποφευχθοῦν. Καί τά πῖο αὐστηρά κείμε-

να, νομικά ή επιστημονικά, επιδέχονται πλήθος ερμηνειών, όπως μās δείχνει ή εμπειρία μας αλλά και όπως διδάσκει ή σύγχρονη φιλοσοφία για τήν ανάγνωση και τήν ερμηνεία τών κειμένων γενικά. Αυτή είναι μία φιλοσοφική θέση και νομίζω πώς είναι σωστή. Αν, όμως, αποτελούσε τό γνώμονα τής δράσης, τό αποτέλεσμα θά ήταν ή παράλυση σέ όλους τούς τομείς. Πράγματι, οι νόμοι, τά κείμενα, οι προτάσεις μπορούν νά ερμηνευθούν μέ ποικίλους τρόπους, και καθένας έχει τό δικαίωμα ή τήν ελευθερία νά τό επιχειρήσει. Όμως, πέραν τών δυνατών ερμηνειών, μέσα από τρόπους σύνθετους και, έν πολλοίς, άφανείς, μέσα από τήν πρακτική τών ανθρώπων στό στίβο τής δημόσιας ζωής, σταθμίζονται και κατανοούνται οι καταστάσεις και οι συγκυρίες έτσι ώστε νά παγιώνονται κάθε φορά προτεραιότητες και νά καθίσταται δυνατή ή δράση. Συγκροτούνται, λοιπόν, σώματα αντιπροσωπευτικά, τών όποιών τήν κρίση ή κοινωνία εμπιστεύεται γιατί έκτιμά τήν άμεροληψία τους, τήν ύπευθυνότητα, τήν εύθυκρία και τίς γνώσεις. Άλλωστε ή συγκρότηση τών σωμάτων αυτών δέν γίνεται διά τής έπιβολής αλλά διά τής συναίνεσης.

Μήπως, όμως, ή ασάφεια και ή άοριστία προκύπτει από τό ότι στους κώδικες, μεταξύ άλλων, διακηρύσσονται ήθικές αρχές οι όποιες από τή φύση τους είναι γενικού χαρακτήρα; Στην ένσταση αυτή θά είχα νά παρατηρήσω τά εξής: Πρώτον, στην Ελλάδα φαίνεται νά υπάρχει γενικώς μία προκατάληψη έναντίον τής ήθικης διότι εκχωρείται εκ προοιμίου στή θεολογία και αντιμετωπίζεται, ως εκ τούτου, σ' ένα κοσμικό περιβάλλον, ως ύποπτη (άφηρημένη, υπερβατική). Δέν υπάρχει όμως λογική, αναγκαία, σύνδεση μεταξύ ήθικης και θρησκείας. Η σύνδεση υπήρξε, αλλά είναι ιστορική. Δεύτερον, ακόμη κι αν κάτι είναι γενικό, δέν είναι απαραίτητα και άσαφές. Τρίτον, οι ίδιοι οι νόμοι θεμελιώνονται σέ ήθικές αρχές και, τέλος, ή διατύπωση ήθικών αρχών στους κώδικες δεοντολογίας παρέχει σέ όσους δεσμεύονται από αυτούς τή δικαιολόγηση τών κανόνων που καλούνται νά υιοθετήσουν αλλά και τό πλαίσιο εντός του όποιού θά σκεφθούν και θά κινηθούν εάν προκύψει ζήτημα που δέν προβλέπεται ρητά από τούς κώδικες.

Και έρχομαι στα δύο τελευταία θέματα που θά ήθελα νά θίξω. Λέγεται επίσης συχνά ότι δέν μπορούν νά επιβληθούν στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα κανόνες γενικής ισχύος επειδή δέν υπάρχει αντικειμενική αλήθεια. Έδώ γίνεται μία σύγχυση ή πολλές. Πράγματι, κάθε δημοσιογράφος, κάθε συντάκτης, κάθε φωτορέπόρτερ, κάθε άνθρωπος έχει ή μπορεί νά έχει, ή επιβάλλεται νά έχει, τή γνώμη του και τήν όπτική του, τήν όποια σχηματίζει από ένα πλήθος παραγόντων που τόν επηρεάζουν και τήν όποια μπορεί επίσης νά προβάλλει μέ όποιον τρόπο κρίνει προσαφορότερο. Τό πλήθος όμως τόν γνωμών δέν απαγορεύει τήν αλήθεια. Μάλιστα, τό γεγονός ότι μπορεί νά συγκρούονται, προϋποθέτει τήν αλήθεια. Αν δέν υπήρχε αλήθεια, τί θά ήταν αυτό για

τό όποιο θά υπήρχε διαφωνία ή τό όποιο θά ερμηνευόνταν διαφορετικά; Αν δέν υπήρχε τό γεγονός επί του όποιού νά διαφωνούν, ή απλώς νά διαφέρουν οι δημοσιογράφοι, πώς θά μιλούσαμε για λάθη, για επανόρθωση, για κατασκευασμένα ρεπορτάζ; Τό έχω πει και παλαιότερα: Τό γεγονός ότι μπορεί νά διαφωνούμε για τό πόσων χρονών είναι κάποιος δέν σημαίνει ότι αυτός ό κάποιος δέν έχει μία συγκεκριμένη ηλικία, πόσο μάλλον ότι δέν έχει καμία! Σέ όρισμένες περιπτώσεις είναι πράγματι δύσκολο νά ανακαλύψουμε ποιά είναι ή αλήθεια, σέ άλλες δέν έχει καν νόημα νά θέσουμε τό ερώτημα τής αντικειμενικής αλήθειας (παραδείγματος χάριν ποιά μνημείο μās άρέσει περισσότερο), σέ πλείστες όμως περιπτώσεις τό τί είναι αντικειμενικά αληθές είναι και νόμιμο και κρίσιμο ερώτημα. Υπάρχει αντικειμενική αλήθεια για τό ποιά είναι τά σύνορα μιάς χώρας, ποιές συμφωνίες έχουν υπογραφεί, πότε, από ποιούς, μέ ποιούς όρους. Άκόμη κι αν δέν είναι εύκολο νά πούμε ποιά είναι ή αλήθεια για όρισμένα ζητήματα, είναι απαραίτητο νά τήν προϋποθέτουμε και νά τήν αναζητούμε, νά τήν έχουμε ως ρυθμιστικό ιδεώδες, για νά μπορεί νά υπάρχει ένημέρωση, διάλογος και διαφωνία. Οι πολίτες αναμένουν από τίς έφημερίδες και τά ραδιοτηλεοπτικά μέσα νά ενημερωθούν για ό,τι συμβαίνει, νά μάθουν δηλαδή τήν αλήθεια για τά γεγονότα και όχι τή γνώμη τών παρουσιαστών. Ζητούν και αυτή σέ όρισμένες περιπτώσεις, αλλά αν δέν προϋποτίθεται ή αλήθεια δέν θά μπορούσαμε νά κάνουμε καν τή διάκριση. Όλα θά ήταν απλώς γνώμες. Αυτή είναι μία παραλλαγή τής φράσης του Νίτσε ότι όλα είναι ερμηνείες, ή όποια επαναλαμβάνεται μέ περισσή και ασύγγνωστη ευκολία και έξω από τό πλαίσιο εντός του όποιού διατυπώθηκε. Όσο για τό διάλογο και τή διαφωνία, αν δέν προϋποθέτουμε ότι υπάρχει αλήθεια, τότε τά επιχειρήματά μας δέν έχουν στόχο τήν πειθώ επί τής βάσει τής λογικής, αλλά επί τής βάσει τής προπαγάνδας. Αν δέν αναζητούμε τήν αλήθεια, αν δέν διεκδικούμε τήν ορθότητα τών συλλογισμών μας, τότε ποιός είναι ό λόγος τής συζήτησης; Νά κάνουμε στόν άλλο πλύση έγκεφάλου για νά δεχθεί σώνει και καλά τή γνώμη μας ή νά τή στολίσουμε για νά τήν κάνουμε γοητευτική και άρα προσλήψιμη; Η μήπως ή συζήτηση πλέον θά βασίζεται στην έπιβολή τής αυθεντίας; Έπειδή ό χ είναι σπουδαίος, θά είναι και ή γνώμη του σπουδαία και πρέπει νά τήν αποδεχθώ;

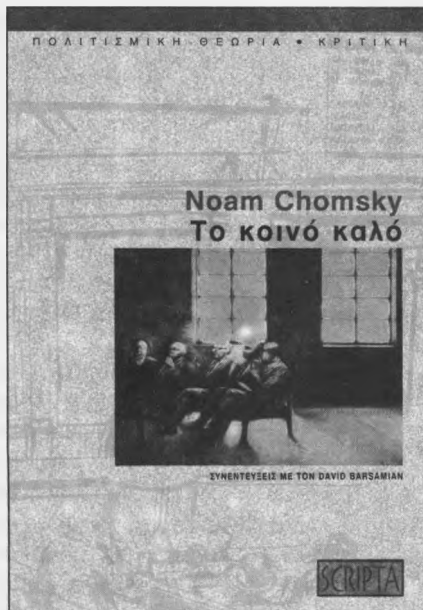
Τό τελευταίο ζήτημα που θά θίξω είναι τό εξής: Πολλοί, συνήθως κυνικοί, ύποστηρίζουν άφ' ενός ότι κανείς δέν τηρεί τούς κώδικες σ' ένα περιβάλλον ανταγωνισμού, άνεργίας και άνοχής και άφ' έτέρου ότι, μέ τήν πρόοδο τής τεχνολογίας, ό έλεγχος θά είναι εξαιρετικά δυσχερής αν όχι άδύνατος, όποτε ματαιοπονούμε όσοι επιχειρούμε νά επιβάλλουμε ρυθμίσεις δεοντολογίας. Σ' αυτά έχω νά άπαντήσω τά εξής. Πρώτον, όσο υπερεθνικά γίνονται τά μέσα μαζικής ένημέρωσης, τόσο υπερεθνικός γίνεται και ό έλεγχος. Όσο

αναπτύσσεται ή τεχνολογία των τηλεπικοινωνιών, τόσο αναπτύσσεται και η τεχνολογία έλέγχου. Τό γεγονός ότι συνήθως ή δεύτερη ύστερεί έναντι της πρώτης δέν οφείλεται στό ότι είναι έκ προοιμίου αδύνατη, αλλά ότι δέν υπάρχει ή βούληση νά αναπτυχθεί. Δεύτερον, τό ότι οι περισσότεροι στό χώρο των ραδιοτηλεοπτικών μέσων παραβιάζουν τούς κανόνες του δέοντος περιγράφει τό τί συμβαίνει. Τό τί κάνουμε όμως και τό τί πρέπει νά κάνουμε δέν είναι τό ίδιο πράγμα. "Όλοι παραδείγματος χάριν μάς λέμε, άλλος πολλά και άλλος λίγα, ψέμματα. Αυτό δέν σημαίνει ώστόσο ότι δέν έχει νόημα ή ήθική αρχή που αποδοκιμάζει τό ψέμα. Τό τί είναι όρθό δέν πρέπει νά ταυτίζεται μέ τό τί συμβαίνει. Τό ότι πράγματι παραβιάζονται οι κώδικες δεοντολογίας δέν σημαίνει ότι πρέπει και νά παραβιάζονται. "Αν τώρα υποστηρίζεται ότι δέν μπορεί παρά νά παραβιάζονται έπειδή έτσι είναι τά πράγματα στην αγορά, εγώ λέω ότι ή αξία του ανθρώπου έγκειται ακριβώς στό ότι δέν υποτάσσεται στό πώς έχουν τά πράγματα. Αναζητεί την έπιλογή, την έλευθερία νά αποτινάξει τά δεσμά μας άδηρίτης αναγκαιότητας. "Η ήθική του υπόσταση τόν καλεί νά στοχαστεί πάνω σ' αυτό που συμβαίνει, νά μήν υποταγεί, και νά πράξει όχι συρόμενος από τή ροή των πραγμάτων αλλά ό,τι είναι όρθό. Δέν θά έπιχειρήσω εδώ νά πω τί είναι όρθό. Αυτή είναι μεγάλη συζήτηση και δύσκολη. "Ό,τι κι αν είναι πάντως, όπως κι αν όρι-

στεί, δέν ταυτίζεται μέ τή μοίρα. "Αν θέλουμε νά έχουμε αναπαλλοτρίωτη αξία ως άνθρωποι, τό όποιο σημαίνει ότι διεκδικούμε νά είμαστε ήθικά υποκείμενα και όχι άπλώς πράγματα όπως όλα τά άλλα, τότε πρέπει νά μήν αφήνουμε τίς εξελίξεις νά κινούνται έρημην μας. Πρέπει νά παρεμβαίνουμε, υποστηρίζοντας έστω ότι δέν πρέπει νά παρεμβαίνουμε. Είναι κι αυτή μία ήθική στάση, άκραία φιλελεύθερη, ή όποία, κατά τή γνώμη μου, δέν είναι όρθή. "Αλλά ακόμη κι αυτή είναι προτιμότερη από τήν υποταγή στη μοίρα, ή όποία μάλιστα δέν είναι τυφλή, αλλά προδιαγράφεται από συγκεκριμένες επιδιώξεις οι όποιες, γιά νά μεταφέρουμε τή συζήτηση στην πολιτική, εκπορεύονται από συγκεκριμένα συμφέροντα. "Η εξέλιξη των πραγμάτων δέν είναι νομοτελειακή αλλά διακυβεύεται. Οι κώδικες δεοντολογίας και ή νομοθεσία είναι ή άμυνα της κοινωνίας σέ μία θάνασσα άγοραία διαχείριση του δημόσιου χώρου. Δέν πέφτουν από τόν ουρανό, θεόσταλτοι γιά νά ρυθμίσουν άπαξ διά παντός, ως ιερόι κανόνες, τό ραδιοτηλεοπτικό τοπίο. Διαμορφώνονται και διατυπώνονται σέ μία συγκεκριμένη συγκυρία, λαμβάνοντας υπόψη τους τούς όρους του παιχνιδιού. "Άπνχούν τά ένδιαφέροντα, τίς προτεραιότητες, τίς αρχές μιας κοινωνίας μέ τούς συσχετισμούς που τή συγκροτούν και τή συναίνεση που τή διακρίνει. Είναι κάτι μικρό, αλλά είναι και κάτι σπουδαίο.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

Π Ο Λ Ι Τ Ι Σ Μ Ι Κ Η Θ Ε Ω Ρ Ι Α • Κ Ρ Ι Τ Ι Κ Η

NOAM CHOMSKY

ΤΟ ΚΟΙΝΟ ΚΑΛΟ

Μια διεσδυτική ματιά σε θέματα παγκοσμίου ενδιαφέροντος από τον συγγραφέα που οι *New York Times* αποκάλεσαν «ο σπουδαιότερος, κατά πάσα πιθανότητα, εν ζωή διανοούμενος».

Αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις του βιβλίου:

«Ο Αριστοτέλης θεωρούσε δεδομένο ότι η δημοκρατία πρέπει να είναι πλήρως συμμετοχική (με μερικές αξιοσημείωτες εξαιρέσεις, τις γυναίκες και τους σκλάβους ας πούμε) και ότι πρέπει να αποβλέπει στο κοινό καλό. Για να το πετύχει, οφείλει να εξασφαλίζει σχετική ισότητα, "λεγοισμένη και επαρκή ιδιοκτησία" και "διαρκή ευημερία" για τον καθένα».

«Ο James Madison πίστευε ότι πρωταρχικός σκοπός της κυβέρνησης είναι "να προστατέψει τη μειονότητα των βαθύπλουτων εναντίον της πλειοψηφίας". Όπως αρεσκόταν να το θέτει ο συνάδελφός του John Jay: "εκείνοι στους οποίους ανήκει η χώρα, οφείλουν να τη κυβερνούν"».

«Οι συζητήσεις περί *μορατόριουμ* χρεών δεν είναι στην ουσία το κύριο θέμα. Αν οι πλούσιοι της Βραζιλίας δεν είχαν αφηθεί ανεξέλεγκτοι, η Βραζιλία δεν θα είχε εξαρχής χρέος. Ας δώσουν πίσω τα λεφτά αυτοί που τα δανείστηκαν. Κανένος άλλου δεν είναι το πρόβλημα».

SCRIPTA

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 106 80 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ: 3616 528 FAX: 3616 529

ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΙΟΣ

Σύντομος απολογισμός πεπραγμένων

του Θανάση Κωσταβάρα

Μέ την προϋπόθεση πώς η εμφύλια αντιπαράθεση, στον τόπο μας, δέν περιορίζεται στα χρονικά πλαίσια που η επίσημη Ιστορία όρίζει, θά μπορούσε νά γίνει προσπάθεια ανίχνευσης του ρόλου που έχουν διαδραματίσει τά γεγονότα και οι ανακατατάξεις του αντικειμενικού χώρου στή διαμόρφωση μιās θεματικής, αλλά και μιās αισθητικής ιδιαιτερότητας τής λογοτεχνίας. Έτσι κι άλλως, όταν μιλάμε για εμφύλια σύρραξη, δέν περιοριζόμαστε κατ' ανάγκη μόνο στήν ένοπλη, ή περίοδος του διχασμού πάει πολύ μακρύτερα, αρχίζει λ.χ. πριν από τά Δεκεμβριανά και από τήν Κατοχή ακόμα (άρκει νά σκεφθεί κανείς πώς, μεσοῦντος του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, είχαμε δύο κυβερνήσεις) και τελειώνει, αν τελειώνει και πώς, τουλάχιστον δύο δεκαετίες μετά τον Αύγουστο του '49, όποτε και έπισήμως πέφτει ή αύλαία τής εμφύλιας πολεμικής αναμέτρησης.

Και αυτό έχει κάποια σημασία. Υπάρχει έντούτες μιá διαφορά στα μεγέθη. Όντως, αν ή αντίθεση διενζελικών-αντιδιενζελικών δίνει μιá γενική ιδεολογική (θά 'λεγα κομματική μάλλον) στάση στους συγγραφείς, χωρίς νά παίρνει, σέ καμιά περίπτωση, τό χαρακτηριστήρα τής εμπάθειας, από τήν Κατοχή και μετά οι όξύτετες στον ευρύτερο χώρο αποκτούν τόση ένταση που, αυτόμάτως, ανακύπτει τό ερώτημα αν, στήν περίπτωση αυτή, όπως είχαμε μιάν ανάλογη δημοσιογραφία, είχαμε και στό χώρο τής λογοτεχνίας μιá σεσημασμένη παραταξιακή αναμέτρηση. Δέν ξέρω. Δέν ξέρω δηλαδή αν μπορούμε νά κάνουμε συγκρίσεις, ως προς τά είδη και ως προς τό ρόλο που έχουν διαδραματίσει και ποιές αποκλίσεις έχουμε σέ κάθε περίπτωση. Αν, φερ' ειπείν, στον τομέα του οιονει λογοτεχνικού συνδικαλισμού υπάρχει ή περίπτωση του Πέτρου Χάρη, του Στρατή Μυριβήλη και άλλων που άποσπώνται από τήν Έταιρεία Λογοτεχνών και ιδρύουν τήν Έθνική Έταιρεία, μέσω τής

όποιας ή αντιπαράθεση εκτείνεται από τήν άπλή προκατάληψη και φτάνει ως τή μισαλλοδοξία, στήν ίδια τή λογοτεχνία, των ίδιων τά πεζογραφήματα για τήν ακρίβεια, τά πράγματα εμφανίζονται, σαφώς, ήπιότερα. Έχουμε πράγματι τήν πεζογραφία τής Άριστεράς (των άριστερών συγγραφέων σωστότερα: Φραγκιάς ως πούμε, Άλεξανδρόπουλος, Χατζής, Λουντέμης, Κορνάρος κ.ά.) και από τήν άλλη έχουμε τήν αντίθετη έκδοχή (Φραγκόπουλος, Άλ. Κοτζιάς, Ρούφος...) μέ όλα τά χαρακτηριστικά τής πολιτικής ένταξης, οι θέσεις ωστόσο δέν παίρνουν τό χαρακτήρα του αναθέματος. Πάντως, είναι θέσεις και μάλιστα ευδιάκριτες. Ένταση και πάθος κυριαρχούν στο μεταίχμιο. Όπου τά φαρμακερά βέλη του Ρένου Άποστολίδη εκτοξεύονται προς πάσαν όμως κατεύθυνση. Στήν ποίηση, ωστόσο, υπάρχει διαφορά, έχουμε νά κάνουμε μέ άλλου είδους κλίμακες. Κι εδώ μπαίνει τό θέμα: ό ποιητής, όχι μέσα στήν Ιστορία, δηλαδή μέσα από τήν Ιστορία (πράγμα που είναι δεδομένο, ό ποιητής είναι πρόσωπο του καιρού του, πρωτίστως, για νά μήν πω πώς είναι δημιουργήμα του) αλλά ό ποιητής αντίκρου στήν Ιστορία. Ποιά είναι ή συμβολή του, όχι πάλι στή διαμόρφωση τής Ιστορίας, αλλά στήν άποτίμηση, στή μετάδοση του ψυχισμού μιās εποχής, στήν αξιοποίησή της, σέ όλα τά στρώματα (τά εμφανή και τά άφανη) ιστορικής εμπειρίας.

Γεγονός είναι πώς ό ποιητής, στους νεότερους χρόνους τουλάχιστον, δέν κάνει Ιστορία, δέν είναι δουλειά του νά κάνει Ιστορία, δέν περιγράφει δηλαδή τά γεγονότα, τό πολύ, πέρα από μιá δικαιολογημένη τάση μυθοποιίας, νά αρκείται στήν ανίχνευση των συνεπειών που έχει ή Ιστορία πάνω στή συνείδηση των ανθρώπων του καιρού του (και αυτό είναι βέβαια συμβολή και μάλιστα σπουδαία) πάντα μέσα από τήν προσωπική —που συχνά άγγίζει τή συλλογι-

κή- βίωση τῶν γεγονότων πού, διαφορετικά, ἔχει χρέος, ἐν ψυχρῶ, νά μεταγράψει ἡ Ἱστορία. Στήν ποίηση, αὐτά καθ' ἑαυτά τά γεγονότα δέν ὑπάρχουν, ἔχουν ἤδη ἀποδομηθεῖ καί ἀναδομηθεῖ ἐκ νέου, μέ μιᾶ διαφορετική αἴσθηση, ὡς συμβολή στήν κατανόηση τῆς διαχρονικῆς, ἐν τέλει, περιπέτειας τοῦ ἀνθρώπου. Ἀκόμα καί ὅταν ὁ ποιητής φθάνει στήν ἀπαρίθμηση τῶν συμφορῶν καί στήν ἐκθεση τῶν παθῶν μιᾶς μεγάλης μερίδας ἀνθρώπων, μιᾶς ὀλόκληρης παρατάξης (ἐνδεικτικά ἀναφέρω τό «Γράμμα στόν Ζολιό Κιουρί» τοῦ Γ. Ρίτσου), ἀκόμα καί τότε δέν ἱκανοποιεῖ παρά τή συγκινησιακή του ἐφεση καί τή συναισθηματική ἀπαίτηση τοῦ κοινοῦ (ἐνός κοινοῦ τελοσπάντων) γιά τήν, ἔστω καί ὡς ἔντονη ἢ παρορμητική κραυγή διαμαρτυρίας, συμπαράσταση. Κατά βάθος, ὁ στόχος τοῦ ποιητῆ εἶναι ἡ συγκίνηση. Γι' αὐτό καί βιώνοντας, μέ τόν τρόπο του πάντα, τά γεγονότα, προσπαθεῖ νά ξεπεράσει, ὅταν ὑπάρχει, τήν ἴδια τή διαμαρτυρία καί —ἀκόμα καί μέσα ἀπό τή συχνά ἐπιβεβλημένη ἀπό τά πράγματα ρητορεία— νά φτάσει στό συγκινησιακό ἀποτέλεσμα, νά κάνει δηλαδή ποίηση. Ποίηση ἔστω προγραμματική, ποίηση ὠφελμιστική, πάντα ὅμως ποίηση.

Ἀλλά τό ἴδιο δέν θά μπορούσε νά συμβεῖ καί στήν πεζογραφία; Χωρίς ἀμφιβολία, τά διακριτικά στοιχεῖα ἐντούτοις, ἐδῶ, μοιάζουν ἀλλιῶτικα. Ὁ πεζογράφος, χωρίς νά οικειοποιεῖται μιάν εἰδική, ἰδιωματική θά ἴλεγα, γλώσσα, μιᾶ γλώσσα συχνά ὑπερβατική, συνήθως ἀμφίσημη ἔως πολύσημη, ὄχι σπάνια κρυπτική, εἶναι ὑποχρεωμένος νά εἶναι μέσα στά πράγματα, νά ἐκθέτει τά πράγματα στίς πραγματικές διαστάσεις τους, νά ἀποκαλύπτει ἐν τέλει ὄχι μόνον θέσεις, ἀλλά καί προθέσεις, χρησιμοποιώντας ἐπιπλέον, συχνά, συγκεκριμένα ἀπτά, παραδείγματα.

Παρατηρεῖται τό ἐξῆς περίεργο φαινόμενο: Ἐνῶ στήν πεζογραφία ἔχουμε, ἐνδεχομένως, τά χαρακτηριστικά μιᾶς στράτευσης, στήν ποίηση ἢ στράτευση, ἀκόμα καί ἂν εἶναι πολιτικά διακριτή, δέν παύει νά παραμένει, στό βάθος, συναισθηματική καί τελικά, ὅπως ἔχει ἀποδειχθεῖ στή δική μας περίπτωση, μονοδιάστατη. Μιᾶς κατευθύνσεως θά ἴταν τό σωστότερο νά ἴλεγα. Δηλαδή, ἐνῶ ὑπάρχει αὐτή ἡ ποίηση, αὐτή ἡ οὕτως ἢ ἄλλως ποίηση μιᾶς ἐνταξίας, ποίηση τῆς ἀντιπαράθεσης, ποίηση τῆς ἄλλης, τῆς ἀντίθετης, πλευρᾶς, δέν ὑπάρχει. Τό ὄραμα εἶναι ὄραμα, τό πρόβλημα γιά τήν ποίηση παραμένει ἀμετάκλητο. Τά μέσα καί τά μέτρα, τά πολιτικά καί τά πνευματικά μέτρα, ἀλλάζουν. Οἱ μέν θέλουν νά ἐμβαθύνουν στό μόνιμο πρόβλημα τῆς ὑπαρξης, νά ἐντροφήσουν στή ζωή καί στόν ἀνθρώπο ὡς ὄν, οἱ δέ στοχεύουν νά δικαιώσουν, ὡς κοινωνικό ἀντικείμενο, τόν συνάνθρωπο, νά παλέψουν μαζί του γιά μιάν ἀνθρωπινότερη ζωή, νά χτίσουν ἕναν κόσμο καλύτερον. Προσωπικά δέν ξέρω ποιητή πού νά ἔγραψε ποίηση ἀντιδραστική, ποίηση ἐμπαθή, ποίηση μέ ἄλλα λόγια πού νά ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν, κακῶς ἢ καλῶς, χαρα-

κτηρισμένη ὡς ποίηση μιᾶς ἰδεολογίας, ἀπό τόν Μακρόλη Κανελλῆ (Σίσυφο). "Ὅλοι οἱ ἄλλοι, ἀρχῆς γενομένης ἀπό τήν ἐπαύριο τῆς λήξης τῆς κατοχικῆς περιόδου, εἴτε βρίσκονται ἐντεῦθεν ἢ ἐκεῖθεν τῆς διαχωριστικῆς γραμμῆς, εἴτε ἀνήκουν, εἴτε συμπορεύονται, εἴτε εἶναι ἀπλῶς συμπαθοῦντες ἢ καί πολιτικά ἀδιάφοροι, ἀκόμα κι ἂν ξεκινοῦν ἀπό συγκεκριμένα ἱστορικά γεγονότα (Καισαριανή νά ποῦμε, Δίστομο, Καλάβρυτα), δέν κάνουν στήν πραγματικότητα τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά δημιουργοῦν ποίηση ἀνθρωποκεντρική (ἐνδεικτικά καί ὄχι ἐξαντλητικά καί πάντα ἐκ τῶν παλαιότερων, ἀναφέρω κάποια ὀνόματα: Σικελιανός, Ρίτσος, Βρεττάκος, Καββαδίας, Κοτζιούλας, Ρίτα Μπούμη, Παππᾶς, Καφατζής καί ἄλλοι), ποίηση πού νά στοχεύει στή διατύπωση ἐνός ὑπερατομικοῦ ὁράματος, ποίηση πού νά μὴν ἀφορᾶ μιᾶ συγκεκριμένη παρατάξη, ἀλλά ἕναν κόσμο ὀλόκληρον, ἕναν κόσμο ὑπό δοκιμασίαν, ποίηση καταξιωμένη ἐν τέλει καί ἀπό τό σκοπό καί ἀπό τό ἀποτέλεσμα. Σέ μιᾶ τέτοια ποίηση βέβαια, ποίηση στήν ὁποία ἡ ἠθική γίνεται προσπάθεια νά ἰσοζυγιάζεται μέ τήν αἰσθητική, ἔχουμε τό δικαίωμα νά ἀναφερόμαστε. "Ὅλα τά ἄλλα, τά οὕτως ἢ ἄλλως ἀδικαίωτα, αὐτά πού παραμένουν ἀπλῶς στίς καλές προθέσεις, δέν ἀνήκουν στό χῶρο, δέν εἶναι μέσα στό θέμα μας.

Καί ἂν ὑπάρχει μιᾶ ἐνσταση σχετική μέ τή σκοπιμότητα τῆς ποίησης, ἂν τίθεται δηλαδή τό ἐρώτημα: ἐξυπηρετεῖ σκοπούς, ἔχει στόχους ἢ ποίηση, ἢ ἀπάντηση εἶναι: ἀλίμονο ἂν ἡ ποίηση εἶναι ἀπλῶς φορέας ἰδεῶν καί διακηρύξεων, ὅμως διπλά ἀλίμονο ἂν, σέ καιρούς χαλεπούς, σέ καιρούς ὅπου διακυβεύεται ἡ ἀξιοπρέπεια, τό ἦθος, ἡ τιμὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἂν ἡ ἴδια ἢ ζωὴ διαβουκολεῖται, ἀλίμονο λοιπόν ἂν ἡ ποίηση, ἂν ὁ ποιητής ἀπό φόβο δέν ὑψώνει φωνή διαμαρτυρίας, ἀπό σκοπιμότητα κωφεύει, ἀπό ἰδιοτέλεια κλείνεται στόν κομπορμιισμό, στόν ἐφησυχασμό, στό βόλεμα καί δέν συμπαρίσταται.

Ποιῆς εἶναι ὅμως οἱ φάσεις πού περνᾶει αὐτή ἡ ποίηση πού, δικαίως ἢ ἀδίκως, ἐπαναλαμβάνω, χαρακτηριστικῆς στρατευμένη; Βρισκόμαστε ἤδη στό κέντρο τῆς παραταξιακῆς ἀναμέτρησης, ὁ Ἐμφύλιος γίνεται ὄλο καί ἀγριότερος, τό πανεθνικό δράμα κορυφώνεται, οἱ συνέπειες καί τά σημάδια μιᾶς τρομακτικῆς καταστροφῆς πληθαίνουν, ἡ ποίηση ὡστόσο ἐξακολουθεῖ νά διατηρεῖ τούς ὑψηλούς τόνους τῆς, νά αισιοδοξεῖ πάντα, νά εὐαγγελίζεται. Κατά βάθος πρόκειται γιά μιᾶ ποίηση ἐπαναστατική, ἐπαναστατική ὄχι στή μορφή, οὔτε ὅμως, ὅσο καί ἂν αὐτό φαντάζει περίεργο, στήν κοινωνική τῆς διάσταση, μέ τήν ἐννοία ὅτι δέν φανατίζει, δέν ἐξεγείρει, δέν ὀδηγεῖ, αὐτή, τίς μάζες στά ὀδοφράγματα, ἀντιθέτως, κηρύσσει τήν εἰρήνη, τή δικαιοσύνη, τή συναδέλφωση, εἶναι ἐπαναστατική γιατί, ἀπλῶς, εἶναι ὀραματική, συνεχίζει νά προσβλέπει στήν ὁμορφιά τῆς ζωῆς, νά συντηρεῖ τήν ἐλπίδα γιά ἕνα καλύτερο αὔριο. Ἔτσι, ἔχουμε, συνεχίζουμε νά ἔχουμε, τή συνέχεια

καί τή συνέπεια, ὄχι εἰδικά τῆς ποίησης τῆς ἀντίστασης, ἀλλά γενικότερα καί οὐσιαστικότερα τῆς ἀντιστασιακῆς ποίησης. Κι ἔπρεπε νά περάσουν κάποια χρόνια, νά φτάσουμε στήν ἕκτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα καί στήν ἑβδομη, γιά νά καταλήξουμε σέ μιά νέα ἐκδοχή, σέ μιά νέα αἴσθηση τῶν πραγμάτων. Ἄλλοι τόνοι χαρακτηρίζουν αὐτή τή στροφή, ἄλλου εἴδους καταχωρήσεις γίνονται στό ποιητικό κατάστιχο τῶν ιστορικῶν γεγονότων. Τό σκηνικό βέβαια δέν ἀλλάζει, τό ὄραμα παραμένει πάντα ἀμετάθετο, σιγά σιγά ὡστόσο ἡ θεματογραφία μετακινεῖται, τά ἐκφραστικά μέσα ἀρθρώνουν μιά πυκνότερη γλώσσα, ὁ ἐνθουσιασμός καταλαγιάζει, ἡ ρητορεία ὑποχωρεῖ πρὸς ὄφελος τῆς ἐλεγείας, ἔτσι φτάνουμε στήν (κακῶς, ἀκόμη) λεγόμενη ποίηση τῆς «ἤττας», μιά ποίηση πού δέν εἶναι ἔξω ἀπό τό διχασμό, ἕναν διχασμό πάντως πού, τώρα, ἀποκτᾶ καινούργια καί αἴσθηση καί ἐκφραση.

Τελικά ἡ ποίηση αὐτή, ὡς εὐαίσθητος δέκτης τῶν κραδασμῶν τῆς Ἱστορίας, ἔχοντας τό τραγικό προνόμιο νά περιπλανιέται σέ ἕναν κόσμο σπαραγμένο, ὑπονομευμένο, διαβλητό, ἕναν κόσμο ὅπου ἡ καχυποψία, ὁ φόβος, τό πένθος, ἀλλά καί ἡ κριτική, πλέον, καί ὁ αὐτοέλεγχος σηματοδοτοῦν μιάν ὀλόκληρη ἐποχή, ἂν δέν προαναγγέλλουν κίόλας μελλοντικές ἐξελίξεις, κατορθώνει νά προσλαμβάνει διαστάσεις ντοκουμέντων, εἰκονίζοντας, πάντα μέ τόν τρόπο τῆς, τή συνολική περιπέτεια τοῦ ἀνθρώπου, μέσα ἀπό πάθη πού ἀποκτοῦν διαχρονικές διαστάσεις, καθώς οἱ ἀπολήξεις τους ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νά χαράζονται στίς ψυχές τῶν ἀνθρώπων, ὄχι μόνο τῶν αὐτοπτῶν καί τῶν ἐπιζησάντων, ἀλλά καί τῶν ἐπιγόνων τους.

Γιατί αὐτή ἡ ποίηση, ἡ ὁποία ἀποκαλύπτει βεβαίως σαφεῖς ἰδεολογικές ἢ πολιτικές ρίζες, καταξιώνεται μέ τήν ὑπέρβαση τόσο τῶν χρονικῶν, ὅσο καί τῶν ἐδαφικῶν πλαισίων, μέσα στά ὁποῖα διαμορφώθηκε, ἔτσι ὥστε νά γίνεται ποίηση, γενικῶς, τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀνθρώπου ὄχι μόνον ἐν πολέμῳ, ἀλλά τοῦ ἀνθρώπου, πλέον, ἐν κινδύνῳ, τοῦ ἐν ἀνασφαλείᾳ, τοῦ διαψευσμένου ἀνθρώπου, γι' αὐτό καί σωστότερο θά ἴταν νά χαρακτηριζόταν ποίηση τῆς διάψευσης. Πρόκειται γιά μιά ποίηση ἄκρως δραματική

πού βέβαια (εἰρήσθω ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ) μέ καμιά πολιτική ἢ στρατιωτική ἤττα δέν ταυτίζεται καί τῆς ὁποίας ἡ ἐπικύρωση βρῖσκεται μέσα στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τά ἐξωτερικά ἐρεθίσματα ἐσωτερικεύονται, βιώνονται ἐπώδυνα καί ἀποδίδουν μιά διατύπωση ἡ ὁποία, πέραν τῶν ἀφορμῶν καί τῶν τυχόν ἐπιδιώξεων, ἐξακολουθεῖ νά λειτουργεῖ, ὄχι πλέον ὡς συγκυριακή ποίηση, ἀλλά, κατά βάθος, ὡς ποίηση ἰδιότυπα ὑπαρξιακή.

Δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο πῶς ἀκριβῶς ἀπό τήν πλευρά τῶν νικημένων προέρχεται αὐτή ἡ ποίηση. Συνήθως, ἀπό τό θρῆνο τῆς ἤττας καί ὄχι ἀπό τίς ἰαχές τῆς νίκης προέρχεται ἡ πρώτη ὕλη, ἡ ἤδη προβληματισμένη προϋπόθεση, ἀπό τήν ὁποία, αὐθεντικά, ἀναδύεται ἡ ποίηση.

Εἶναι γεγονός βέβαια πῶς σέ ἕναν ἐμφύλιο πόλεμο δέν ὑπάρχουν νικητές καί κερδισμένοι (ἐκτός ἀπό μεμονωμένες, τυχοδιωκτικές, πάσης ἐννοεῖται ἰδεολογίας, περιπτώσεις), ὑπάρχουν μόνο χαμένοι. Καί ἂν, παραταῦτα, μιλάμε συχνά γιά νικημένους πού ἀφοροῦν μιά συγκεκριμένη παράταξη, αὐτό τό κάνουμε μέ κριτήρια μιᾶς ἱστορικῆς ἐπικαιρότητας, στήν πραγματικότητα δέν εἶναι μιά παράταξη, μόνο, πού σηκώνει τό φορτίο τῆς ἤττας. Καί ἂν τό ἔθνος ὀλόκληρο βγαίνει σπαραγμένο ἀπό μιά παρόμοια καταγίδα, ἐλπίζω νά μή θεωρηθεῖ σχῆμα ὀξύμωρο, ἀπ' ὅλην αὐτή τήν ὑπόθεση ὑπάρχει κάποιος κερδισμένος, ἡ ποίηση.

Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, οἱ στίχοι τοῦ Ἐγγονόπουλου «τούτῃ ἡ ἐποχή / τοῦ ἐμφυλίου σπαραγμοῦ / δέν εἶναι ἐποχή / γιά ποίηση καί ἄλλα παρόμοια» αὐτομάτως αὐτοαναιροῦνται, ἀφοῦ, ἔχοντας διατυπώσει τίς ἐπιφυλάξεις τους, καταλήγουν (καί αὐτοί) νά δίνουν τό ἱστορικό στίγμα καί τό αἰσθητικό ἐπίπεδο μιᾶς ὀλόκληρης ἐποχῆς, μιᾶς ἐποχῆς διπλά –καί ἀπό τήν ἱστορική καί ἀπό τή γραμματολογική πλευρά– ἀξιοπαρατήρητης. Καί ἂν, στήν πρώτη, ἔχει ἀρχίσει ἤδη τά τελευταῖα χρόνια, μιά προσπάθεια ἀναψηλάφησης, στή δεύτερη ὑπάρχει ἔλλειμμα ἔρευνας καί μιά ἐπανεκτίμηση τῶν πραγμάτων παραμένει ἀνικανοποίητο αἴτημα.

ΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΝ ΑΙΔΟΥ ΔΩΜΑΣΙΝ

τοῦ Γιάννη Κουβαρά

Ἐπιτάφιος Λόγος, ἀρχαῖα ἑλληνικά ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα. Επιλογή-εἰσαγωγή D. Rocques, Μετάφραση καί Ἐπίμετρο Παντ. Μπουκάλας, Ἄγρα, Ἀθήνα 1999.

Κάθε ποίημα, ἀκόμη καί τό πῶς ἐρωτικά αἰσιόδοξο, συνιστᾶ κατά βάθος ἐπιτύμβιο. Σηματοδοτεῖ πύρρειες νίκες τοῦ «σκεπτόμενου καλαμιοῦ» κατά τῆς παντοκρατορίας τοῦ Πανδαμάτορος, διασώζοντας «φωλιές νεροῦ» στή μεταφυσική ἐρημο, ἀποτυπώνοντας στιγμές, διαθέσεις, αἰσθήματα στήν πέτρα. Σμιλεύοντας τήν ἀπαρηγόρητη ὑπαρξιακή κραυγή. Ὑπ' αὐτή τήν ἔννοια, ἡ αὐθεντικότερη ποίηση ἀνθίζει στόν «κῆπο τῆς ματαιότητας», περνώντας ἀπ' τοῦ θανάτου τό πυρακτωμένο κέντρο. Σ' αὐτόν ὀφείλει τήν ὑπόστασή της, στό ἀνεξήγητο αἶνιγμα τοῦ τέλους. Αὐτός ἡ τροφός τῆς τέχνης.

Τά ἀρχαῖα ἑλληνικά Ἐπιγράμματα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας εἶναι παραληρηματικό σιωπητήριο φωνῶν, ἕνας ἀνεπανάλητος Κεραμικός (ὡς «κεραμοργία φωνηέντων» νοεῖ τήν ποίηση ἕνας ἀκάματος πλαστοουργός καί λαγνουργός της, ὁ Κακναβάτος). Τό Ἐπίγραμμα εἶναι τό πῶς εὐθύβολο καί ἀνθεκτικότερο εἶδος λόγου, «σκληρό καρῦδι στά δόντια τοῦ χρόνου» (Νίτσε). Σέ μιά εὐτυχή ἐκδοτική συγκυρία, γιά τόν ἀναγνώστη, βλέπουν σχεδόν ταυτόχρονα τό φῶς *Τά ἐρωτικά ἐπιγράμματα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας* (μτφρ. Ν. Χουρμουζιάδη, ἐκδ. Στιγμή), *Τά ἐπιτάφια ἐπιγράμματα* (Ἄγρα) καί *τά Ἑλληνικά τραγούδια* (Γκύ Σωνιέ). Πολλοί λόγοι συνηγοροῦν ὑπέρ τοῦ νά διαβαστοῦν ὡς τρίπτυχο (δέν μοῦ ἐπιτρέπει ὁ χῶρος νά ἐπεκταθῶ). Ὡς συμπλήρωμα μάλιστα τῆς ἀτυπῆς αὐτῆς τριλογίας ἐρχεται νά προστεθεῖ ἡ μελέτη τοῦ ἀείμνηστου Ἀνδρέα Λεντάκη, *Ὁ ἐρωτας στήν ἀρχαία Ἑλλάδα* (Γ' τόμος, ἐκδ. Καστανιώτη). Στήν εὐσύνοπτη Εἰσαγωγή του (σέ μετάφραση τοῦ Γ.Η. Χάρη) ὁ ἀνθολόγος Γάλλος ἑλληνιστής D. Rocques, φιλόλογος καί ἀρχαιολόγος στό Πανεπιστήμιο τοῦ Μέντς, ἀναφέρεται στό ἱστορικό τῆς συγκρότησης τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας, σκιαγραφεῖ τήν εἰκόνα τῆς ἐπιτύμβιας ἐπιγραφικῆς (κλασικῆς,

ἑλληνιστικῆς, ρωμαϊκῆς, πρωτοβυζαντινῆς), τονίζει ἰδιαιτερότητες καί τήν πολύχρωμη ποικιλία της, ἐπισημαίνοντας τρία κυρίαρχα στοιχεῖα τῶν ἑλληνικῶν ἐπιτυμβίων: τήν εὐαισθησία, τήν ἀγάπη γιά τή ζωή καί τήν οἰκουμενικότητά τους. Τά ἐπιγράμματα ἐρανίζονται ἀπό τό 7ο, 8ο καί 16ο βιβλίο τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας (ἀπό τήν κλασική συλλογή τοῦ W. Peek). Συνεκτικός της ἰστός ἡ γενναία στάση «κατέναντι τοῦ θανάτου». Προεξάρχον στοιχεῖο τοῦ ἀνθολόγου ἡ ἀντιπροσωπευτικότητα, χρονική καί κυρίως σέ ἐπίπεδο προέλευσης τῆς ἐπιγραφῆς. Ἀπό τή Γαλλία ὡς τό Πακιστάν καί ἀπό τή Δαλματία ὡς τήν Αἴγυπτο καί τή Λιβύη χαράσσονται συντεταγμένες πού συστήνουν τήν ἀχανή «γεωγραφία τοῦ πόνου», ψηλαφώντας καί ὀριοθετώντας τά διαρκῶς μετακινούμενα δακτυλικά της ἀποτυπώματα (κατά καιρούς ἡ σκαπάνη συνεχίζει νά ἐλευθερώνει).

Η μετάφραση τῶν Ἐπιγραμμάτων ἀνήκει στόν Παντελή Μπουκάλα, δόκιμο ποιητή καί ἐνδογλωσσικό μεταφραστή (ἔχει ἀποδώσει τόν *Ἐπιτάφιο Ἀδώνιδος*, ἐκ. Ἄγρα, 1991). Ἡ σχέση του μέ τήν ἀρχαία γραμματεία δέν εἶναι περιστασιακή ἢ ψυχρά ἐπαγγελματική (δέν εἶναι φιλόλογος), εἶναι ἐρωτική, χωρίς νά «τυφλοῦται περί τό φιλούμενον» (Πλάτων), δηλαδή ἐρωτο-κριτική. Σχέση καθημερινῆς τριβῆς. Εὐκόλα τό πιστοποιεῖ κανεῖς ἀπό τά μαχητικά καί νηφάλια του ἄρθρα (τό «μερογράφι μεροφάν», ὅπως εὔστοχα τονίζει ὁ ἴδιος). Τῆ μεταφραστική ἰδεολογία του συνοψίζει στό πολλαπλῶς ἐνδιαφέρον Ἐπίμετρό του (σ. 175-208), πού ὑπερφαλαγγίζει τήν ἀντίστοιχη Εἰσαγωγή (κριτικότερο, κατατοπιστικότερο, ἐρεθιστικότερο)... Τό ἐγχείρημά του διαποτίζεται συνειδητά ἀπό τήν ἠθική τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ καί μοιρολογιοῦ. Ὁ μεταφραστής ἐπισημαίνει συγκλίσεις καί ἀποκλίσεις ἐπιτυμβίων καί μοιρολογίων, τίς σαφεῖς ἀναλογίες ταφικῶν συνηθειῶν ἀρχαίου καί νεότερου ἑλληνισμοῦ, πού θεοσιζοῦν τήν «ἀταξική δημοκρατία τοῦ θανάτου» (Μᾶς τήν ἔχει μνημειώσει ἐπιγραμματικά καί ὁ Ἀναγνωστάκης στό «Ἐπιτάφιον».

Ἐδῶ ἀναπαύεται.

Ἡ μόνη ἀνάπαυση τῆς ζωῆς του

Ἡ μόνη του στερνὴ ἱκανοποίηση

Νά κείτεται μαζί μέ τούς ἀφέντες του

Στήν ἴδια κρῦα γῆ, στόν ἴδιο τόπο)

Ψηλαφεῖ ἀκόμη τό νῆμα τῶν κοινῶν καταβολῶν τῆς ἐπώνυμης καί ἀνώνυμης δημιουργίας... Δέν βρίσκω ἰδιαίτερα πειστικές τίς ἀντιρρήσεις πού διατυπώθηκαν σχετικά. Δέν εὔσταθεῖ ἀπόλυτα ἡ ἄποψη ὅτι δέν νοεῖται δημοτικό τραγούδι ἢ μοιρολόι σέ ἐλεύθερο στίχο. Ἡ ἐπιλογή τοῦ μεταφραστῆ συνεπικουρεῖται ἔμμεσα λ.χ. λαμβανομένου ὑπόψη τοῦ ἀνάλογου τῆς σολωμικῆς ποιήσεως πού δύσκολα νοεῖται ἔξω ἀπό τό πλαίσιο τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ.

Σημαινουσα καί ἡ ἐκτενὴς παρέκβαση τοῦ Π. Μπουκάλα στή νεότερη ἐπιτύμβια ποίηση, ἀπό τόν Σολωμό καί τόν Πορφύρα ἕως τόν Σεφέρη, τόν Καρυωτάκη καί τόν Ἀναγνωστάκη καί φυσικά στό ἴδιο τό δημοτικό τραγούδι καί μοιρολόι, πού στοιχειοθετεῖ μιά παρήγορη μελέτη θανάτου. Ἡ θεματική του ὡς γνωστόν διαποτίζει περιοχές καί τῆς σύγχρονης ποιητικῆς γενιᾶς, ὁ ἴδιος δέ ἐμφανίζεται ἀπό τούς λιγότερους ἀδιάβροχους (καί δέν ἐννοῶ μόνο τή συλλογή του *Σήματα λυγρά*). Ὁ Π. Μπουκάλας εἶναι καί ἱκανός λημματιστής. Ἐμπλουτίζει μέ οὐσιώδεις –κατά κανόνα εὔστοχες– σημειώσεις τίς ἀντίστοιχες τοῦ Γάλλου ἀνθολόγου. Θά πρόσθετα (σ. 228) ὅτι ὁ Διογένης ὀνομάστηκε κύων, λιγότερο λόγω τῆς ὀλιγάρκειας τοῦ βίου του καί περισσότερο λόγω τῆς δικτικότητος τῶν θέσεῶν του (δάγκωνε γερά καί στά γεράματα). Μιά σύντομη ἀναφορά καί στίς σχολές τοῦ ἐπιγράμματος (ἀλεξανδρινή, φοινικῆ, πελοποννησιακή) κρίνεται ἀναγκαῖα. Στίς εὔστοχες ἐπισημάνσεις (σ. 182) γιά τό «ἄφενκτο» τοῦ θανάτου, θά πρόσθετα τά σοφόκλεια «Ἄϊδα μόνον φεῦξιν οὐκ ἐπάξεται» καί «ἔρωτος φύξιμος οὐδεῖς», ὅπου ἔμμεσα συζεύγει τή συνωρίδα ἔρωτα-θανάτου, ἀπό τά δύο ἀνυπέρβλητα ἀντίστοιχα χορικά τοῦ ἰδίου δράματος.

Τό μεταφραστικό ἀποτέλεσμα στό σύνολό του κρίνεται σημαντικό. Ἐπιμέρους ἐνστάσεις σέ λεπτομέρειες μποροῦν νά ὑπάρξουν ἀφοῦ τό δυσεπίλυτο πρόβλημα τῆς μεταφορᾶς θά παραμένει ἀνοικτό, ὅπως καί τό ἀντίστοιχο τοῦ τετραγωνισμοῦ τοῦ κύκλου. Ἡ ἰδιόλεκτός του σύγχρονη, ἀποπνέει μόχθο, γνώση, εὐαισθησία, ὑψηλή ρυθμική ἀγωγή (ἔμφυτη ἀλλά καί κατακτημένη μέ τή χρονία τριβή του μέ ὅλο τό φάσμα τῆς ποίησης). Συντονισμένη μέ τό πνεῦμα τοῦ πρωτοτύπου, ἐρανομένη μέ ξεσκλίδια ἀπ' τήν ψυχὴ του. Σύμπασχε μεταφράζοντας, ὅπως *mutatis mutandis* ὁ Μπός ὅταν ζωγράφιζε τόν ἐσταυρωμένο καί δάκρυζε. Τό ὑφαντό πού μᾶς προσφέρει –ἀντικριστά τό ἀρχαῖο κείμενο– διασώζει τίς λεπτές ἀποχρώσεις τῆς καλῆς πλευρᾶς καί φυσικά τό νοηματικό του ἰσοδύναμο.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

Σειρά: ΙΣΤΟΡΙΑ

(Αρχαία - Μεσαιωνική - Νεότερη)

WALTER BURKERT

Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Ζυρίχης

ΑΡΧΑΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Μετάφραση
Αμαλία Λογιάκη

308 σελίδες
με χάρτη και 8 εικόνες
εντός κειμένου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ
Προσφορά στον Πολιτισμό
Ιπποκράτους 8 Αθήνα
Τηλ.: 36.27.318

Η ΦΥΣΗ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Η ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

(ἢ τό Χάος στήν Ἐδέμ)

τοῦ Σπύρου Σφενδουράκη

Κυκλοφόρησε πρὶν ἀπό λίγους μῆνες ἀπό τὶς ἐκδόσεις Στοχαστῆς καὶ τὸ ΔΙΠΕ ἡ συλλογὴ ἄρθρων μὲ γενικὸ τίτλο *Ἡ Φύση στήν οἰκολογία* (ἐπιμέλεια Μ. Μοδινός καὶ Ἡ. Εὐθυμιόπουλος). Τὰ ἄρθρα αὐτὰ ἀποτελέσαν κείμενα ἐργασίας γιὰ τὸ «Θερινὸ Οἰκολογικὸ Πανεπιστήμιο» ποὺ ὀργάνωσε τὸ ΔΙΠΕ στήν Πάτμο (καλοκαίρι 1999). Πρὶν προχωρήσω σέ κριτικά σχόλια πάνω στήν ἐν λόγω συλλογὴ, δὲν μπορῶ νὰ ἀποφύγω τὴν ἐπισήμανση τῆς ἀμετροπέπιας στήν ἐπονομασία τόσο τοῦ ΔΙΠΕ (Διεπιστημονικὸ Ἰνστιτοῦτο Περιβαλλοντικῶν Ἐρευνῶν), ὅσο καὶ τοῦ «Οἰκολογικὸ Πανεπιστημίου». Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ τίτλοι λίγο ἀπέχουν ἀπὸ τὸ νὰ χαρακτηριστοῦν παραπλανητικοί, ἀφοῦ οὔτε τὸ ΔΙΠΕ πληροῖ τὶς προϋποθέσεις αὐτοῦ ποὺ ὑποτίθεται ὅτι εἶναι (ἀλήθεια, τί εἶδους διεπιστημονικὲς ἐρευνες κάνει;) οὔτε φυσικά οἱ ἐπιχορηγούμενες διαλέξεις ἀπὸ ἐπιλεγμένους (ἀπὸ τὸ ΔΙΠΕ φυσικά) οἰκολογίζοντες καὶ οἰκολόγους μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν στὰ σοβαρὰ πανεπιστήμια. Ἀλλά, φυσικά, ἐπαληθεύεται γιὰ ἄλλη μία φορὰ τὸ κλισιὸ ὅτι στήν Ἑλλάδα εἶσαι ὅ,τι δηλώσεις.

Μετὰ τὴν πικρὴ αὐτὴ εἰσαγωγὴ, καὶ πρὶν περάσω στήν ἐξέταση τῶν ἐπιμέρους ἄρθρων, ὀφείλω νὰ διαπιστώσω ὅτι ἡ ἐκδόση εἶναι σχετικὰ ἀξιοπρεπῆς, ἂν καὶ συναντᾷ κανεὶς ἀρκετὲς ἀτέλειες καὶ λάθη (π.χ. οἱ λεζάντες τῶν στηλῶν στὸν πίνακα τῆς σ. 181 ἔχουν μπεῖ ἀνάποδα, στὴ σελίδα 156 παρεμβάλλονται δύο ἀριθμημένες παράγραφοι ποὺ προφανῶς προέρχονται ἀπὸ ἄλλο ἄρθρο κλπ.), ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προφανῶς ὀφείλονται στοὺς συγγραφεῖς (π.χ. ἡ λανθασμένη χρῆση τοῦ τελικοῦ ν, ἡ κατάχρηση –συνηθισμένη πλέον σέ πολλὰ κείμενα– τοῦ ἀόριστου ἕνας-μία-ἕνα κλπ.) καὶ ἄλλα σέ ἑλλιπῆ ἐπιμέλεια.

Τὸ πρῶτο ἄρθρο («Τὸ Χάος καὶ ἡ Ἐδέμ: γιὰ μιὰ προάσπιση τῆς ἐπιστημονικῆς οἰκολογίας») ἀνήκει στὸν Μ. Μοδινὸ καὶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει περισσότερο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, ἀφοῦ εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς παθολογίας τοῦ σημερινοῦ «οἰκολογικοῦ» λόγου στήν Ἑλλάδα. Τὸ ἄρθρο εἶναι συρραφὴ παλιότερου ἄρθρου τοῦ ἴδιου συγγραφέα (*Νέα Οἰκολογία*, τ. 139, σ. 60-65, 1996) καὶ ὀρισμένων νέων κεφαλαίων καὶ παραγράφων. Ἡ σύγχυση τοῦ συγγραφέα ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἀντικείμενο ποὺ πραγματεύεται εἶναι περισσότερο ἀπὸ ἐμφανῆς, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀναπτύσσει μιὰ λογικὴ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ μέχρι καὶ ἐπικίνδυνη, ἂν ἐπρόκειτο νὰ ἐπικρατήσῃ στὸ χῶρο τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος (εὐτυχῶς, ἡ ἐπιστῆμη τῆς οἰκολογίας δὲν «κινδυνεύει», ἀφοῦ ὁ κ. Μοδινὸς δὲν ἐπιδίδεται σέ σχετικὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο). Ὅπως διατυπώνεται σαφέστερα στὸ παλιότερο ἄρθρο, ἀλλὰ ὑποδηλώνεται καὶ στὸ παρόν, υιοθετεῖται ἡ ἀποψη ὅτι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ τί ἀνακαλύπτει ἡ ἐπιστῆμη τῆς οἰκολογίας γιὰ τὸ πᾶς λειτουργεῖ ἡ φύση, ἐμεῖς θὰ ἀπαιτήσουμε τὴ διατήρηση τῶν ἐννοιῶν τῆς τάξης καὶ τῆς ἰσορροπίας, οἱ ὁποῖες βολεύουν τὴν ἰδεολογικὴ μας τοποθέτηση! Μήπως ὀδεύουμε πρὸς κάποια μορφή οἰκολογικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ; Αὐτὸ ποὺ εἶναι βέβαιο εἶναι ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ οἰκολογία δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τέτοιους προασπιστές.

Ἡ σύγχυση τοῦ κ. Μοδινοῦ ὡς πρὸς τὴν ἐπιστημολογία γενικότερα, καὶ τὴν οἰκολογία εἰδικότερα, γίνεται προφανῆς ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτην παράγραφο τοῦ κειμένου, ὅπου διατείνεται ὅτι ἡ οἰκολογία ἔχει ὡς προγραμματικὲς ἀρχὲς τὴν ἐπίτευξη τῆς φυσικῆς ἰσορροπίας καὶ τὴν ἐπαναδιαπραγματεύση τῆς σχέσης κοινωνίας-φύσης. Προφανῶς, διαφεύγει ἀπὸ τὸν συγγραφέα ὅτι ἡ ἐπιστῆμη (εἰδικότερα, οἱ φυσικὲς ἐπι-

στήμες) δέν ἔχουν προγραμματικές ἀρχές, πέρα ἀπό τήν κατανόηση καί περιγραφή τῆς λειτουργίας τοῦ (φυσικοῦ) κόσμου. Ἄν καί μέ δηλωμένο στόχο τήν προάσπιση τῆς ἐπιστημονικῆς οἰκολογίας, σέ ὄλο τό κείμενο ὁ ὅρος «οἰκολογία» χρησιμοποιεῖται πότε μέ τήν ἔννοια τῆς ἐπιστήμης καί πότε μέ τήν καθημερινή ἔννοια τοῦ οἰκολογισμοῦ. Μετά ἀπό μιά πρόχειρη ἱστορική ἀναδρομή στίς γενικές ἀντιλήψεις τῶν οἰκολόγων (τῶν ἐπιστημόνων δηλαδή) τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα, προχωρεῖ στήν παρουσίαση δύο χαρακτηριστικῶν καί πολύ γνωστῶν πλέον περιπτώσεων ἀποτυχημένης διαχείρισης (τοῦ Ἐθνικοῦ Δρυμοῦ Τσάβο καί τῶν ἰχθυοποθεμάτων στίς ἀκτές τοῦ Περού), γιά νά δείξει πῶς χρησιμοποιήθηκαν ἀπό κάποιους ὡς παραδείγματα τῆς ὑποτιθέμενης ἀποτυχίας τῆς ἐπιστημονικῆς οἰκολογίας στήν ἐφαρμογή διαχειριστικῶν σχεδίων (φυσικά, κανένας οἰκολόγος ἢ βιολόγος τῆς διατήρησης δέν αἰσθάνθηκε νά ἀπειλεῖται ἡ ἐπιστήμη του, κάτι πού ἔγινε μόνο στό μυαλό ὀρισμένων δημοσιογραφούντων πού λίγη σχέση ἔχουν μέ τήν ἐπιστήμη τῆς οἰκολογίας). Μετά τήν ἐξιστόρηση αὐτή, ἡ ὁποία βρῖθαι ἀνακριθειῶν καί ὑπεραπλουστεύσεων (π.χ. ἀναφέρεται ὅτι ἡ οἰκολογία ἐπιβίωσε ἀπό τή δαρβινική θεωρία, ἂν καί ὄλοι γνωρίζουν ὅτι, πρῶτον, ἡ δαρβινική θεωρία προσηγήθηκε τῆς συγκρότησης τῆς οἰκολογίας ὡς ἐπιστήμης, καί, δεύτερον, ὅτι ἡ οἰκολογία δέν χρειάστηκε νά «ἐπιβιώσει» τοῦ δαρβινισμοῦ, ἀφοῦ σημαντικό μέρος της ἀναπτύχθηκε σέ διαρκή διάλογο μαζί του, μέ ἀποκορύφωμα τήν πλέον σύγχρονη «σχολή», αὐτή τῆς ἐξελικτικῆς οἰκολογίας), ὁ συγγραφέας προχωρεῖ στόν πυρήνα τῆς ἐπιχειρηματολογίας του πού ἔχει νά κάνει μέ τήν ἔννοια τῆς ἰσορροπίας τῆς φύσης. Χρησιμοποιώντας τήν κριτική πού ἔχουν ἀσκήσει ὀρισμένοι ἐπιστήμονες στίς ἔννοιες τῆς ἰσορροπίας καί τῶν καταληκτικῶν βιοκοινοτήτων, ὁ Μ. Μοδινός προσπαθεῖ νά πείσει ὅτι οἱ ἀπόψεις αὐτές ὀδηγοῦν στήν ἀποδοχή ὀποιασδήποτε ἀνθρώπινης δραστηριότητας, τήν ἀπόρριψη τῶν προσπαθειῶν προστασίας τοῦ περιβάλλοντος κλπ. Φυσικά, δέν χρειάζεται νά εἶναι κανεῖς οἰκολόγος γιά νά καταλάβει ὅτι εἶναι ἄλλο πράγμα ὁ ἐπιστημονικός διάλογος πάνω σέ ἀμφιλεγόμενες ἔννοιες καί ἄλλο ἡ ἐπιλογή –πολιτική στή φύση της– ἀνάμεσα στήν προστασία καί διατήρηση τοῦ περιβάλλοντος καί τήν ἀκριτή ἀποδοχή τῆς «ἀνάπτυξης». Ἡ διατήρηση τῆς φύσης εἶναι συμβατή μέ ὅλες τίς ἐπιστημονικές ἀπόψεις, οἱ ὁποῖες μποροῦν ἀπλά νά μᾶς δώσουν τά καλύτερα δυνατά ἐργαλεῖα πού εἶναι διαθέσιμα κάθε στιγμή γιά νά τήν ἐφαρμόσουμε. Ἄλλά ὁ Μ. Μοδινός δέν σταματᾷ ἐδῶ. Προχωρεῖ σέ μιά ἀσυνάρτητη ἐξέταση τῆς σχέσης τῆς νησιωτικῆς βιογεωγραφίας μέ τή βιοποικιλότητα καί τήν ἔννοια τῆς ἰσορροπίας τῆς φύσης. Βέβαια, ἐδῶ ἀποκαλύπτεται πλήρως ἡ ἡμιμάθεια του (πού ὡς γνωστόν εἶναι χειρότερη τῆς ἀγνοίας), ἀφοῦ φτάνει νά δηλώσει ὅτι ἡ θεωρία τῆς νησιωτικῆς βιογεωγραφίας συνοψίζεται

στή σχέση τῆς ἔκτασης μέ τόν ἀριθμό τῶν εἰδῶν! Βέβαια, ἡ σχέση αὐτή ἀποτελεῖ ἕναν ἀπό τούς ἐλάχιστους γενικούς «νόμους» τῆς οἰκολογίας, ἀλλά ἡ θεωρία τῆς νησιωτικῆς βιογεωγραφίας πραγματεύεται ἄλλο θέμα, τό ὁποῖο μπορεῖ νά συνοψιστεῖ στό ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν εἰδῶν πού συναντᾶμε σέ μιά νησιωτική περιοχή προκύπτει ἀπό τήν ταυτόχρονη ἐπίδραση τῆς ἐξαφάνισης πληθυσμῶν ἢ/καί εἰδῶν, ὁ ρυθμός τῆς ὁποίας ἐξαρτᾶται κυρίως ἀπό τήν ἔκταση κάθε νησιοῦ, καί τῆς ἐποίκισης νέων πληθυσμῶν ἢ/καί εἰδῶν, ὁ ρυθμός τῆς ὁποίας ἐξαρτᾶται κυρίως ἀπό τήν ἀπομόνωση κάθε νησιοῦ. Ἀπό τήν παραδοχή αὐτή προκύπτει ὅτι ὑπάρχει ἕνας ἀριθμός εἰδῶν «ἰσορροπίας» στό σημεῖο τομῆς τῶν καμπυλῶν πού περιγράφουν τούς δύο ρυθμούς. Ἡ ἔννοια τῆς ἰσορροπίας πού προκύπτει ἀπό τή θεωρία αὐτή, ἐξάλλου, δέν ἔχει καμία σχέση μέ τήν ἔννοια τῆς «ἰσορροπίας τῆς φύσης» ὅπως χρησιμοποιεῖται στόν καθημερινό λόγο (καί πού υἰοθετεῖ ὁ Μοδινός). Μάλιστα, ἂν τό καλοσκεφτεῖ κανεῖς, εἶναι μᾶλλον ἀντίθετη, ἀφοῦ περιγράφει οἰκοσυστήματα σέ διαρκή κίνηση καί μεταβολή ὡς πρός τή σύνθεση τῶν εἰδῶν τους, ἐνώ σταθεροῦν μπορεῖ νά μένει, ὑπό ὀρισμένες συνθήκες καί μόνο, ὁ ἀριθμός τῶν εἰδῶν, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ταυτότητά τους, ἡ ὁποία ἀλλάζει διαρκῶς.

Ἡ «ἐξέταση» τῆς σχέσης ἔκτασης/ἀριθμοῦ εἰδῶν συνεχίζεται μέ τήν ἀποσπασματική καί ἀπελπιστική ἐλλιπή παράθεση ὀρισμένων ἀπόψεων, γιά νά καταλήξει στό συμπέρασμα ὅτι οἱ σχέσεις αὐτές, ὅπως καί ὅλα τά ἀπλουστευτικά μοντέλα τῆς οἰκολογίας, δέν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν μηχανιστικά, ἐπειδή ἡ φύση εἶναι ἀπείρως (*sic*) πολύπλοκη. Τό ἄρθρο τελειώνει μέ τήν παράθεση μερικῶν ἀτάκτως ἐρριμμένων προβληματισμῶν γιά τό ρόλο τοῦ ἀνθρώπινου γένους στίς φυσικές μεταβολές καί τούς «δῆθεν αἰρετικούς» πού θέλουν νά ἐκθρονίσουν τήν ἰδέα τῆς ἰσορροπίας χάριν τῆς τύχης, ἢ του χάους. Μάλιστα, οἱ ἀπόψεις κατά τῆς ἰσορροπίας ὀνομάζονται «μεταμοντέρνες», ἀφοῦ ὁ Μοδινός φαίνεται νά ἀγνοεῖ τή σημασία καί τῆς ἔννοιας αὐτῆς. Σέ γενικές γραμμές, ἡ μεταμοντέρνα ἄποψη γιά τήν ἐπιστήμη εἶναι ἐκείνη πού τή θεωρεῖ ὡς ἕναν ἀπό τούς πολλούς τρόπους ἀπόκτησης γνώσης, τό πολύ ἰσοτίμο μέ ὅλους τούς ἄλλους. Στό συγκεκριμένο πεδίο, μεταμοντέρνα θά ἦταν ἡ ἀποψη ὅτι τόσο ἡ ἔννοια τῆς ἰσορροπίας, ὅσο καί ὀποιαδήποτε ἄλλη ἀνταγωνιστική της εἶναι στήν οὐσία ἰσοτίμες, ἀφοῦ καμία δέν μπορεῖ νά ὑποστηρίξει ὅτι εἶναι περισσότερο ἀληθινή (ἀφοῦ δέν ὑπάρχει ἀληθινή γνώση, παρά μόνο διαφορετικές ὀπτικές γωνίες). Πάντως, ὑπό καμία ἔννοια δέν ἔχουν σχέση μέ τό μεταμοντέρνο οἱ σύγχρονες ἐπιστημονικές προσεγγίσεις στήν οἰκολογία. Καί φθάνοντας στόν ἐπίλογο, ὁ Μοδινός θεωρεῖ ὅτι ἔχει καταδείξει ὅτι ἡ ἀπόρριψη τῆς φυσικῆς ἰσορροπίας εἶναι ἐπιστημολογικά ἀπορριπτέα, χωρίς ὅμως νά ἔχει προχωρήσει σέ σχετική ἐπιστημολογική συζήτηση! Ἐκτός

καί ἂν θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀμφισβήτηση τῶν ἐρμηνειῶν τῆς ἀποτυχίας ὀρισμένων διαχειριστικῶν πρακτικῶν συνιστᾷ ἐπιστημολογική διερεύνηση τοῦ ἀντικειμένου του.

Γιὰ νά ξεκαθαρίσουμε τὸ θέμα, πάντως, εἶναι σήμερα σαφές ὅτι γιὰ τὴν ἐπιστήμη τῆς οἰκολογίας α) δέν ὑπάρχει «φυσική ἰσορροπία» ἐν γένει, β) δέν μπορούμε νά προβλέψουμε ἢ νά περιγράψουμε τὴ συμπεριφορά οἰκολογικῶν σχέσεων μέ περισσότερα ἀπὸ 3-4 ἀλληλεπιδρῶντα μέλη (τὸ περίφημο χάος, τὸ ὁποῖο, παρεμπιπτόντως, ἐφαρμόστηκε ἀρχικά στὴν οἰκολογία, ἤδη ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '70, ἀπὸ ἕναν ἀπὸ τοὺς πλέον διακεκριμένους μαθηματικούς οἰκολόγους, τὸν R. May), γ) τὰ οἰκολογικά συστήματα μπορούν νά προσεγγιστοῦν σέ διάφορα ἐπίπεδα, ἀνάλογα μέ τὴν κλίμακα χώρου καί χρόνου πού χρησιμοποιοῦμε (ιεραρχικό μοντέλο), δ) τὰ οἰκοσυστήματα συγκροτοῦνται ἀπὸ τίς ἀλληλεπιδράσεις βιολογικῶν ὄντοτήτων σέ διαρκή ἐξέλιξη, ε) ἂν τὰ ἀφήσουμε χωρὶς ἀνθρώπινη ἐπέμβαση δέν θά φθάσουν σέ κατάσταση ἰσορροπίας, παρά μόνο σέ πολὺ μικρὴ χρονικὴ κλίμακα καί ὑπὸ ὀρισμένες συνθήκες, ἀφοῦ οἱ τυχαῖες καί μὴ μεταβολές ἀποτελοῦν ἐγγενές συστατικὸ τῆς βιόσφαιρας, στ) τὸ γεγονός αὐτὸ δέν ἔχει σημασία ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς διαχείρισης καί τῆς διατήρησης, ἀφοῦ δέν ἔχει νόημα (οὔτε ἀπὸ θεωρητικὴ ἀλλά οὔτε καί ἀπὸ πρακτικὴ σκοπιά) νά ἐξορίσουμε τὸν ἀνθρώπο ἀπὸ τὴ «φύση», ζ) ἡ θεώρηση τῆς φύσης ὡς πόρου δέν ἐρχεται ἀναγκαστικά σέ ἀντίθεση μέ τὴν προστασία της, η) ἡ ἔννοια τῆς φέρουσας ἰκανότητας δέν μπορεί νά χρησιμεύσει μέ ἀπλή μεταφορὰ σέ διαχειριστικά σχέδια, ἀφοῦ ἀποτελεῖ καθαρὰ θεωρητικὴ κατασκευή πού βασίζεται σέ πολλές προϋποθέσεις, οἱ ὁποῖες δέν πληροῦνται συνήθως οὔτε στὴ φύση οὔτε στὰ σημερινὰ ἀνθρωπογενῆ οἰκοσυστήματα.

Τὸ δεύτερο ἄρθρο («Ἡ φύση ὑπὸ τὸ φῶς τῆς σύγχρονης θεωρητικῆς οἰκολογίας») ἐπιχειρεῖ ἀνασκόπηση τοῦ πῶς ἀντιλαμβάνονται οἱ διάφορες οἰκολογικές σχολές τὴ φύση. Ὁ συγγραφέας (Κ. Κορφιᾶτης) γνωρίζει καλὰ τὸ ἀντικείμενό του καί δίνει μιά περιεκτικὴ εἰκόνα τῶν τάσεων τῆς ἐπιστήμης τῆς οἰκολογίας, ἀπαντώντας ἐν μέρει καί στό προηγούμενο ἄρθρο. Ἡ οἰκολογία παρουσιάζεται στό κύριο μέρος της διχασμένη ἀνάμεσα στὴν πληθυσμιακὴ καί τὴ συστημικὴ (ἢ ὀλιστικὴ) προσέγγιση, τακτικὴ πού διευκολύνει μὲν τὴν ἐκλαϊκευτικὴ παρουσίαση, ὁδηγεῖ ὅμως σέ διαστρεβλωμένη ἀντίληψη γιὰ τὴν πραγματικὴ πορεία τῆς ἐπιστημονικῆς συζήτησης καί ἐρευνας. Πάντως, ὁ στόχος τοῦ συγγραφέα ἐπιτυγχάνεται, ἂν καί ἀφιερώνεται μικρὸς, ἢ καί καθόλου, χῶρος σέ προσεγγίσεις οἱ ὁποῖες δέν μπορούν νά ἐνταχθοῦν σέ κάποιο ἀπὸ τὰ δύο στρατόπεδα (π.χ. ἱεραρχικὴ, ἐξελικτικὴ κλπ.). Δυστυχῶς, ὅμως, ἡ συγκροτημένη πραγματεύση τοῦ θέματος ὑποσκάπτεται ἐν μέρει ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα, καθὼς φέρεται νά πρεσβεύει τὴ (γνήσια αὐτὴ τὴ φορά) μεταμοντέρνα ἀποψη ὅτι «ἡ ἐπιστήμη

εἶναι ἕνα σπῆτι μέ πολλές πόρτες, καθεμίᾳ ἀπὸ τίς ὁποῖες ὁδηγεῖ σέ διαφορετικὴ εἰκόνα τῆς φύσης» καί ὅτι καμία προσέγγιση δέν εἶναι πιὸ ἀληθινὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη, παρά μόνο ἀπλῶς διαφορετικὴ. Αὐτὴ ἡ, τόσο προσφιλῆς στοὺς φιλοσοφικούς κύκλους, τοποθέτηση μπορεί νά ὁδηγήσει σέ σοβαρὲς ἀντιφάσεις. Ἦδη, στό σχετικὸ παράδειγμα πού προσφέρει ὁ Κορφιᾶτης, τὴν ἐρμηνεία τοῦ εὐτροφισμοῦ σέ μιά λίμνη, μπορούμε νά διακρίνουμε κάποια ἴχνη λογικῆς ἀντιφάσης. Ὁ συγγραφέας ἀποφαίνεται ὅτι τὸ πιὸ εἰναι ἡ σωστὴ προσέγγιση (ἢ ὀλιστικὴ ἢ ἡ πληθυσμιακὴ) ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν πραγματικὴ αἰτία τοῦ προβλήματος. Ἄρα, ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού ἀναγνωρίζει τὴν ὑπαρξὴ πραγματικῶν αἰτιῶν, τὰ ὁποῖα μάλιστα καθορίζουν τελικὰ τὴν ὀρθότητα τῶν μοντέλων μας, αὐτὸ σημαίνει ὅτι κάποιες προσεγγίσεις εἶναι ἀντικειμενικὰ πιὸ σωστὲς ἀπὸ ἄλλες. Ἀλλά δέν εἶναι τοῦ παρόντος νά συζητήσουμε σέ βάθος τὸ ζήτημα αὐτό. Ἴσως εἶναι ἀρκετὸ νά ποῦμε ὅτι βασικὸ κριτήριον εἶναι τὸ κατά πόσο οἱ διάφορες εἰκόνας πού μᾶς δίνει ἡ ἐπιστήμη γιὰ τὴ φύση εἶναι συμβατές μεταξὺ τους (εἶναι συναλματικές, κατά τὸν E.O. Wilson, βλ. Σύνταγμα: Ἡ ἐνότητα τῆς γνώσης, ἐκδ. Σύνταγμα, 1999). Ἔτσι, στίς σύγχρονες οἰκολογικές προσεγγίσεις μπορεί νά χρησιμοποιοῦνται ταυτόχρονα ἔννοιες πού προέρχονται ἀπὸ τὴ συστημικὴ καί τὴν πληθυσμιακὴ οἰκολογία, καθὼς καί νέες, ὅπως ἡ ἔννοια τοῦ μεταπληθυσμοῦ κλπ., ἐφόσον αὐτὲς δέν ἀντιφάσκουν ἀλλὰ λειτουργοῦν συμπληρωματικά. Ὁ μεθοδολογικὸς πλουραλισμὸς δέν θά πρέπει, πάντως, νά συγγέεται μέ τὸν μεταμοντέρνο σχετικισμό, ἐφόσον ἡ προϋπόθεση τοῦ ἡπιου ἀναγωγισμοῦ δέν παύει νά ἰσχύει ὡς κριτήριον ἐγκυρότητας τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν καί ἐνοιῶν.

Τὸ ἄρθρο τοῦ Δ. Τσαντίλη («Ἡ φύση σέ ἀριθμούς») ἀποτελεῖ μιά χρήσιμη καί περιεκτικὴ ἀνασκόπηση τοῦ ζητήματος τῶν δεικτῶν πού χρησιμοποιοῦνται στὴ διαχείριση καί τὴν ἐκτίμηση τῆς βιοποικιλότητας. Ὁ συγγραφέας καλύπτει ἱκανοποιητικὰ τὸ θέμα του, τὸ ὁποῖο βασίζεται ἐξ ὀλοκλήρου σέ ἄλλες πηγές. Ἡ μόνη ἀντίρρηση πού μπορούμε νά ἐκφράσουμε ἀφορᾷ τὴ σχεδὸν ἀκριτὴ ἀποδοχὴ τῆς ἀειφόρου ἀνάπτυξης καί τὴν ταύτισή της μέ τὴν ἀειφόρο χρῆση τῶν βιολογικῶν πόρων. Βέβαια, ἡ σύγχυση αὐτὴ δέν βαρύνει ἀποκλειστικά τὸν συγγραφέα, ἀφοῦ ἡ σχετικὴ φρασεολογία ἔχει πλέον ἀποκτήσει τὸ χαρακτήρα λοιμοῦ στὰ οἰκολογικά δρώμενα. Ἡ ὑπερβατικὴ ἔννοια τῆς ἀειφόρου (ἀειφορικῆς, βιώσιμης, ἢ ὅπως ἀλλῶς θέλετε) ἀνάπτυξης χρησιμεύει στοὺς σύγχρονους οικονομολόγους ὡς «πράσινο» προσωπεῖο, ἐνῶ ἡ πιὸ μετριοπαθῆς καί εὐλογη ἀειφόρος χρῆση τῶν βιολογικῶν πόρων βρῖσκεται, τελικὰ, σέ ἀντίθεση μέ τὴν προηγούμενη, ἂν καί δέν ἀποφεύγει καί αὐτὴ τὴν ὑπαγωγὴ της στό χῶρο τοῦ ὑπερβατικοῦ. Τὸ ζήτημα ἐπανέρχεται στὰ ἐπόμενα ἄρθρα τοῦ βιβλίου, ἄλλοτε μέ κριτικὴ καί ἄλλοτε μέ

υποστηρικτική διάθεση, όποτε θά δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νά ξαναμιλήσουμε γι' αὐτό.

Ἀκολουθεῖ ἓνα ἀπό τά πλέον ἐνδιαφέροντα ἄρθρα, μέ τίτλο «Ἡ φύση τῆς φύσης», γραμμένο ἀπό τίς καθηγήτριες φιλοσοφίας Β. Κινητή καί Φ. Ζήκα.

Ὅπως φαίνεται καί ἀπό τόν τίτλο, τό ἄρθρο πραγματεύεται τόν τρόπο πού γίνεται ἀντιληπτή ἡ φύση ἀπό τά βασικά φιλοσοφικά ρεύματα. Ἀπό τούς ἀρχαίους Ἑλληνας φιλοσόφους μέχρι τούς σύγχρονους γνωστικούς ψυχολόγους, ἡ ἰδέα τῆς φύσης περνά ἀπό πολλές περιπέτειες, μέ κύριο ἄξονα τή διάσταση ὕλισμου-ἰδεαλισμοῦ. Μετά τήν ἱστορική φιλοσοφική προσέγγιση, ἐπιχειρεῖται, ἀναπόφευκτα θά ἔλεγε κανεῖς, καί τό ἄλμα στή σφαῖρα τῆς ἠθικῆς. Ἐδῶ –ἂν καί οἱ συγγραφεῖς προσπαθοῦν νά κρατήσουν ἀμερόληπτη στάση– δείχνουν ἀρκετά καλά τήν ἀνεπάρκεια τῆς «βαθιάς οἰκολογίας» καί τῶν συναφῶν τάσεων πού οὐσιαστικά τοποθετοῦν τόν ἄνθρωπο ἐκτός τῆς σφαίρας τοῦ «φυσικοῦ», ἐνῶ κάνουν σαφές ὅτι τό ἠθικά ἀποδεκτό δέν μπορεῖ νά ταυτίζεται μέ τό «φυσικό». Ὁ λόγος τῶν συγγραφέων εἶναι συνεκτικός καί προσεγμένος, βοηθώντας τόν μὴ σχετικό ἀναγνώστη νά κατανοήσει σέ βάθος τά προβλήματα. Στό μόνο σημεῖο πού θά διαφωνήσω μαζί τους εἶναι τό συμπέρασμά τους ὅτι ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη ἀδυνατεῖ νά δώσει ἐνιαία θεωρία γιά τή φύση. Πιστεῦω, ἀντίθετα, ὅτι σήμερα ζοῦμε στήν πρώτη, ἴσως, περίοδο στήν ἐξέλιξη τῆς γνώσης πού μποροῦμε νά σκιαγραφήσουμε μία ἐνιαία θεωρία γιά τή φύση (καί δέν θεωρῶ ὅτι ἡ μέχρι σήμερα ἀδυναμία τῶν φυσικῶν νά ἐπιτύχουν τήν ἐνοποίηση τῶν δυνάμεων ὑπονομεύει τή θέση μου αὐτή) καθώς τά φαινόμενα πού

περιγράφουμε σέ ὅλα τά ἐπίπεδα τοῦ φυσικοῦ κόσμου εἶναι ἀμοιβαῖα συμβατά, χωρίς νά χρειάζεται ἡ ἐπιστράτευση αὐθαίρετων ἐννοιῶν. Τό γεγονός, γιά παράδειγμα, ὅτι τά νοητικά φαινόμενα προκύπτουν ἀπό βιολογικές διεργασίες καί δέν μποροῦν νά ἀναλυθοῦν μέ τά ἐργαλεῖα τῆς χημείας ἢ τῆς φυσικῆς, δέν σημαίνει ὅτι οἱ διεργασίες αὐτές δέν ὑπακούουν στούς νόμους τῆς φυσικῆς καί τῆς χημείας, ἀλλά ἀπλῶς ὅτι τό ἀποτελέσμα τους δέν ἐρμηνεύεται ἀπό τίς ἐπιστήμες αὐτές. Ἡ χρησιμοποίηση νέων νόμων καί ἐργαλείων σέ κάθε ἐπίπεδο ὁργάνωσης τῆς ὕλης δέν ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν ἐνιαία θεώρηση τῆς φύσης. Ἐξάλλου δέν θά ἐρμηνεύαμε ποτέ τή λειτουργία τῆς πέψης μέ τούς ὅρους τῆς κβαντικῆς φυσικῆς, ὄχι ἐπειδή δέν θά μπορούσαμε νά τήν περιγράψουμε (μποροῦμε πολύ καλά), ἀλλά ἐπειδή μιά τέτοια περιγραφή δέν θά εἶχε νόημα, δηλαδή δέν θά ἀπαντοῦσε στά ἐρωτήματα πού θέτουμε ἐξαρχῆς. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τά συναισθήματα, τή συνείδηση κλπ. Ἡ σύγχρονη βιολογία εἶναι πλήρως ἐνταγμένη στό ὕλιστικό μοντέλο τῆς φύσης. Ἡ φαινομενική ἀντίθεση συστημικῆς καί πληθυσμικῆς οἰκολογίας, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς προσωπικές φιλοσοφικές τοποθετήσεις κάποιων ὑποστηρικτῶν τῆς μίας ἢ τῆς ἄλλης σχολῆς, δέν ἀναιρεῖ τή θέση αὐτή, ἀφοῦ οἱ δύο προσεγγίσεις εἶναι στήν πραγματικότητα συμβατές μεταξύ τους, ἐνῶ ἡ σύγχρονη οἰκολογία ἔχει ἤδη ξεπεράσει τίς ὅποιες ἀντιθέσεις. Φυσικά, ἡ «βαθιά οἰκολογία» πράγματι δίνει διαφορετική θεώρηση γιά τή φύση, ἀλλά δέν ἀνήκει στό χῶρο τῆς ἐπιστήμης, καθώς ἀποτελεῖ, ἀστήρικτη ἀπό τά ἐπιστημονικά δεδομένα, φιλοσοφική τοποθέτηση. Στό πρόσφατο βιβλίο του

(*Λογία Οικολογία*, Τυπωθήτω, 1999) και ο Τρούμπης υποστηρίζει ότι σήμερα η οικολογία βρίσκεται σε αναζήτηση ενοποίησης, αντίστοιχη με εκείνη της φυσικής. "Όμως, αν και η οικολογία απέχει ακόμα πολύ από τὸ νά περιγράψει ικανοποιητικά τή λειτουργία τῶν φυσικῶν συστημάτων, τὸ γενικό θεωρητικό πλαίσιο στο ὁποῖο κινεῖται δέν εἶναι διχασμένο. Ἄρκει μιά ἐξέταση τῶν πρόσφατων ἀρθρων στά σημαντικότερα ἐπιστημονικά οικολογικά περιοδικά (*Oikos, Journal of Animal Ecology, Ecology, Oecologia, Ecography* κλπ.) γιά νά δεῖ κανεῖς ὅτι δέν ὑπάρχει κάποιο χάσμα πού νά χωρίζει τήν οικολογία. Ἡ θεωρία γιά τή φύση (ἢ ὁποῖα δέν ἔχει νά κάνει μόνο, ἢ κυρίως, μέ τήν οικολογία, βέβαια) εἶναι ἐνιαία, ἀσχέτως μέ τὸ ἂν οἱ γνώσεις μας γιά τή λειτουργία τῆς εἶναι ἐλλιπεῖς.

Μετά τὰ «Θεωρητικά Ζητήματα», περνᾶμε στό δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου, μέ γενικό τίτλο «Προστασία καί Διαχείριση», τὸ ὁποῖο ξεκινᾶ μέ τὸ ἄρθρο «Διάλογοι καί στρατηγικές γιά τή φύση» τοῦ Ἡ. Εὐθυμιόπουλου. Τό ἄρθρο αὐτό περιγράφει, μέ τὰ πρόποντα μελανά χρώματα, τήν κατάσταση τῆς βιοποικιλότητας τοῦ πλανήτη καί ὀρισμένων προσπαθειῶν ἀντιμετώπισης τῶν προβλημάτων. Ὁ συγγραφέας κάνει καλή χρήση τῶν πηγῶν του καί παραθέτει χρήσιμες πληροφορίες γιά θέματα ὅπως τὸ ἐμπόριο τῆς ἀγρίας ζωῆς, ἡ ἀειφορική δασοπονία, ἡ Σύμβαση γιά τή Βιολογική Ποικιλότητα κλπ. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἐνδιαφέρον, ἂν καί τὸ κείμενο περνᾶ ἀπό θέμα σέ θέμα κάπως βεβιασμένα καί τελικά ἀφήνει κάποια αἴσθηση ἀσύνδετου.

Τό ἐπόμενο ἄρθρο («Ἡ διαχείριση τῶν φυσικῶν συστημάτων») πάντως, γραμμένο ἀπό τόν Θ. Παπαγιάννη, δίνει τήν αἴσθηση του προχειρογραμμένου. Ἄν καί ἐπιχειρεῖ νά διερευνήσει τή θεωρία καί τήν πρακτική τῆς διαχείρισης καί τὸ πλαίσιο στο ὁποῖο ἀσκεῖται, τελικά περιορίζεται στήν τηλεγραφική παράθεση γενικοτήτων καί τήν προβολή τῶν δραστηριοτήτων τοῦ WWF καί τοῦ Med-Wet. Ἡ προχειρότητα γίνεται φανερή ἀπό ὀρισμένα παιδαριώδη σφάλματα, ὅπως τόν ὀρισμὸ τῆς βιοποικιλότητας, ἢ ὁποῖα κατὰ τόν Παπαγιάννη «εἶναι μιά σύνθετη ἔννοια πού περιλαμβάνει εἶδη χλωρίδας καί πανίδας, οἰκοσυστήματα, φυσικά στοιχεῖα (ἔδαφος, ὑπέδαφος, ὕδατα, ἀτμόσφαιρα) ἀλλά καί φυσικές λειτουργίες, σέ ἕνα ἄρρηκτο καί ἀλληλεξαρτώμενο σύνολο!» Φυσικά, ἢ βιοποικιλότητα ἀφορᾶ τήν ποικιλότητα τῶν ἐμβίων ὄντων καί δέν περιλαμβάνει τὸ ἔδαφος κλπ. Σήμερα μάλιστα ἀμφισβητεῖται ἡ χρήση τοῦ ὅρου *βιοποικιλότητα οἰκοσυστημάτων*, ἐπειδὴ τὰ οἰκοσυστήματα περιλαμβάνουν καί ἀβία συστατικά! Πάντως, ἂν ἰδωθεῖ ἀπλῶς ὡς βάση γιά περαιτέρω συζήτηση, τὸ ἄρθρο αὐτό μπορεῖ νά ἀποβεῖ ιδιαίτερα χρήσιμο, καθώς ἐπισημαίνει πολλά κρίσιμα σημεῖα πού πρέπει νά ἀπασχολοῦν ὅσους ἀσχολοῦνται μέ τή διαχείριση. Ἐπίσης, ἡ στάση τοῦ συγγραφέα ἀπέναντι στήν

ἔννοια τῆς ἀειφορίας εἶναι ἀσαφής. Ἐνῶ δέχεται ὅτι μεγάλο μέρος τῆς κριτικῆς πού ἔχει δεχθεῖ αὐτή εἶναι βάσιμο, καταλήγει λέγοντας ὅτι πλαίσιο τῆς ὀλοκληρωμένης διαχείρισης πρέπει νά εἶναι οἱ ἀρχές τῆς ἀειφορίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἔννοια αὐτή θά μᾶς ταλαιπωρήσει γιά πολύ καιρὸ ἀκόμα.

Τό ἄρθρο τῆς Ἐ. Φλογαῖτη γιά τή «Φύση στήν Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση» εἶναι ιδιαίτερα μεστό καί ἐνδιαφέρον. Ἡ συγγραφέας περιγράφει μέ σαφήνεια τὰ ιδιαίτερα στοιχεῖα τῶν τριῶν βασικῶν προσεγγίσεων τῆς φύσης μέσα ἀπό τήν Π.Ε., τίς ὁποῖες θά μπορούσαμε πρόχειρα νά ὀνομάσουμε γνωστικῆ-ἐπιστημονική, συναισθηματικῆ-ἠθική καί πολιτικῆ-ακτιβιστική. Ἡ πραγματεύση εἶναι τέτοια πού δέν χρειάζονται περισσότερα λόγια ἐδῶ.

Τό δεύτερο μέρος τελειώνει μέ τὸ κείμενο τοῦ Κ. Χατζημπῆρου πάνω σέ διάφορα «Ζητήματα διατήρησης τῆς φύσης», τὸ ὁποῖο, ὅπως παραδέχεται καί ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, εἶναι γραμμένο χωρίς αὐστηρή δομή καί συνοχή, ἀλλά θίγει μερικά σημαντικά ζητήματα πρὸς περαιτέρω συζήτηση. Τὰ προβλήματα τῶν προστατευόμενων περιοχῶν, τῶν στόχων τῆς προστασίας, τῆς σχέσης προστασίας καί διαχείρισης, τοῦ ρόλου τῆς φύσης μέσα στήν κοινωνία κλπ. ἐπισημαίνονται, ἄλλοτε συνοπτικά καί ἄλλοτε ἐκτενέστερα, καί δίνονται κάποιες γραμμές προσανατολισμοῦ γιά περαιτέρω συζήτηση. Εὐχάριστη ἐκπλήξη, γιά μένα τουλάχιστον, ἀποτελεῖ ἡ ἐκτενῆς παράθεση ἐνός κειμένου τοῦ καθηγητῆ μου Ι. Ματσάκη, τὸ ὁποῖο συνδυάζει τή φυσιοδιφική μέ τή συναισθηματικῆ προσέγγιση μέσα ἀπό τὸ χαρακτηριστικὸ ὕφος αὐτοῦ τοῦ πρωτοπόρου γιά τήν Ἑλλάδα, ἂν καί σχετικά παραγνωρισμένου, ἐπιστήμονα οικολόγου.

Τό τρίτο καί τελευταῖο μέρος τοῦ βιβλίου ὀνομάζεται «Ὀφεις τῆς φύσης» καί ξεκινᾶ μέ ἕνα ἄρθρο τοῦ Δ. Τσαντίλη γιά τούς ὑγρότοπους. Ὁ συγγραφέας, ἂν καί δέν εἶναι εἰδικός, κατέβαλε φιλότιμη προσπάθεια νά συγκεντρώσει στοιχεῖα γιά τούς ἑλληνικούς ὑγρότοπους, τήν πορεία τους στό χρόνο καί τὰ διαχειριστικά τους προβλήματα. Ἡ παράθεση εἶναι ἀρκετὰ προσεγμένη, καί ὁ ἀναγνώστης ἀποκτᾶ πολὺ καλὴ εἰκόνα γιά τή σημερινή κατάσταση τῆς διαχείρισης τῶν ὑγρότοπων τῆς χώρας μας. Τό ἄρθρο αὐτό μᾶλλον ἀνήκει στήν προηγούμενη ἐνότητα, ἀφοῦ, παρὰ τὰ ἀδιαμφισβήτητα προτερήματά του, δέν δίνει σαφή, ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῶν ὑγρότοπων καθυτῶν.

Ἀντίθετα, τὸ ἐπόμενο ἄρθρο (Γ. Ντοῦρος, «Τὸ ὄρεινὸ ἑλλαδικὸ τοπίο ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀλληλεπίδρασης ἀνθρώπου-φύσης») δίνει σαφέστατη εἰκόνα τῆς κατάστασης τῶν ἑλληνικῶν βουνῶν, καθώς ὁ συγγραφέας βρίσκεται πιὸ κοντὰ στο ἀντικείμενό του. Ἀναμφισβήτητα, τὸ ἄρθρο αὐτό εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερα τοῦ βιβλίου καί δίνει στόν ἀναγνώστη πλούσια τροφή γιά σκέψη καί προβληματισμό, καθώς καί χρήσιμα δεδομένα γιά τήν ἱστορία καί τή σημερινή

κατάσταση τῶν ὀρεινῶν δασικῶν, κυρίως, οἰκοσυστημάτων τῆς Ἑλλάδας. Ὁ συγγραφέας ἀσκει οὐξυτάτη κριτική στό σύγχρονα μοντέλα ἀνάπτυξης καί διαβίωσης, τά ὁποῖα ὀδηγοῦν σέ ἔνταση τῶν προβλημάτων, ἀκόμα καί ὅταν ντύνονται μέ «πράσινη» στολή.

Ἀντίστοιχα πλεονεκτήματα παρουσιάζει καί τό ἐπόμενο ἄρθρο τοῦ Κ. Παραγκαμιάν γιά τήν ἄγρια πανίδα τῆς Ἑλλάδας. Ὁ συγγραφέας συνοψίζει ἐδῶ τή γνώση πού ἔχει ἀποκτηθεῖ μέχρι σήμερα γιά τήν ἑλληνική πανίδα καί τήν ἐξέλιξη της στό χρόνο. Τά δεδομένα, πού παρουσιάζονται μέσα σέ λίγες παραγράφους, ἀποτελοῦν στάλαγμα τοῦ ἀνεκτίμητου κόπου καί τῶν χιλιάδων ἡμερῶν ἐργασίας πολλῶν ἐπιστημόνων, κάτι πού ὁ συγγραφέας σέβεται καί ἐπισημαίνει στόν ἐπίλογό του. Εἶναι, ἴσως, ἡ πρώτη φορά πού τά δεδομένα αὐτά συγκεντρώνονται σέ ἓνα τέτοιο ἄρθρο καί ἴσως δέν εἶναι ὑπερβολικό νά ποῦμε ὅτι αὐτό ἀπό μόνο του ἀποτελεῖ λόγο γιά νά ἀγορασθεῖ τό παρόν βιβλίο ἀπό ὅσους ἐνδιαφέρονται γιά τήν ἑλληνική πανίδα. Ὁρισμένα προβλήματα συναντᾶμε στόν Πίνακα 1, π.χ. οἱ λεξάντες τῶν στηλῶν εἶναι ἀνάποδα, τά Χειλόποδα ἀναφέρονται ὡς Χειλόπτερα, ἐνῶ καί ὀρισμένοι ἄρθμοι ἐπιδέχονται διορθώσεων. Ὁ Παραγκαμιάν εἶναι ὁ μόνος ἀπό τοὺς συμμετέχοντες πού θέτει εὐθέως ὑπό ἀμφισβήτηση τήν ἔννοια τῆς ἀειφορίας, καί ἴσως δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι εἶναι καί ὁ πρῶτος βιολόγος πού συναντᾶ ὁ ἀναγνώστης.

Ὁ δεύτερος (καί τελευταῖος) βιολόγος εἶναι ὁ Μ. Γκαίτλιχ, συγγραφέας τοῦ ἐπόμενου ἄρθρου γιά τή φύση στίς πόλεις. Μέσα σέ λίγες παραγράφους παρουσιάζει μέ σαφήνεια τό ρόλο τῆς φύσης στό αστικό τοπίο καί τά ὀφέλη ἀπό τή διατήρηση τῶν φυσικῶν περιοχῶν μέσα στήν πόλη. Τό ἄρθρο μπορεῖ νά ἀποτελέσει στέρεα βάση γιά περαιτέρω ἀνάπτυξη

τῶν σχετικῶν ζητημάτων, καθὼς εἶναι ιδιαίτερα μεστό καί εὐστοχο. Αὐτό πού ἐκπλήσσει, πάντως, εἶναι ὅτι ἓνας βιολόγος ἀναφέρεται στό σχεδιασμό τοῦ αστικοῦ τοπίου, ἐνῶ νωρίτερα ἀρχιτέκτονες καί χωροτάκτες ἔχουν ἀναφερθεῖ στό φυσικό περιβάλλον καί τή βιοποικιλότητα! Εἶπαμε, δέν πρέπει νά εἶμαστε φανατικοί μέ τήν ὑπερεξειδίκευση, ἀλλά...

Τό βιβλίο τελειώνει μέ τή μετάφραση-διασκευή ἀπό τόν Ν. Μπεόπουλο ἐνός σχετικά παλιού, ἀλλά κλασικοῦ ἄρθρου τοῦ Γάλλου γεωγράφου Ζ. Μπερτρᾶν, σχετικό μέ τήν οἰκολογική ἱστορία τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου. Ὁ ἀγροτικός χώρος ἀπομυθοποιεῖται μέν, ὅσον ἀφορᾶ τοὺς ὀπαδούς τῆς «ἐπιστροφῆς στή φύση» καί παρουσιάζεται ὡς ἐνδιαφέρον οἰκοσύστημα, ἀλλά ὁ συγγραφέας παραμένει δέσμιος τῆς ὀπτικής τῶν καταληκτικῶν βιοκοινοτήτων καί τῶν ἰσοροπιῶν. Πάντως, δεδομένης τῆς ἐποχῆς πού γράφηκε τό ἀρχικό κείμενο, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι προσφέρει ιδιαίτερα διεισδυτική ματιά στό ἀγροτικά οἰκοσυστήματα, δίνοντας σημεῖα γιά προβληματισμό καί περαιτέρω δημιουργική συζήτηση. Ἡ μετάφραση τοῦ Μπεόπουλου εἶναι γενικά καλή, ἂν καί δέν ἀποφεύγει ὀρισμένα σφάλματα (π.χ. οἱ καταληκτικές καταστάσεις ἀναφέρονται ὡς καταστάσεις «κλίμακας»).

Συνολικά, ἡ ἐκδοση αὐτή εἶναι ιδιαίτερα ἑτερογενής, ἀφοῦ περιλαμβάνει ἀπό πολύ ἀξιόλογα μέχρι ἀξιοπρεπῆ, κοινότοπα καί κακά ἄρθρα. Μήπως, ὅμως, αὐτή δέν εἶναι καί ἡ εἰκόνα του οἰκολογισμοῦ στήν Ἑλλάδα; Καταλήγοντας, θά πρέπει νά ἐπισημάνουμε τήν ἐμφανή ἔνδεια τοῦ φετινοῦ «Οἰκολογικοῦ Πανεπιστημίου» ὡς πρός τό ἐμψυχο δυναμικό, ἀφοῦ οἱ πλέον ἀρμόδιοι νά καλύψουν τό βασικό του θέμα, δηλαδή οἱ ἐρευνητές πού ἀσχολοῦνται ἐπιστημονικά μέ τήν οἰκολογία, ἀποτελοῦν μειονότητα στοὺς ὀμιλητές.

«'Αγαπητέ αδελφέ Βασίλειε»

του 'Αγγελου 'Ελεφάντη

Τό βιβλίο *'Αγαπητέ αδελφέ Βασίλειε* είναι του Θανάση Τζαβάρα (εκδόσεις 'Εξάντας, 1999). 'Ο Θανάσης Τζαβάρας όμως, ό γνωστός ψυχαναλυτής και καθηγητής πανεπιστημίου, δέν συνέγραψε κάποιο βιβλίο μ' αυτό τόν τίτλο. Περί τίνος πρόκειται;

Τό πράγμα έχει ως έξης: μετά τό θάνατο του πατέρα του, τό 1963, Βασιλείου Τζαβάρα, γραμματέα τής Νομικής Σχολής 'Αθηνών, περιήλθαν στην κατοχή του Θανάση όρισμένα γράμματα πού λάβαινε ό πατέρας του από τά αδέρφια του, πού είχαν μεταναστεύσει στις ΗΠΑ τίς αρχές του αιώνα, και από μέλη των οικογενειών πού αυτά είχαν δημιουργήσει εκεί. 'Ο Θανάσης Τζαβάρας κουβάλαγε μαζί του τά έν λόγω γράμματα μαζί μέ τήν ανάγκη «νά τά κάνει κάτι». "Όπως γράφει ό ίδιος στον πρόλογο του βιβλίου, πέρασαν χρόνια για νά μπορέσει νά φανταστεί ότι «αυτά τά κείμενα, σπαράγματα του καημού τής ξενιτιάς και τής δυσκολίας προσαρμογής σέ ξένο τόπο, μπορούνε νά αποκτήσουν μίαν αυτόνομη ύπόσταση και ν' αποτελέσουν δείγματα τής ζωής των ανθρώπων οι οποίοι δέν υπάρχουν πιά». 'Ετσι, ύστερα από άμφιθυμίες και δυσκολίες πού του προξενούσε τό συναισθηματικό βάρος* αυτών των γραμμάτων, πού δέν του άνηκαν ούτε του άπευθύνθηκαν, αλλά τόν άφορούσαν, τά έστειλε στό τυπογραφείο νά γίνουν βιβλίο.

Κι έπραξε πολύ καλά, τουλάχιστον για δύο λόγους πού άφορούν όχι μόνο τόν ίδιο αλλά και μās τούς αναγνώστες πού μπορούμε νά έχουμε κάτι από τόν αναστεναγμό του μετανάστη στά χέρια μας.

Πρώτον, τά γράμματα αυτά έδωσαν τή δυνατότητα στους συντελεστές του βιβλίου *'Αγαπητέ αδελφέ Βασίλειε* -Δημοσθένη 'Αγραφιώτη, καλλιτεχνική στήριξη, Δέσποινα 'Εξακουστίδου, αρχεία, τεκμηρίωση, Χάρη Σπυρόπουλο, καλλιτεχνική μορφοποίηση, Θανάση Τζαβάρα, αίτημα, φροντίδα, υλικό και τίς εκδόσεις 'Εξάντας- ιδιαίτερα στον γραφίστα Χάρη Σπυρόπουλο, νά φτιάξουν ένα ύποδειγματικό αντικείμενο-βιβλίο πού, στό ίδιο τό μορφοποιημένο σέ σελίδες υλικό των γραμμάτων, αποτυπώνεται εικαστικά κάτι από τό δράμα τής ξενιτιάς, τό χώρο ύποδοχής, τό χρόνο, τά πρόσωπα, τά ρούχα, τόν γραφικό χαρακτήρα, τή γλώσσα, τίς έπαγγελματικές, τίς οικογενειακές και τίς άλλες έγνοιες των ανθρώπων πού, φεύγοντας από τήν Τριφυλλία τής Πελοποννήσου για

καζάντι, άφησαν τά κόκαλά τους στην 'Αμερική. Τά γράμματα, ξαναγραμμένα τώρα στή γραφομηχανή, χωρίς καμιάν άλλαγή, μέ τίς ασυνταξίες και τίς άνορθογραφίες τους (του δημοτικού ήταν οι άνθρωποι), μέ παρένθετες άμερικανικές λέξεις κι εκφράσεις πού, από τό 1933, όταν γράφεται τό πρώτο γράμμα, ως τό 1948, πού είναι τό τελευταίο, γίνονται ολοένα και περισσότερες, τά καθαρευουσιάνικα στερεότυπα (*Δόξα τό Θεώ ήμεθα όλοι καλά όπερ και έσās ευθόμεθα*), μέ τήν έγνοια για τήν οίκογένεια πού άφησαν πίσω ή τά νεότερα μέλη της πού δέν γνώρισαν (*Φίλισαι τά παιδιά*), άπλώθηκαν άριστουργηματικά στις σελίδες μαζί μέ φωτογραφίες συγγενών, φίλων αλλά και άγνωστων, φωτογραφίες κτιρίων του ξένου τόπου, άφισών, γραμματοσημασμένων φακέλων, άποκομμάτων ελληνικών και άμερικάνικων έφημερίδων, μωρών σέ βαφτίσια, νυμφευομένων (*έστεφανόθησαν τήν 16 Αυγούστου 1920*»), ύπερωκεανείων, αυτοκινήτων, λογαριασμών από έμπορικά κατάστημα, διαφημίσεων τής Coca Cola ή κινηματογραφικών έργων (Erol Flynn). Δέν πρόκειται για φολκλορικά συνθέματα ύπολειμμάτων των νοσταλγιών ή άξιοπεριέργων των αντικέρηδων αλλά κάτι από τόν πραγματικό κόσμο, τό χώρο, τό χρόνο, τό ανθρώπινο και τό υλικό περιβάλλον μέσα στό όποιο ύπήρξαν οι έπιστολογράφοι. Νύξεις, κάτι σαν έλαφρά κι άπόμακρη αντίστιξη προς τά γραφόμενα. 'Εδώ, ή τεχνική του «κολάζ» βρísκει τό στόχο της, δημιουργεί τήν άτμόσφαιρα μέσα στην όποία ό πρόγονος έπιστρατεύει τά λίγα γραμματζούλια του και τά ελληνικούλια του για νά πεί στον «άγαπητέ αδελφέ Βασίλειε» κάτι άπ' όσα ζει, τόν καινε ή νοσταλγει. Τό βιβλίο αυτό ως αντικείμενο και τεκμήριο, μέ τήν καμωσιά του, είναι «ώραιο». Δέν μιλά μόνο ό λόγος αλλά και ή εικαστική του υλικότητα.

'Ο δεύτερος λόγος πού ό Θ. Τζαβάρας έπραξε καλά στέλνοντας τά γράμματα αυτά στό τυπογραφείο. Τά γράμματα άφηγούνται για τή ζωή του μετανάστη στην 'Αμερική. Είναι ένα ανεπαίσθητο ίχνος, ένα άδιόρατο αποτύπωμα ζωής αυτών των ανθρώπων, πού δέν μόδεσαν νά γυρίσουν ποτέ στον τόπο τους (1948: *και αν άποθάνο θά άποθάνο εύφχαριστημένος άφίνον καλοϋς έλληνας πολίτας και άμερικανούς*»), μās ζωής πού πέρασε μέ τή λαχτάρα του νόστου, τό άγος της έπιβίωσης, τής έπιτυχίας και τό άγχος τής προσαρμογής στον ξένο τόπο, πού μέ τόν

καιρό θά γίνει διάυλος τοῦ ἑξαμερικανισμοῦ τους.

Ἔνα δείγμα, ἀπό τά πολλά:

«Σηνάμα σοῦ στέλλω καί ἕνα κομάτι ἀμερικάνικης ἐφημερίδας τοῦ Detroit μή τά μούτρατον Πῆς 25 Ἰανουαρίου. ἡ ὁμάδα του ἠπό τήν διέφθινσίν του τό 20 τουέντι ἀεροπορικό σόματα καί ἐκέρδισαι τά καλύτερα μπέσιμπολ παιγνίδια μέ τό στρατῶ τῆς ξηράς καί ἔτση ἔγηναι Στάμιον»

Μπέξ μῶλ, λοιπόν, καί τσάμπιον ὁ διάσημος Πῆς, γιά τόν ὁποῖον ἔπρεπε νά μάθουν οἱ συγγενεῖς στήν Ἑλλάδα.

Ὁ «ἀδελφέ Βασίλειε» ὅμως, γράφοντας γιά τά οικογενειακά, τίς ἐπαγγελματικές του δυσκολίες καί γιά ἄλλα πολλά τῆς ζωῆς του εἶναι στά γράμματα του καθρέφτης τῆς ἀλληλεγγύης πού ἔδειξαν οἱ ὁμογενεῖς πρὸς τοὺς πάμπτωχους συγγενεῖς τους στή ρημαγμένη μετὰ τόν πόλεμο Ἑλλάδα. Εἶναι εὐγλωττος ὁ κατάλογος ρούχων καί τροφίμων πού ἀποστέλλονται, μιά ὀλόκληρη ἱστορία γιά ἕνα παλτό (2 ὀκάδες ξάχαρι καί καφέ, γάλα κουτιοῦ ψάρη κουτιοῦ φακές ρίζη σαπούνια προσόπου ντομάτα πάστα) πού καί πού κάποια ἐπιταγή μέ λίγα δολάρια πού θά ἔπρεπε νά μοιραστοῦν σέ ἀδέλφια, ξαδέλφια κι ἀνίψια: τό περιβόητο «δέμα ἀπό τήν Ἀμερική», μιά ἀπό τίς ἐλάχιστες χαρμόσυνες εἰδήσεις στήν Ἑλλάδα τοῦ 1945-50, γιά τοὺς τυχεροὺς βέβαια πού εἶχαν «ἀμερικάνο».

Καί γιά τά «πολιτικά» μιλοῦν τά γράμματα, τά ἀμερικάνικα καί τά ἑλληνικά.

«ἀλά αὐτῆ ἰ κομμουνισαί θέλουν πάρα πολά. μήν φοβίσαι ὁμος ἡμηρικῆ ἔχει μάτη ἀνικτό Σήμερον διά ὅλους προπάντων διά τήν Ἑλλάδα.»

Στίς ΗΠΙΑ σήμερα ζοῦν 3.000.000 Ἕλληνες ὁμογε-

νεῖς, δεύτερης ἕως καί τέταρτης γενιάς, ἀπόδημοι ἀλλά οἱ πιό πολλοί γεννημένοι ἐκεῖ. Οἱ τῆς πρώτης γενιάς, τῆς ἐποχῆς τῆς μεταναστευτικῆς ἐποποιίας τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα καί τῶν ἀρχῶν ἐτούτου ὡς τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, μαζί μέ ἑκατομμύρια ἄλλους Εὐρωπαίους, Ἀσιάτες καί Μεσανατολίτες (25 ἑκατ. ἀπό τό 1890 ὡς τό 1910), ἐτελεύτησαν, ἀφοῦ ἔβαλαν κι αὐτοὶ τόν ὀβολό τους καί τό κορμί τους νά φτιαχεῖ ἡ «Ἀμερική». Στά χωριά τῆς Ἑλλάδας, σίς πόλεις καί τίς κωμοπόλεις της σώζονται ἀκόμη πολλά ὠραῖα σπίτια «Ἀμερικανῶν», σχολεῖα, ἔργα, μνημεῖα, πάσης φύσεως εὐεργετήματα. Πολλοί δέν ἐπέστρεψαν ποτέ, κάλεσαν κι ἄλλους μαζί τους, ὀλόκληρες οἰκογένειες, ἐνσωματώθηκαν στό ἀμερικανικό χωνευτήρι. «Στούς τηλεφωνικούς καταλόγους», γράφει ὁ Θανάσης Τζαβάρας σ' ἕνα μικρό ἐπίμετρο, «τό καλοκαίρι τοῦ 1997 καταγράφονται 26 Tzavaras καί 26 Chiavaras». Τό ἀγαπητέ ἀδελφέ Βασίλειε εἶναι ἕνα μακρινό νεῦμα ἀπ' τά παλιά καί τοὺς παλιούς πού παρόμοιοί τους ὑπάρχουν ἑκατοντάδες χιλιάδες στή ρίζα τοῦ νεοελληνικοῦ ρωμέικου. Πετυχημένοι ἢ μαγκούφηδες, σπουδαγμένοι, λεφτάδες, ἀπειρες οἱ περιπτώσεις καί οἱ περιπέτειες, ὅλες ὅμως ἀπό τό ἴδιο ρεῦμα τοῦ ξενιτεμοῦ. Κι ἄπειρα, βέβαια, τά γράμματα σάν κι αὐτά τοῦ Ἀγαπητέ ἀδελφέ Βασίλειε. Σίγουρα τά πολλά χάθηκαν γιά πάντα, ἂν καί κάποια ἀκόμη θρῖσκονται στά σεντούκια. Νά εἶχαμε κι ἄλλα πολλά τέτοια γράμματα, τυπωμένα ἢ ἀτύπωτα...

Σημείωση: Ὁ Θανάσης Τζαβάρας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τό ἐπίθετο «Τζαβάρας εἶναι σύνθετο ἐπίθετο πού ἀποτελεῖται ἀπό τό πρόσφμα διά, διά μέσου, τζα, πού στή συγκεκριμένη περίπτωση σημαίνει καταγωγή καί ὁ ὄρος baros σημαίνει βαρὺς. Τό ὅλο νόημα τοῦ ἐπιθέτου [στά ἀρβανίτικα] εἶναι ὁ γιός τοῦ βαροῦ. [...] Ὅπερ ἔδει δεῖξαι», συμπεραίνει. Δέν κατάλαβα γιὰτί γράφει αὐτό τό τελευταῖο.

Ο «ΜΑΚΡΥΣ ΛΑΙΜΟΣ» ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Μάρκος Μέσκος, *Μουχαρέμ*. Διηγήματα, Νεφέλη, Ἀθήνα 1999

τοῦ Βασιίη Παπᾶ

Ο Μάρκος Μέσκος κρατάει, συνήθως, σημειώσεις. Κάποια στιγμή τις τοποθετεί ξανά μπροστά του και τότε αρχίζουν να στυλώνονται τα ποιήματα. Στο μεσοδιάστημα, όμως, από τη μιά ποιητική εργασία του στην άλλη, ή και με άφορη, ακόμα, μιά φιλική προτροπή, γράφει και μερικά πεζά.

Ο ποιητής Μάρκος Μέσκος, που γράφει κάπου κάπου και πεζά, δέν κουβαλά καμία από τις «υποχρεώσεις» του σημερινού πεζογράφου. Ούτε αν είναι εύρηματικός τον απασχολεί να αποδείξει ούτε αν έχει φαντασία ούτε αν είναι επίκαιρος και βουτηγμένος στη ζωή ούτε αν δέν είναι.

Γράφει για ό,τι του γυαλίζει. Πολλές φορές πάνω σε εύτελη εκτός χρήσης και αγοραστικής αξίας ύλικά, τά όποια μασά και ξαναμασά μέ τους δικούς του χρόνους, αργιλώνοντας καλά τις λέξεις του πριν αποφασίσει να τις φυτέψει στό κείμενο προς ανάγνωστικήν βρώσιν. Τό αποτέλεσμα είναι ένας πεζός λόγος που δέν τον ενδιαφέρει να ένταχθεϊ στό πρόγραμμα κάλυψης χιλιάδων αναγνωστικών ώρων, ενός κοινού που ψάχνει άπεγνωσμένα να έξασφαλίσει.

Ένας πεζός λόγος, συρρικνωμένος στόν ελάχιστο δυνατό του όγκο, όσο χρειάζεται για να σταθεϊ. Για μιάν ανάγνωση σύντομη μέν, μέ διαρκή, όμως, διαύγεια που δέν σου δίνει τό δικαίωμα να κολλήσεις πάνω της, μέ τη γνωστή έξυπηρετική σου ραθυμία.

Αυτή είναι και ή περίπτωση του *Μουχαρέμ*, μιάς συλλογής διηγημάτων που μοιάζει περισσότερο μέ ένα ιδιωτικό μουσειό όπου ό συγγραφέας έχει καθάρσει και αναρτήσει σκηνές και πρόσωπα μιάς προσφιλοῦς του ανθρωπογεωγραφίας, ως πράξη κατοχύρωσης κάποιων άφανών του σχέσεων, ή, ακόμα και

ως απόδοση ενός ελάχιστου φόρου τιμής και αποκατάστασης κάποιων άφανών του γεγονότων.

Τά σπίτια που έξησε, οι γείτονες, αγαπημένα ζώα, γνωστοί και φίλοι, συνάπτουν εδώ τά αφηγηματικά τους συμβόλαια, για τήν είσπραξη των αντίστοιχων μερισμάτων.

Τό ύλικό αυτών των διηγημάτων μπορεί να δίνει τήν έντύπωση μιάς άστραπιαίας σύλληψης και ύφαρπαγής ενός μικρογεγονότος από τόν μεγάλο, άνεξέλεγκτο, καθημερινό τους όγκο όπως επίβλητικά κυλάει, ή διαδικασία, όμως, είναι μάλλον διαφορετική.

Ο Μέσκος λειτουργεί μέ πάγια και μέ μπετοναρισμένες βάσεις, οι όποίες, είτε ως κεραίες που αναμένουν κάτι είτε ως ξόβεργες, περιμένουν κάποια στιγμή να επικαθίσουν πάνω τους οι κατάλληλες ιστορίες.

Έτσι, αυτό τό διάσπαρτο και αϊφνιδιαστικό πολλές φορές περιεχόμενο, από τόν γείτονα της άπόσωσης Ἀθήνας στό έξαιρετικό διήγημα *Ο κόκορας*, μέχρι τή μουσουλμάνα στά παράλια της Θράκης (*Στό Φανάρι*) και τήν επίσκεψη σ' ένα φιλικό σπίτι στην Έδεσσα (*Επισκέψεις*), είναι ταυτόχρονα και προβλέψιμο και αναμενόμενο, αν γνωρίζεις κανείς τά στάνταρ που παίζει ό Μέσκος, διαρκώς, στό καθημερινό δελτίο της ζωής του.

Μέ τό *Μουχαρέμ*, ένα έκτενές αφήγημα, επιλέγει να κλείσει τό βιβλίό. Πρωταγωνιστής εδώ ό παππούς του, που διηγείται σε πρώτο πρόσωπο τήν ιστορία της ζωής του και της οικογενείας του.

Πρόκειται για μιά άπλή «συνηθισμένη» ιστορία, που θα μπορούσε να ήταν ή ιστορία εκατοντάδων άλλων ανθρώπων της εποχής εκείνης, μιά ιστορία που δέν διαθέτει ιδιαίτερα θελτικά στοιχεία, παρά

μόνον αυτά που προσφέρουν οι τρέχουσες χαρές και λύπες στη ζωή ενός ανθρώπου. Μιά διήγηση, όμως, που διατρέχει με πεταχτά σχόλια και με την ταχύτητα που της προσδίδει η αποτυπωμένη προφορικήότητά της ένα ιστορικό κομμάτι περίπου εβδομήντα χρόνων.

Τελευταίες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα, πρώτο μισό του χίλια έννιακόσια και μία σειρά από πυκνά ιστορικά γεγονότα διαδέχονται το ένα το άλλο, ενώ εμείς εισπράττουμε τον μακρινό τους απόηχο κάθε φορά, με τον τρόπο που η τύχη της οικογένειας συνδέεται μαζί τους.

Κάποιος σκοτώνεται, κάποιον ψάχνουν, κάποιος αναγκάζεται να ξενιτευθεί, κάτι ακούγεται για ρεβολουτσία, κάποιος έτοιμάζεται να εκδικηθεί και πάει λέγοντας.

Όσο κι αν φαίνεται περίεργο, τους ανθρώπους αυτού του τύπου που έζησαν για αιώνες στον ιστορικό χώρο της Μακεδονίας, μετά την απελευθέρωσή της, ελάχιστα τους νομιμοποίησε η λογοτεχνία.

Ποιοί ήταν, πώς ζούσαν, πώς συμπεριφέρονταν, πώς μιλούσαν δεν έδειξε να ενδιαφέρεται σχεδόν κανείς. (Τό *Συννεφιάζει* του Λουντέμη, που έζησε ως έφηβος εδώ, είναι από τα λιγοστά κείμενα μαζί με τα «λογοκρημένα» κομμάτια του *Η ζωή εν τάφω* του Μυριβήλη, που έχουν συμπεριλάβει κάτι). Η Μακεδονία αντιμετώπιστηκε, πάντοτε, σαν ένα απαγορευμένο δωμάτιο με όλο το περιεχόμενό του καταδικασμένο να λησμονηθεί και οι κάτοικοί της ως τρόφιμοι ενός τεράστιου σωφρονιστηρίου, όπου το επίσημο κράτος και τα αρμόδια όργανά του είχαν τη δυνατότητα να έξασκούν πάνω τους γκάμα ολόκληρη από αύστηρά ποιηλόγια.

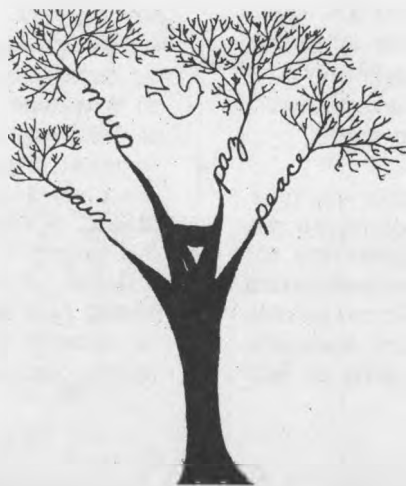
Ο Μέσκος διηγείται την ιστορία του *Μουχαρέμ* με θαυμαστή οικονομία λόγου αλλά και με διακριτικότητα, αφήνοντας, ουσιαστικά, πεδίο ελεύθερο στον αναγνώστη να αναρωτηθεί πάνω στα τεκταινόμενα με την άνεσή του, να απορησει, να διαφωνήσει, να σκαλίσει λίγο περισσότερο το θέμα, να επανεξετάσει, ένδεχομένως, τις απόψεις του. Ο τίτλος που διαλέγει

–*Μουχαρέμ*– δεν είναι καθόλου τυχαίος και αν λάβουμε υπόψη τον τρόπο με τον οποίο τροφοδοτεί κάθε τόσο τον αναγνώστη –έκτός της διήγησης του παππού– με πληροφορίες μέσα από πολλαπλά μικρά και εξαιρετικά ποιητικά σχόλια σε μία προσπάθεια να περιπλέξει το κουκούλι του περιήφμου για την εποχή του περάσματος, όπου ήταν έγκατεστημένο τό χάνι ενός Τουρκαλθανού ονόματι Μουχαρέμ, αρχίζει να ξεφλουδίζει και να εμφανίζεται σιγά σιγά η ουσία του όλου θέματος.

Κόμβος συνάντησης τό χάνι του Μουχαρέμ, όπου κατέλυναν τά έμπορικά καραβάνια ταξιδεύοντας από Ανατολή και Δύση. Κόμβος συνάντησης και ολόκληρος ο χώρος της Μακεδονίας για αιώνες, με ένα πολυεθνικό πλήθος να κινείται και να κυκλοφορεί χύμα, ανταλλάσσοντας έμπορικά προϊόντα αλλά και διάφορες άλλες εμπειρίες, προσφέροντας ό καθένας τά δικά του ταπεινά υλικά, για να υφάινεται η κουρελού της κοινής καθημερινής ζωής τους.

Όλο αυτό τό πλέγμα, λοιπόν, ανθρώπινων ιστοριών, διαφορετικών φυλών, παραδόσεων, θρησκειών, γλωσσών, μυρωδιών, γεύσεων και συμπεριφορών είναι δυνατόν να υποχρεούται να διασπασθεί κατά την τρέχουσα λογική στά έπιμέρους στοιχεία του με διαδικασίες διαχωρισμού χημικών ουσιών σε δοκιμαστικούς σωλήνες. Θα μπορούσε να ήταν μία έρώτηση, μεταξύ πολλών άλλων, που η ιστορία του *Μουχαρέμ* απευθύνει στους αναγνώστες της.

Πέρασα πριν από λίγες μέρες από τον «μακρύ λαιμό» του Μουχαρέμ. Πρέπει να παρακάμψεις τώρα για να μπεις, αφού υπάρχει ο καινούργιος δρόμος. Είχε βραδιάσει και για να μετριάσουμε τίς αντιρρήσεις του νυσταγμένου ανιψιού μου, του υποσχεθήκαμε πώς θά δοῦμε σε λίγο έναν βράχο, όπως αυτούς που κρύβονταν οι Ινδιάνοι και έστηναν ενέδρα στους καουμπόδες. Όταν φτάσαμε, δεν φαινόταν απολύτως τίποτε. Ο μικρός παραπονιόταν πού είναι ο βράχος. Μονάχα τό μνημείο εκεί, σαν πελώριο νυφικό μέσα στη νύχτα, για τή μάχη που δώσαν οι άντάρτες με τους Γερμανούς, μάς τρώαζε λιγάκι.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

- ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΛΙΟΝΤΑΚΗΣ, *Μέ τό φῶς, ποιήματα, εκδόσεις Καστανιώτη, Ἄθινα 1999, σ. 43.*

Ἐνδεκαετῆς σχεδόν ἡ κυοφορία τῆς ἀνά χεῖρας συλλογῆς τοῦ Χριστόφορου Λιοντάκη, γεγονός πού δίνει ἀφορμές γιά σχόλια θετικά καί συγκρίσεις ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς, μά καί ἄνευ νοήματος. Ἄν πιθανόν κάτι θά μπορούσε νά ἀποδοθεῖ στό πολύ τοῦ χρόνου, εἶναι οἱ ἀλλεπάλληλες στρωματώσεις, πού μαζί μέ τίς συνεχεῖς πυκνώσεις καί ἀραιώσεις συνιστοῦν τό βασικότερο χαρακτηριστικό τοῦ ἀνά χεῖρας ποιητικοῦ βιβλίου καί οἱ ὁποῖες, ὅμως, θά μπορούσαν εὐκόλα νά ὀδηγήσουν στήν προσπάθεια δημιουργίας ἐνός ποιητικοῦ τοπίου ὀργιώδους βλάστησης, ἀφθονίας ἀρωμάτων καί ποιικιλίας γεύσεων, ἐν ὀλίγοις ἀγχωτικῆς παραθετικότητας. Ἀντίθετα, ἐδῶ κυριαρχεῖ ἡ λιτότητα, πού ἀντέχει τό βάρος τῆς πολλαπλότητας καί σάν ἰστός συγκρατεῖ τά αἰσθήματα μά καί τά νοήματα *ἀνάμεσα στό θυθό καί τόν ἀφρό*. Ἡ εἰκόνα, ἀκολουθώντας τοὺς κανόνες κάποιας ἀγνωστης καί μαγικῆς τεχνικῆς ἀλχημιστοῦ, ἀφήνει νά διακρίνονται τά ἐπάλληλα στρώματα πού τήν συνιστοῦν ἀλλά καί πού τήν ἴδια στιγμή τήν ἀναλύουν καί τή διαθλοῦν. Καί ἄλλοτε, στό μέσον τῆς παλινδρομικῆς κίνησης, ἡ εἰκόνα ἀναδύεται καί ἀποδίδεται στήν τριοδιάστατη ἀποτύπωσή της, φωτίζοντας καί τονίζοντας τοὺς εὐκρινεῖς καί ἀπολύτως ὀρισμένους, στό χῶρο καί τό φόντο τους, ἐπιγραμματικούς στίχους.

Τά ἐνδοθεν ἀγάλματα φωτίζει

Σ' αὐτούς ἀκριβῶς τοὺς στίχους ὁ ρυθμός εἶναι ἰσορροπημένος, θρίσκειται σέ πλήρη ἀντιστοιχία, ἄλλοτε κουβαλᾷ μέ χαρακτηριστική ἀνεση τίς λέξεις καί ἄλλοτε ἀλαφροπατάει πάνω τους. Μά αὐτή εἶναι ἡ ἐξαιρέση, γιατί καί ὁ ρυθμός δοκιμάζεται ἀπό τήν ἰσχὺ τῶν συσσωματώσεων, στίχοι τραχεῖς ἐναλλάσσονται, ἀπνευστί, μέ ἄλλους «περιπατητικούς», ἡμιστίχια, λέξεις, κάποτε καί τμήματα λέξεων συνιστοῦν ἐστίες ἐτοιμες νά ἐκτραγοῦν, οἱ ὁποῖες διαθέτουν ἐνέργεια πολλή, πάντα κατευθυνόμενη πρὸς τά ἔσω τοῦ ποιήματος, κάνοντας πάλι ἀνάγλυφη τήν ἐπιφάνεια.

Τά ποιήματα τοῦ Χριστόφορου Λιοντάκη ἀποτελοῦν ἀσφαλῆ δείγματα σύγχρονου λυρικοῦ λόγου καί ἡ ἰδιαιτερότητά τους συνίσταται στόν τρόπο πού τό λυρικό ὑποκείμενο συνεχῶς θαμπώνει, ἀπομακρύνεται καί ἐν τέλει ἀπορροφᾶται. Ὁ λυρισμός ἀντικειμενικοποιεῖται καί εἶναι ἐδῶ δεχόμενος ἀλλά ὄχι προκαλῶντας ἐπισκέψεις, μᾶλλον ἀπρόθυμος ἀπέναντι σέ δια-

στικούς περιηγητές ἀλλά ἀνοικτός στοὺς ἐρασιτέες τῆς μεστῆς σοφίας καί τῆς ἐξαντλητικῆ δουλεμένης ὁμορφιάς, ὅπου τόν ὀδηγεῖ, χαρίζοντάς του ἀπλόχερα τά δῶρα, ἡ διαχρονικὴ προσέγγιση τῶν πηγῶν του.

*Ἡ παγωμένη δρόσος τῆς νυκτός
πάνω στίς τριανταφυλλίες τοῦ βενζινάδικου
ἀλλιῶς ἐρμηνεὺε τό χρόνο.*

- ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΒΑΡΑΣ, *Μέσα Θάλασσα, ποιήματα, εκδόσεις Σοκόλη, Ἄθινα 1999, σ. 103.*

Ὁ κριτικός Γιάννης Κουβαρᾶς ἔχει πίσω του μιά ἀξιόλογη καί διακριτὴ διαδρομή, ἐπικεντρωμένη στήν ποίηση καί ἰδιαιτέρα σ' αὐτὴ τῶν νεότερων. Κείμενά του δημοσιεύονται σέ ἐφημερίδες καί περιοδικά, ἐνῶ τόν τελευταῖο καιρὸ οἱ συχνότερες συνεργασίες του εἶναι στήν *Καθημερινή* καί ἐδῶ στόν *Πολίτη*. Παρ' ὅτι ὅμως ὀλιγογράφος καί διαχεόμενος καί ὡς ἐκ τούτων ἀσυνεπῆς στίς προθεσμίες (ὅπως μπορῶ νά διαβεβαιώσω...), πάντα θρίσκει τόν τρόπο νά συνεργάζεται καί μέ ἐντυπα μικρῆς κυκλοφορίας καί ἀπήχησης, ἀδιαφορώντας γιά τήν ἐμβέλειά τους, ὅπως, σέ κάποιες περιπτώσεις, ἀκόμη καί γιά τήν ἐν γένει ποιότητα τῶν ἐντύπων αὐτῶν, πιστεύοντας πῶς τό κάθε κείμενο λείει, ἀπό μόνο του, αὐτά πού ἔχει νά πεῖ καί ἀκόμη πῶς χρυσός μπορεῖ νά βρεθεῖ καί στό πιό φτωχὸ ὄρυχειο.

Ἐπαρκέστατος φιλόλογος, ἐπέλεξε νά ἀναλώνεται, κυριολεκτικά, στή μέση ἐκπαίδευση, χωρίς νά κάνει χρήση τοῦ ἀπὸ ἔτη πολλὰ ἀποκτημένου διδακτορικοῦ του, ἀφοῦ ποτέ, καί κατ' ἐπιλογὴν του, δέν ὑπέβαλε αἴτηση σέ κάποιο πανεπιστήμιο. Φίλος καί κοντοχωριανός, μιά ζωὴ τόν θυμᾶμαι ἀπορροφημένο καί χαμένο στά διαβάσματά του, πάντα μέ ἓνα βιβλίο στό χέρι, πάντα μέ τὴ βουκέντρα τῆς ἀνάγκης νά τόν τυραννᾷ. Ποτέ νά μὴν κρύβει τήν καταγωγή του, τίς ἀντιφάσεις καί τά ὄριά του, τίς ἀνασφάλειες καί τίς ἀνεπάρκειές του, τίς ἀγάπες, τίς προτιμήσεις καί τό θαυμασμό του, δηλαδή, ἀπόλυτα συμφιλιωμένος μέ αὐτό πού εἶναι, μέ αὐτό πού ἐπιλέγει καί μπορεῖ νά κάνει, συμφιλιωμένος μέ τήν *πετραία μοῖρα* του. Ἔτσι τόν ξέρω τόν Κουβαρᾶ, δέν μπορῶ νά τόν δῶ ἀλλιῶς, αὐτόν ἀκριβῶς τόν Κουβαρᾶ βλέπω καί στό ἀνά χεῖρας ποιητικὸ βιβλίο του.

Πολλὰ τά μότο, ἀπειρες καί ἀπλόχερες οἱ ἀφιερώσεις (μια καί στόν γράφοντα), χυμῶδεις εἰκόνας τῆς φτωχῆς ἡμορεινῆς Κυνουρίας, στιγμές οἰκογενειακῆς καί ἀναμνήσεις παιδικῆς, ἀναφορῆς στοὺς

μαθητές του, ποιήματα «φιλολογικά» και «γραμματολογικά», γεγονότα της δεκαετίας του '40 και άλλα σύγχρονα και καθημερινά. Ποιήματα εξαιρετικά να συνυπάρχουν με άλλα πού ο ίδιος πολύ αυστηρά θά τα έκρινε, αν περιλαμβάνονταν σε κάποιο υπό κρίσιν βιβλίο, ακόμα και τυπογραφικές, δηλαδή διορθωτικές άδλεψίες. Μήπως ο Κουβαράς δέν μπορεί νά βγει έξω άπ' τά ποιήματά του και νά τά κρίνει, μήπως άδιαφορεί; Νομίζω πώς ή άπάντηση είναι διττή. Βεβαίως και μπορεί, αν κρίνουμε άπ' τό άκροτελεύτιο και έπιλογικό χαρακτηριστήρα ποίημα, όπου αυτό άκριβώς κάνει, ανακαλώντας ως μεσοπολεμικό πρόγονό του τόν άδοξο ποιητή Μυλωνογιάννη. Κρίνει τά προηγηθέντα μέ τή γνώση και τήν πεποίθηση πώς για έναν και μοναδικό στίχο, για εκείνη τή μοναδική στιγμή του θαύματος, γίνεται όλη αυτή ή φασαρία, γράφονται ποιήματα και εκδίδονται βιβλία. Τά άλλα όλα εις μάτην; Όχι, γιατί δέν είναι εκ του περισσοῦ ή λόγω έλλειψης τρόπων και μέσων επικοινωνίας. Είναι εκ του ύστερήματος, αλλά έχοντας μεγαλώσει στά ύψιπεδα του Πάρωννα, στό Ξεροκάμπι, του έχει γίνει φύση τό δοῦναι παρά του μή έχοντος. Σάν τόν παλπού, πού ποτέ δέν τόν άφησε νά κοιμηθεί νησιτικό και προπαντός *άπαραμύθητο*... Όμως, ή κάθοδος του Κουβαρά από τό Ξεροκάμπι δέν είναι αυτή του άγριμοῦ, ούτε ή άλλη μέ τίς ασήκωτες πλάκες. Μάλλον αυτάρκης και πλούσιος, πλήρης αισθημάτων, γνώσης και αντιφάσεων. Στό μπαλωμένο σακούλι του έχει βότανα αρκετά: μιά χεριά για τόν καθένα.

- **ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ**, *Τό κακό σπυρί*, ποιήματα, εκδόσεις Έλλέβορος, Άργος 1999, σ. 32.

Τριάντα δύο σελίδες έπαρχίας. Γιατί άλλο έπαρχιώτης, άλλο έπαρχιακός και άλλη ή ζωή στην έπαρχία. Και ή ποίηση άλλη εκεί. Άν μάλιστα είσαι και άριστερός, ακόμα χειρότερα: *τί νά πῶ για τήν Πρωτομαγιά / Ούτε παπαροῦνες / Ούτε αίμα*. Άλλη ή όψη των πραγμάτων, επίπονη και επώδυνη ή διαδικασία νά φιλιώσεις μέ τήν τά πάντα περιβάλλουσα και τόσο κοινή σε όλες τίς μικρές πόλεις «ιδιαιτερότητα». Άν γράφεις και σχετικά ποιήματα, τά πράγματα ακόμα πιο δύσκολα: *Οι δρομείς αίφνης / Σταματοῦν / Και παίρνουν ταξί / Για τήν κεντρική πλατεία της πόλεως / Όπου ο δήμαρχος / Φορώντας τά καλά του / Έχει ανάψει τίς ψησταριές*. Άλλος της έπαρχίας ο λόγος και άλλου ή αναζήτηση ενός προσώπου μέσα στη γενίκευση: *Σάν μαῦρος αρχάγγελος / Ο θάνατός σου / άλώθηκε στά χωριά / Και οι άδειες στέρες / Δάκρυσαν / Είπαν οι γέροι / Γκαστρῶστε τίς γυναίκες σας / Ποτίστε τά πουλάρια / Γιατί ο καιρός αλλάζει / Κι ο άπόβλητος / Μασάει τό δυόσμο*.

- **ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΓΛΑΣ**, *Τό μαῦρο χιόνι*, ποιήματα, εκδόσεις Έλλέβορος, Άργος 1999, σ. 40.

Άκριβώς τό αντίθετο άπ' τό προηγούμενο: *ΧΩΡΙΣ / Των πατρικίων και των πληθειών τό ένδυμα / Χωρίς πλοία νά διασχίζουν νύχτες τα κανάλια / Έτσι θά μιλῶ: / Ρακένδυτος μέσα στην πανοπλία μου / ΧΩΡΙΣ λόγο*.

- **ΦΩΤΗΣ ΜΟΤΣΗΣ**, *Τό μικρό άπέραντο*, ποιήματα, εκδόσεις Έλλέβορος, Άργος 1999, σ. 32.

Ό κόσμος όλος μιά πολίχνη: ο λόγος άποφεύγει τό έδαφος, προσπαθει, δυό μέτρα ψηλότερα, νά ξεπεράσει τόν ορίζοντα του κάμπου, τά επίπεδα των αισθημάτων τόν καθηλώνουν, τό μικρό άπέραντο είναι τό όριο και τό έδαφος της ποίησης.

- **ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΜΠΑΡΔΑΚΟΣ**, *Έι Λούντβιχ*, διηγήματα, εκδόσεις Έλλέβορος, Άργος 1999, σ. 32.

- Αυτά μόνο έχω γράψει από τότε, μουρμούρισε λυπημένα καθώς έτριβε τά χέρια του νά ζεσταθει.

Κώστας Βούλαρης

● ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Γεραλής Σωτήρης, *Κλίμακες*, εκδ. Γαβριηλίδης, Άθήνα 1999, σ. 56.

Καραγκούνης Βασίλης, *Πίσω άπ' τό παράθυρο*, εκδ. Ύψιπεδο, Άθήνα 1999, σ. 72.

Καρτέρης Γιώργος, *Στόν άστερισμό του Κυνός*, σχέδια Γιώργη Βασιλάμου, Άθήνα 1999, σ. 99.

Μακροδημήτρης Αντώνης, *Δύσκολη υποχώρηση*, εκδ. Γαβριηλίδης, Άθήνα 1999, σ. 47.

Μαρκόπουλος Χρήστος, *Στοχασμοί κι άρπίσματα*, εκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1999, σ. 65.

Μαρκόπουλος Χρήστος, *Άλέξανδρος και Διογένης*, εκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1999, σ. 181.

Ραζέλου Κατερίνα, *Ηρωική άρετή*, εκδ. Άγρα, Άθήνα 1999, σ. 37.

Στεφανίδης Γιάννης, *Τό έλιξήριο του έρωτα*, εκδ. Σίγμα, Άθήνα 1999, σ. 125.

Μιχάλης Πιερής, *Μεταμορφώσεις πόλεων*, εκλογή ποιημάτων-Άγαθοπούλου, Στό δαμάτιο, διηγήματα, εκδ. Νεφέλη, Άθήνα 1999, σ. 78.

Φλώρος Κατσουρός, *Ταξίδι στη Φλωρεντία*, μυθιστόρημα, εκδ. Παρουσία, Άθήνα 1999, σ. 198.

Ήουγκούστο Ρόα Μπάστος, *Ό Κατήγορος*, μτφρ. Στράτος Ίωαννίδης, έκδ. Έκκρεμές, Άθήνα 1999, σ. 413.

Κυριάκος Τσακίρης, *Οί πόρτες του διαβόλου*, αφηγήματα, έκδ. Όδυσσεάς, Άθήνα 1999, σ. 367.

Μαίρη Γυφτάκη, *Η μυστική φωνή της θάλασσας*, ποιήματα, έκδ. Μανδραγόρας, Άθήνα 1999, σ. 64.

Κώστας Πάσης, *32 + μία φορές έρωτα*, ποιήματα, έκδ. Μανδραγόρας, Άθήνα 1999, σ. 41.

Δημήτρης Μίγγας, *Τών κεκοιμημένων*, διηγήματα, έκδ. Πόλις, Άθήνα 1999, σ. 218.

● ΘΕΩΡΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ - ΔΟΚΙΜΙΑ

Καραβασίλης Γιώργος, *Έπί τάπητος*, έκδ. Γαβριηλίδης, Άθήνα 1999, σ. 246.

Πρασσάς Νίκος, *Οί περί της ποιήσεως όρισμοί, Α΄*, έκδ. Κοινότητας Μακρινίτσας, Μακρινίτσα 1999, σ. 207.

Μαρία Κέντρου-Άγαθοπούλου, *Δοκίμια και δοκιμασίες*, έκδ. Νηοίδες, Σκόπελος 1999, σ. 114.

● ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

Παπαϊωάννου Παναγιώτης, *Η υπόθεση τών «Σατανιστών» της Παλλήνης*, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1999, σ. 201.

● ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Edelman Murray, *Η υπόθεση του πολιτικού θέματος*, μτφρ. Άρχοντή Κόρκα, πρόλογος-επιμέλεια Νίκος Δεμερτζής, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1999, σ. 239.

Grove Andrew, *Μάνατζμεντ ύψηλης απόδοσης*, μτφρ. Έφη Κούκουλα, επιμέλεια Μαρία Άνδρέου, έκδ. Κριτική, Άθήνα 1999, σ. 339.

Ραμονέ Ίγνάσιο, *Η τυραννία τών ΜΜΕ*, μτφρ. Φωτεινή Μουρκούση, έκδ. Πόλις, Άθήνα 1999, σ. 164.

Σίφριν Άντρέ, *Έκδόσεις χωρίς εκδότες*, μτφρ. Κίττυ Ξενάκη, επιμέλεια Άννα Σταυροπούλου, έκδ. Πόλις, Άθήνα 1999, σ. 139.

● ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Lubman Niklas, *Νομιμοποίηση μέσω διαδικασίας*, μτφρ. Κωνσταντίνος Βαθιώτης, έκδ. Κριτική, Άθήνα 1999, σ. 389.

● ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ - ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Άντώνης Μακρυδημήτρης, *Ό «Μεγάλος Άσθενής». Η μεταρρύθμιση και ό έκσυγχρονισμός της Δημόσιας Διοίκησης*, πρόλογος Προκόπης Παυλόπουλος, Γιώργος Άλογοσκούφης, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1999, σ. 412.

Σωτήρης Δημητρίου (έπιμ.), *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, έκδ. Ίδεοκίνηση, Άθήνα 1997, σ. 227.

Λεωνίδας Λουλούδης, **Βασιλική Γεωργιάδου**, **Γιάννης Σταυρακάκης**, *Φύση, Κοινωνία, Έπιστήμη στην εποχή τών «τρελών άγγελάδων». Διακινδύνευση και Άβεβαιότητα*. Επίμετρο Μιχάλης Παπαγιαννάκης, έκδ. Νεφέλη, Άθήνα 1999, σ. 212.

Martha C. Nossbaum, *Ύπέρ πατρίδος. Πατριωτισμός ή Κοσμοπολιτισμός;*, έκδ. Scripta, Άθήνα 1999, σ. 187.

Πάρις Βαρβαρούσης, *Οί ρίζες τών Διεθνών Σχέσεων, σχηματισμοί διεθνών σχέσεων στις άρχαίες ελληνικές πόλεις. Η συμβολή τών άρχαίων Έλλήνων*. Έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1999, σ. 396.

● ΙΣΤΟΡΙΑ

Παντελής Μούτουλας, *Ώριών. Γιάννης Μιχαλόπουλος, μέ την Άριστερά στον Μεσοπόλεμο, στην Έθνική Άντίσταση, στη μεταπολεμική Ελλάδα*, έκδ. Θεμέλιο, Άθήνα 1999, σ. 315.

Κωστής Παπακόγκος, *Καπετάν Μάρκος. Ό εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα 1945-1949*, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1999, τόμοι Α και Β, σ. 853.

Μάικλ Ράτνερ, **Μάικλ Στίβεν Σμίθ**, *Ό Τσέ Γκεβάρα και τό FBI*, έκδ. Μαύρη Λίστα, Άθήνα 1999, σ. 238.

Μιχάλης Άναστασιάδης, *Γκουεβέρα*, έκδ. Δρυμός, Άθήνα 1999, σ. 46.

Πηλινόδιον
ΑΘΗΝΑ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1999

ΝΡ. ΛΑΣΚΑΡΙΣ: Πέντε παύματα # Ν. ΜΟΥΣΘΕ-ΤΗΣ Τρίτο βιβλίο # Γ. Ν. ΜΕΙΣΑΡΙΣ: Πέντε βιβλίο # ΑΓΓ. ΣΙΜΩΝ: Πέντε παύματα # Α. ΓΟΥΓΑΡΕΤΤΙ: Όγδοο παύματα. Άλλοθωο Κ. Ε. Κουφούρης # Μ. ΠΡΑΤΙΚΑΚΗΣ: Πέντε # ΣΤ. ΚΟΝΤΟΛΙΑΣ: Δεκάδικαοις πέντε παύματα. Επ. Τη. Βουρμάνης # Α. Δ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ: Πέντε παύματα # Γ. ΡΙΜΑΝΙΣ: Άνωθεν πέντε παύματα # ΑΡ. ΑΛΕΒΙΖΙΣ: Έπτα παύματα # Σ. ΑΡΜΑΖΙΣ: Δεκάδικαοις # Σ. ΤΟΥΝΕΛΑΣ: Η σκαπτή διαπραγματεύαοις της Νεώλιας Κοινότη # Κ. ΡΙΤΣΙΝΙΣ: Όγδοο παύματα # Κ. ΚΑΡΤΕΛΙΑΣ: Δύο παύματα # Κ. ΚΟΥΤΙ: Τετράδικαοις. Άλλοθωο Β. Βενεζουελάοις # Ν. ΓΕΩΡΓΙΟΥΔΑΟΥ: Τρία παύματα # Α. ΣΙΠΗΡΟ-

Ο ΣΙΠ ΜΑΝΤΕΛΑΣΤΑΜ
Γιά τόν συνομιλητή
* ΒΕΛΙΟΦΡΑΣΗ ΕΓΓΕΝΙΑ ΚΡΙΤΙΣΟΤΕΚΑΤΙΑ *

ΠΟΥΝΟΥ: Γιά τό βιβλίο της Έργαοις. Επ. Η. Σίμος # ΕΥΓ. ΚΡΙΤΙΣΟΤΕΚΑΤΙΑ: Όβελ Μόνιμοις # ΕΝ. ΠΑΡΙΑΣΙΔΗΣ: Γ. ΑΡΑΠΙΣ. Μ. ΠΕΡΙΣ. Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΡΟΥΔΟΥΡΟΠΟΥ. Γ. ΠΑΤΙΑΝΙΣ. Φ. ΤΕΡΖΑΚΗΣ. Ν. ΑΕΒΕΝΤΗΣ. Σ. ΠΑΣΤΑΚΑΣ. Κ. ΒΟΥΓΑΡΙΣ. Γ. Σ. ΒΛΑΝΤΙΣ.
* Έπιμέλεια - κομμάτια ΔΙΜΗΤΡΙΟΣ ΤΕΡΖΟΣ *

30

ΓΙΑ ΤΟΝ «ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΑΝΤΙΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟ»

Άγαπητοί φίλοι,

Εύχαριστώ θερμά τον Στρατή Μπουρνάζο για τη μνήμη του (σπάνιο δώρο στις μέρες μας...) αλλά και για τις ανησυχίες που του προκάλεσε ή πρόσφατη πρότασή μου για ένα νέο, δημοκρατικό όμως, αντικομμουνισμό. Τό περιοδικό σας θα μου επιτρέψει, ελπίζω, όρισμένες εξηγήσεις.

1. Υπενθυμίζω ότι οι επίμαχες λέξεις του άρθρου μου στο *Βήμα* ακολουθούν συγκεκριμένη αναφορά στην «εξέλιξη του παπαρηγικού ΚΚΕ». Ότι δεν υπάρχει αναφορά σε καταστολές ή ιδιώνυμα μήτε σε λογοκρισίες. Ο προτεινόμενος αντικομμουνισμός στόχο έχει «τήν προσωρινή έστω απομόνωση» του παπαρηγικού ΚΚΕ. Νομίζω ότι τό κείμενό μου δεν επιτρέπει γενικεύσεις μήτε και ιστορικές αναφορές σε διώξεις.

2. Ωστόσο, τό κομμουνιστικό κίνημα έχει όντως ύποσει άπιστευτους κατατρεγμούς. Ποιός δεν γνωρίζει όμως ότι πρωταγωνίστησε σε ανάλογες, ποιοτικά και ποσοτικά, διώξεις όπαδών του και

άντιπάλων του, παντού στον κόσμο και εδώ; Συχνά, οι μή κομμουνιστές έχουν καταδικάσει έμπρακτα ύπαρκτά έγκλήματά τους. Δεν γνωρίζω παρά γενικόλογες και φλού καταδίκες των έγκλημάτων των ήγειών του έπίσημου έγχώριου κομμουνιστικού κινήματος, για να περιοριστώ σε αυτό. Άκόμα και σήμερα δεν έχουμε πλήρη αποκατάσταση τής τιμής των θυμάτων του. Άν θέλουμε λοιπόν ιστορικές αναφορές σε άπαράδεκτες διώξεις, άς τίς σκεφτούμε όλες χωρίς ιδεολογικές έπιλογές.

3. Τό παπαρηγικό ΚΚΕ, που κανένας δεν διώκει πλέον, έχει μετατρέψει τήν πολιτική σε ζούγκλα, πρακτικά, ήθικά και λεκτικά. Συμμαχεί μέ τήν Άκροδεξιά και τούς ύπερεθνικιστές και κάθε δημοκρατικός και προοδευτικός αντίπαλός του χαρακτηρίζεται «χαφιάς», «προδότης», «πράκτορας». Πώς είναι δυνατός ό όποιος διάλογος μαζί του και γιατί δεν είναι πιά έπιτακτικά αναγκαία ή απομόνωσή του, που τή θέλει κιόλας, διότι αυτό αποκλείει τούς

άλλους, ώστε να μήν καταξιώνεται ό άλλοπρόσαλλος άκραιος δεξιοαριστερός άκτιβισμός του ως έκφραση δημοκρατικότητας και προοδευτισμού; Πιστεύω ότι ή πολιτική σύγκρουση που όρχηστρώνει δεν μπορεί πλέον να μένει χωρίς άπάντηση.

4. Όσο οι κομμουνιστές ήταν στη χώρα μας υπό διωγμό, θεωρούσα ζήτημα τιμής να άποφεύγω κατά τό δυνατό μεταπικές συγκρούσεις που θα μπορούσαν να ενισχύσουν τούς διώκτες. Από τό 1974 έχουμε καθεστώς έλευθερίας που δεν αίτιολογεί πλέον τέτοιες πρακτικές αλλά μήτε και ιδεολογικούς εκβιασμούς από μέρος ενός κόμματος που θα έπρεπε κάποτε, εκτός από τό ρόλο του γενικού εισαγγελέα στο όνομα μιās ιδεολογίας που ποδοπάτησε, να καταλάβει τή σημασία και τής αναγκαίας άπολογίας του για τίς τόσες κατάμαυρες σελίδες τής ιστορίας του.

Εύχαριστώ για τή φιλοξενία.

Ριχάρδος Σωμερίτης

